

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

№ 2/2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Запара Світлана Іванівна – доктор юридичних наук, професор.

Заступник головного редактора:

Кравцова Тетяна Миколаївна – доктор юридичних наук, професор.

Члени редакційної колегії:

Копиленко Олександр Любимович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України;

Притика Дмитро Микитович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;

Стефанчук Руслан Олексійович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

Арістова Ірина Васиївна – доктор юридичних наук, професор;

Аркуша Лариса Ігорівна – доктор юридичних наук, професор;

Бакалінська Ольга Олегівна – доктор юридичних наук, доцент;

Божко Володимир Миколайович – доктор юридичних наук, доцент;

Гіренко Інна Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;

Демченко Сергій Федорович – доктор юридичних наук;

Кабаліоглу Халук – доктор юридичних наук, професор (Турецька Республіка);

Кваша Оксана Олександрівна – доктор юридичних наук, професор;

Кулинич Павло Федотович – доктор юридичних наук, професор;

Курило Микола Петрович – доктор юридичних наук, професор;

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;

Мельник Костянтин Юрійович – доктор юридичних наук, професор;

Мороз Світлана Павлівна – доктор юридичних наук, професор (Республіка Казахстан);

Пейзан Жільє – доктор юридичних наук, професор (Французька Республіка);

Прилуцький Сергій Валентинович – доктор юридичних наук, доцент;

Тимченко Геннадій Петрович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Чернадчук Віктор Дмитрович – доктор юридичних наук, професор;

Яковлюк Іван Васильович – доктор юридичних наук, професор;

Ясинок Микола Михайлович – доктор юридичних наук, професор.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Сумського національного аграрного університету
(Протокол № 13 від 21.04.2017 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 22553-12453Р
від 28.02.2017 р. видане Міністерством юстиції України

Електронна адреса видання: *pp-law.in.ua*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Рожкова Л.І.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету*

УДК 94(477)«20»:342.728

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Реабілітація – процес відновлення справедливості та історичної правди щодо осіб, необґрунтовано репресованих за доби радянського тоталітаризму. Розрізняють реабілітацію правову (зняття звинувачення кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і суспільно-політичну, або публічну (зняття заборони на згадування імені репресованого у засобах масової інформації, науковій літературі, громадському житті). Слід зазначити, що суспільно-політична реабілітація не усуває негативних оцінок діяльності тієї чи іншої особи. Завершальним етапом реабілітації можна вважати лише правову реабілітацію.

Правові аспекти реабілітації жертв політичних репресій тоталітарної доби досліджуються у наукових розвідках Ю. Шаповала, С. Кульчицького, Л. Місінкевича, Н. Лапчинської. Ними започатковано спробу аналізу наявної правової бази, періодизації проведення реабілітаційного процесу, еволюційного відновлення соціальних прав реабілітованих громадян. Разом із тим практика діяльності комісій із реабілітації, які були створені та діяли при обласних радах протягом 1990-х – початку 2000-х рр., виявила ряд проблемних питань, що потребують вирішення шляхом внесення відповідних змін до законодавства.

Метою дослідження є вивчення та аналіз нормативно-правових документів у сфері реабілітації жертв політичних репресій радянського комуністичного режиму, визначення проблемних питань, що виникають під час реабілітаційного процесу, вдосконалення відповідних законодавчих актів.

Після ухвалення 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [1] цей процес набув правового характеру. У преамбулі Закону зазначається, що ним «ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюється компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим». Закон стосувався всіх громадян, які були засуджені за політичними, соціальними, класовими, національними та релігійними мотивами. Суттєво спрощувався порядок реабілітації, передбачалася виплата грошової компенсації за час перебування у місцях позбавлення волі, надані надбавки до пенсій, пільги щодо оплати за житло і комунальні послуги, забезпечення ліками тощо. При обласних радах були

створені комісії з питань поновлення прав реабілітованих. У наступні роки Верховна Рада прийняла низку уточнень, змін та доповнень до згаданого Закону [2, с. 761–764].

Як показала двадцятирічна практика застосування зазначеного Закону, цей нормативно-правовий документ не враховує окремі категорії громадян, які постраждали від політичних репресій. Зокрема, поза увагою залишаються члени сімей репресованих: один із подружжя, діти, батьки, особи, які мешкали разом із репресованим. До цієї категорії слід віднести дітей репресованих із політичних мотивів, які народилися після репресії і залишалися без опіки одного або обох батьків, або народилися в місцях позбавлення волі, на заслання, висланні або спецпоселенні. Відсутність у законодавстві категорії потерпілих від політичних репресій позбавляє зазначених громадян можливості отримати від держави матеріальну та іншу соціальну допомогу. Одним із суперечливих положень закону є розмір відшкодування заподіяної від репресій матеріальної шкоди. Компенсація реабілітованим за конфісковане під час репресій майно згідно із чинним законодавством становить 15-80 мінімальних заробітних плат. При цьому сума до виплати мала би обчислюватися, виходячи з розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на час розгляду заяви чи на момент ухвалення рішення комісією з питань поновлення прав реабілітованих. Наприклад, якби такі виплати провадились у поточному році, то ці суми мали би нараховуватися в межах 13 830 – 73 760 гривень, фактично ж вони становлять від 112,5 до 600 гривень (відповідно до чинної на сьогодні Постанови Кабінету Міністрів України № 429 від 18 квітня 1996 р. «Про порядок розрахунків із реабілітованими громадянами»).

Чинний Закон передбачає лише часткову реабілітацію окремих категорій громадян, наприклад, депортованих за національною ознакою, засуджених за невиконання трудових, виселених у віддалені райони за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. Недоліки наявного Закону були предметом обговорення на сесіях обласних рад [3], Верховної Ради України [4]. З ініціативою ухвалення Закону у новій редакції (більш точна і доречна була би інша назва «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні») виступає низка громадських

організацій, зокрема Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих «Меморіал» [5].

Наразі робочою групою при Головній редакційній колегії серії книг «Реабілітовані історією» розроблено законопроект «Про реабілітацію жертв політичних репресій радянської доби в Україні», який визначає правовий механізм для завершення процесу відновлення історичної справедливості, врегулювання суспільних відносин, пов'язаних із поновленням соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод громадян, прав та інтересів соціальних, релігійних і національних груп, які стали жертвами свавілля та беззаконня. Указаний документ направлено до обласних редакційних колегій книги «Реабілітовані історією» для вивчення, подання пропозицій та доповнень.

У Розділі I законопроекту («Загальні положення») реабілітація тлумачиться як поновлення доброго імені, репутації; визнання особи необґрунтовано притягнутою до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та іншої відповідальності з політичних, класових, соціальних, національних мотивів повністю або у певній частині обвинувачення. Вважаємо за необхідне розширити поданий у ст. 1 перелік політичних мотивів репресій шляхом включення репресивних актів 1940-х рр. Зокрема, в умовах повоєнного голодомору 1946–1947 рр. був прийнятий Указ від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Строк покарання за ним визначався від 7 до 25 років [6, с. 83]. Під його дію попали десятки тисяч зголоднілих людей, зокрема дітей. Указ від 2 червня 1948 р. загрожував колгоспникам, які не виробили обов'язковий мінімум трудових, виселенням на 8 років. Протягом 1947–1948 рр. були прийняті укази про покарання громадян за шлюби з іноземцями, «прихильність перед Заходом» чи перед «занепадницькою західною літературою», про виселення у віддалені райони осіб, які ухиляються від трудової повинності в сільському господарстві і ведуть «антигромадський паразитичний спосіб життя». Жертви репресій доби пізнього сталінізму потребують перегляду обвинувальних вироків та реабілітації.

У документі даються визначення термінів «державний терор», «політичні репресії», «вислання», «депортація», «заслання», «реабілітація», подається розширений перелік форм політичних репресій. Проект закону розмежовує поняття «репресована особа» (репресований) – особа, що зазнала переслідування із політичних, класових, соціальних, національних мотивів та «член родини репресованого» – чоловік або дружина репресованого, їх діти, батьки або усиновителі.

Розділ II регламентує порядок надання статусу реабілітованого або особи, що потерпіла від політичних репресій. Деталізовано перелік осіб, репресованих позасудовими органами («трійками») або «двійками») в судовому порядку або згідно з рішеннями адміністративних органів. Проект визначає потерпілими від політичних репресій членів сімей репресованого – одного з подружжя, батьків, дітей, інших членів родини.

Розділ III визначає порядок реабілітації та визнання особи, що потерпіла від політичних репресій. Розділ IV характеризує принципи утворення та діяльності комісій із питань поновлення прав реабілітованих – загальнодержавної, обласних, міських, районних.

Розділ V визначає наслідки реабілітаційного процесу: повернення прав на проживання, громадянських прав, заробітної плати за час ув'язнення, компенсації за моральну шкоду, нарахування трудового стажу і пенсійного забезпечення репресованим особам, порядок повернення та відшкодування майна, пільги репресованим та потерпілим від політичних репресій.

Окремим законопроектом «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та деяких інших законів України щодо впорядкування виплат жертвам політичних репресій» [7], розробленим народним депутатом України Ю. Шухевичем, передбачено скасування неконституційного обмеження прав реабілітованих українських громадян щодо виплати їм часткової грошової компенсації за незаконне ув'язнення. Завданням законопроекту є встановлення уніфікованих підходів у призначенні та виплаті пенсій жертвам політичних репресій. У разі, якщо законопроект буде ухвалений, то грошова компенсація за весь період незаконного ув'язнення буде виплачуватися реабілітованим громадянам за кожний місяць позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади в розмірі однієї мінімальної заробітної плати, що встановлена законами України на день виплати цієї компенсації, притому реабілітовані громадяни зможуть без обмеження будь-яким строком подавати заяви про компенсацію та повернення майна.

Таким чином, наявна законодавча база реабілітації жертв політичних репресій є недосконалою: не враховані окремі категорії осіб (переселенці, депортовані, «указники», члени родин репресованих); обмежені права громадян щодо грошової компенсації за ув'язнення, примусове лікування, заслання, втрати майна. До певних категорій обвинувачених осіб застосовувалися і суто кримінальні статті, за якими особа оголошувалася соціально шкідливим елементом. Значна частина населення зазнала утисків та переслідувань унаслідок ухвалення навіть не законодавчих, а розпорядчих актів – насамперед відомчих наказів, що нівелювали попередній соціальний статус людини, а в майбутньому могли стати підставою для подальших репресій. Велика кількість людей, фактично цілі соціальні прошарки, були репресовані позасудовими органами й утвореннями на підставі не кримінальної справи чи судового вироку, а, наприклад, унаслідок протокольного рішення. Через певні вади чинного законодавства та відсутність кримінальних справ неможливо реабілітувати значну частину репресованих на підставі лише вироків, що зберігаються в архівних установах [8, с. 6]. Це, перш за все, стосується розкуркуленого та висланого селянства.

Отже, базовий Закон від 17 квітня 1991 р. об'єктивно потребує внесення змін та доповнень, оскільки він не відповідає потребам часу, що ускладнює роботу обласних комісій із реабілітації.

На часі – ухвалення нової редакції Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій радянської доби в Україні», інших законодавчих актів у сфері захисту прав реабілітованих, що сприятиме встановленню історичної правди та соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T096200.html.
2. Реабілітовані історією. Чернігівська область : у 4 кн. – Чернігів, 2008. – Кн. 1 / О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко, О. Желєзна. – 2008. – С. 756–760.
3. Закон про реабілітацію жертв політрепресій потребує змін // Волинь [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу : <http://archive.volyn.com.ua/?rub=32&article=1&arch=1240>.

4. Гончарова О., Рапп І. Пропонуються зміни до Закону про реабілітацію жертв політичних репресій // Права людини. – 2010. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1267110925>.

5. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих (ВУТПВІР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://repressed.org.ua>.

6. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст. / М. Шитюк. – К., 2000. – 534 с.

7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та деяких інших законів України щодо впровадження виплат жертвам політичних репресій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakonoproekt.org.ua/viewhtm.aspx?hn=Pojasnjuvaljna_zapyska_02_12_201461.

8. Реабілітовані історією. Сумська область : у 3 кн. – Суми : Редакційно-видавнича група, 2015. – Кн. 3. – 2015. – 496 с.

Рожкова Л.І. ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті розкрито зміст поняття «реабілітація», конкретизовано види реабілітації – суспільно-політична (публічна) та правова. Проаналізовано законодавчу базу реабілітації жертв політичних репресій 1930–1950 рр. Висвітлено проблеми правової реабілітації жертв політичних репресій комуністичного режиму в Україні. Особливу увагу приділено законодавчим ініціативам, які регламентують та вдосконалюють реабілітаційний процес.

Ключові слова: тоталітарний режим, сталінізм, політичні репресії, реабілітація, закон, законодавчі ініціативи.

Рожкова Л.И. ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

В статье раскрыто содержание понятия «реабилитация», конкретизированы виды реабилитации – общественно-политическая (публичная) и правовая. Проанализирована законодательная база реабилитации жертв политических репрессий 1930–1950 гг. Освещены проблемы правовой реабилитации жертв политических репрессий коммунистического режима в Украине. Особое внимание уделено законодательным инициативам, которые регламентируют и совершенствуют реабилитационный процесс.

Ключевые слова: тоталитарный режим, сталинизм, политические репрессии, реабилитация, закон, законодательные инициативы.

Rozhkova L.I. LEGAL ASPECTS OF REHABILITATION OF POLITICAL REPRESSION VICTIMS OF SOVIET TIMES

Rehabilitation is the restoration of justice and historical truth with respect to persons subjected to unfair repression in the era of Soviet totalitarianism. We distinguish between the legal rehabilitation (dismissal of criminal charges or termination of criminal proceedings due to the absence of a crime) and socio-political or public rehabilitation (lifting the ban on mentioning the name of the repressed in mass media, scientific literature and public life). It should be noted that the social and political rehabilitation does not eliminate the negative assessment of a particular person activity. The final stage of rehabilitation can be considered only legal rehabilitation.

After approval of the Law “On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Ukraine” by the Verkhovna Rada of Ukraine on April 17, 1991 the process has acquired a legal nature. The law covered all the citizens who had been convicted on political, social, class, national or religious grounds. The Law significantly simplified the procedure of rehabilitation, provided for the payment of monetary compensation for the time spent in prison, granted allowances to pensions, benefits to pay for housing and communal services, provision of medicines and the like. The commissions on restoration of rights of the rehabilitated were created at the regional councils.

The practical application of the Law showed that this regulatory document did not take into account certain categories of citizens, victims of political repression.

Currently, the working group at the Main editorial board of the book series “Rehabilitated by the History” drafted the bill “On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Soviet-era Ukraine”, which defines the legal framework to complete the restoration of historical justice process, settlement of social relations associated with the restoration of social and economic, political or personal rights and freedoms of citizens, rights and interests of social, religious and national groups who have been victims of arbitrariness and lawlessness. This document was

sent to the regional editorial boards of the book “Rehabilitated by the History” for the study, submission of proposals and amendments.

The existing legal framework for rehabilitation of victims of political repression is not perfect. It does not include certain categories of people (migrants, the deported, and the repressed family members). It also limits the rights of citizens to monetary compensation for detention, forced treatment, deportation, and loss of property.

The basic Law dated April 17, 1991 objectively requires amendments and supplements, because it does not meet the needs of the time that complicates the work of regional commissions on rehabilitation.

The next step is the adoption of the new edition of the Law “On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Soviet-era Ukraine” and other legislative acts in the field of protection of rights of the rehabilitated that will contribute to establishing the historical truth and social justice.

Key words: totalitarian regime, Stalinism, political repression, rehabilitation, law, legislative initiatives.

Ясинок М.М.,
доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету

УДК 347.9

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Однією з найбільш актуальних проблем сучасного судочинства є проблема психологічної адаптації учасників судового процесу до особливостей процесуальної форми, якою є судові засідання, оскільки процесуальна форма судового засідання, незважаючи на її демократичність, ґрунтується на дисципліні, визначеній процесуальними нормами права та тими обмеженнями і правилами судового етикету, які не є характерними для повсякденного життя людини.

Незважаючи на те, що в юридичних вузах та факультетах сьогодні вивчається юридична психологія та юридична деонтологія, все-таки вказані предмети мають узагальнювальний характер, не деталізуючи при цьому та не пояснюючи психологічну поведінку, вчинки, дії кожного з учасників судового процесу, що є дуже важливим для практичної роботи не лише суддів, але і прокурорів, адвокатів, нотаріусів, юрисконсультів тощо, оскільки судові засідання — це не лише правовий процес, це, перш за все, психологічний процес, який має місце в кожній системі процесуальних дій і послідовність яких визначена нормами процесуального права. Розуміння психологічної поведінки кожного з учасників судового процесу, незалежно від його процесуального статусу як у цивільному, так і кримінальному, адміністративному чи господарському судочинстві, з погляду емоцій, мови, фізіології, волі, інтуїції, уваги, жестів, інтелекту, пам'яті тощо є важливими факторами для юриста-практика, оскільки подібні знання у сфері судової психології можуть слугувати хорошою підставою для розуміння причин виникнення конфлікту між сторонами та їх психологічної поведінки, оскільки така їх поведінка може проявлятися безпосередньо і в судовому засіданні.

Дотепер питання психології на рівні процесуальних дисциплін здебільшого вивчалися і коментувалися з погляду кримінології, криміналістики, загальної психології, юридичної психології, і лише сьогодні приходить розуміння того, що психологічна складова є характерною для всіх галузей процесуального права у сфері прикладного їх застосування. Саме із цих причин є необхідність вивчення основ судової психології як самостійного курсу на юридичних факультетах вищих навчальних закладів.

Наблизити окреслені питання до практичного їх розуміння у 2004 р. спробував В.В. Бедь, підготувавши навчальний посібник із предмету «Юридична психологія» відповідно до програми викладання вказаної дисципліни в Міжрегіональній академії управління персоналом. Автор у загальних обрисах дав психологічну характеристику кримінальному,

цивільному, господарському процесам, підкреслюючи при цьому значення процесуального статусу кожної особи в її соціально-рольовій поведінці у судовому процесі.

У 2008 р. В.О. Коновалова та В.Ю. Шепітько написали підручник «Юридична психологія», де спробували упорядкувати проблеми загальної та юридичної психології у сфері психологічних особливостей процесуальної діяльності учасників судового процесу, розкривши проблеми кримінальної та пенітенціарної психології.

У 2015 р. О.К. Чернеловський видав монографію «Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології», де досліджував психологічні проблеми, які мають місце в роботі суддів з управління судовим процесом.

Психологія — це наука про функціональну діяльність мозку людини, яка спрямована на відображення не лише реальної дійсності, а і психологічного та фізіологічного станів людини, її психічних реакцій на ті чи інші життєві ситуації.

Питання психології з погляду пізнання душі людини, її психологічної поведінки, закономірностей та особливостей не є новими. Ще наприкінці четвертого тисячоліття до нашої ери в єгипетському трактаті «Пам'ятник мемфіської теології» вже була спроба описати механізм психічної діяльності людини. Особливе місце в зазначеній роботі займає слово, яке розглядається як засіб магічної дії. З появою філософських шкіл в античній Греції та Римі з'явилися і нові соціальні запити, які були спрямовані на розуміння цілого комплексу питань, пов'язаних із розумінням людської суті та її відношенням до навколишнього світу. Спроби рухатись у вказаному напрямку об'єктивно привели філософів до питань психології особистості.

Розвиток природничих наук, зокрема медицини, спонукав передові соціальні групи людей того часу задуматись над засобами пізнання людської психіки, обґрунтовуючи її діяльність закономірностями природи (робота «Критичні розмірковування» китайського філософа Вана Чуна (27–104 рр. до н.е.). Розвиваючи вказані закономірності, Фань Чжене (450–515 рр. до н.е.) пішов далі, зазначаючи у своїх трактатах те, що психіка людини є функцією її матеріального тіла і не відділена від неї [1, с. 311], що і на сьогодні є, по суті, вірним.

Разом із тим розвиток товарно-грошових відносин потяг за собою стрімке розширення економічних, міграційних, соціальних, наукових зв'язків, а знання у сфері математики, астрономії, медицини

та філософії допомогли охопити весь миросвіт, його структуру, місце в ньому людини та її свідомості.

Ідеї Платона, Аристотеля (IV ст. до н.е.) щодо сприйняття навколишнього світу на підставі спілкування з ним у процесі емпіричних досліджень сприймалися не лише афінським чи римським суспільством, а і судовою системою того часу.

Так, майже в усіх країнах стародавнього світу суди застосовували як засіб доказування «суди божі» – ордалії, тобто «випробування вогнем, водою, отрутою, вагою» [2, с. 72]. Застосовуючи згадані засоби доказування, суд спостерігав за психологічною поведінкою підозрюваної особи та її виживанням. Саме на цій основі суд ухвалював свій вердикт щодо винності чи невинності особи.

Разом із тим поширеними філософськими поглядами того часу були погляди на розум людини як основу щодо впорядкування природних явищ, з одного боку, та логічності її поведінки, з іншого. Таким чином, розум людини як безтілесну сутність почали відділяти від матеріального її тіла, визначаючи це як субстанцію, яка здатна організовувати та упорядковувати частини у ціле, що є характерним для природи речей. Суто філософські ідеї пізнання світу стають характерними і для судового процесу, де пізнання окремих доказів, наданих сторонами, складаються в певну логічну послідовність, що давало можливість суддям пізнати подію чи дію в їх розвитку. Безумовно, надання доказів кожною зі сторін обумовлювалося психоаналізом своєї поведінки та поведінки іншої сторони. Так § 1 таблиці I Законів XII Таблиць передбачав: «Якщо викликають когось на судочинство, нехай іде. Якщо він не іде, нехай той, хто викликав, підтвердить свій виклик при свідках, а потім веде його силоміць» [3]. Зазначений припис мав на меті створення змагальної діалектики з пізнання фактів безпосередньо в судовому процесі з метою віднайдення істини шляхом бесіди сторін перед судом у вигляді запитань та відповідей. Таким чином, указана діалектика щодо публічного розгляду справ як кримінального, так і цивільного спрямувань заклала основи судового процесу як певних послідовностей, направлених на пізнання судом дій чи подій, учасниками яких були люди. Сократ, учитель діалектики (470–399 рр. до н.е.), під формулою «пізнай самого себе» розумів не звернення в середину самого себе, а логічний аналіз дій особи з наданням таким діям суспільної оцінки на предмет відповідності їх нормам людської поведінки, прийнятої в тому чи іншому суспільстві.

Безумовно, це знаходило своє відтворення і в судовому процесі, особливо на стадії судових дебатов, де судовий оратор звертав увагу суду на особу як людину, її дії, поведінку в тих чи інших обставинах тощо. Одним із знаменитих судових ораторів Античності був Лісій (435–380 рр. до н.е.), який, виступаючи в судових дебатах, умів словесно створити портрет людини, відтворюючи при цьому не лише її характер, але і її психологію, стиль поведінки, створюючи тим самим для суду психологічну композицію людини [4, с. 44].

Таким чином, класичний період Античності (Греція, Рим) характеризується перш за все біопсихологією Аристотеля, яку було розвинуто у пошуках філософських категорій необхідності, причинності та упорядкованості та місця в них людини як цілісної природної системи. Такий напрямок розвитку філософії призвів до зародження вчення про свідомість людини на основі індивідуалізації особистості, що також сприяло тому, що вже тоді люди розуміли, що саме свідомість впливає на поведінку кожної людини. Таке розуміння психологічної суті свідомості потягло за собою нормативне закріплення поняття недієздатності, під яким римляни, зокрема, розуміли «божевільня». У цьому зв'язку § 7 Законів XII таблиць зазначав, що «влада над такою особою і над її майном переходила до агнатів чи родичів». Водночас Галем (129–199 рр. до н.е.) висловив думку про те, що впливаючи на органи чуття людини, можна змінити її психічний стан. Окреслене вчення мало великий вплив не лише в епоху Античності, але і в епоху Середньовіччя. Саме вказана теорія стала основою для грецького лікаря Емієдонна щодо обґрунтування чотирьох видів людського темпераменту. Таким чином, вчення про психіку ґрунтувалося на основі того, що саме мозок продукує психіку, яка є невід'ємною складовою кожної людини, а отже, відчуття залежать від мозку. Поступово психологія починає виділятися із філософії, переходячи у сферу медичного вчення. Саме Герофіну й Еразистрату (3 ст. до н.е.) належать не лише анатомічні відкриття, але і відкриття нервової системи людини. При цьому психологія як наука починає настільки стрімко розвиватись, що стало неможливим обмежувати це поняття лише сферою медицини.

XIII століття в Європі, з одного боку, стало періодом могутніх теологічних учень, а з іншого, часом початку єретичних рухів, які піддавали сумніву такі вчення. Ортодоксальні доктрини про бога як універсальну особу, від якої залежить кожна людина із особистою її відповідальністю перед богом, по суті, зруйнували східну концепцію арабського філософа Ібн-Рошра (1126–1198 рр.), вчення якого мало великий вплив на філософію і психологію Західної Європи, за якою розум є універсальним для всіх людей, а звідси було зроблено висновок про те, що всі люди рівні за своїми інтелектуальними здібностями. Інквізиційні ордени домініканців та францисканців намагалися нівелювати такі вчення за рахунок знищення передових людей того часу, а з ними і філософії та психології, які вони проповідували і розвивали. З метою надання таким діям законності в Європі відбувалися тисячі інквізиційних процесів. Як не парадоксально, але саме в таких процесах відточувалася логіка доказування та судового мислення, напрацьовувалось уміння аналізувати поняття та способи їх вираження на основі методології, пошуку слабких місць в аргументації процесуального супротивника. Таким чином, у Західній Європі поступово з'являється доказове право, за яким провина кожної особи потребувала доказування. Так, ст. 20 Великої Хартії вольностей 1215 р. зазначала: «Вільна люди-

на буде оштрафована за малий проступок тільки відповідно до проступку, а за більший проступок буде оштрафована відповідно до важливості проступку, до того ж має залишатися недоторканим її основне майно <...> і ніякий із названих штрафів не буде накладений інакше, як на основі клятвених свідчень чесних людей із сусідів» [5, с. 214]. Отже, в судочинстві поступово починає набувати значення істина, яку можна було отримати лише шляхом дослідження двох протиріч у вигляді тверджень, які надаються кожною зі сторін, та тих доказів, які визначалися законодавцем. Саме такий підхід до розгляду судових справ створював нову методологію, основою якої стала істина. Встановлення істини відбувалось у суді за рахунок відтворення подій доказами, що давало можливість судді їх аналізувати, оцінюючи докази відповідно до свого внутрішнього переконання, що, безумовно, впливало на зміст судових рішень.

Таким чином, сторони судового процесу силою своєї волі та силою волі держави, закріпленої в нормах права, створювали в межах процесуальної форми судових процесів таку психологічну атмосферу, яка давала можливість усім учасникам судового засідання формувати свій тип психологічної поведінки, виходячи з різної своєї заінтересованості. Саме на вказаній основі принципу безпосередності розвивались процесуальні правовідносини, які виникали між судом і всіма іншими учасниками судового процесу, що давало можливість суду не лише спостерігати за емоційним їх станом під час безпосереднього спілкування, а і звертати при цьому увагу на зміст доказів, пізнаючи та запам'ятовуючи їх як окремо, так і в їх сукупності. Все це було можливим лише за належної організації судового процесу та професійного керівництва суддею таким процесом. Описаний підхід до змагальної форми судочинства показував, що лише практичне дослідження доказів та безпосередній вплив на його суть інтелекту людини, яка свідомо керує такими процесами, можуть привести до юридичної істини. Водночас прийшло розуміння і того, що досягти істини у справі за рахунок доказів навіть із урахуванням їх природної послідовності з метою відтворення всієї природної суті дій чи подій, у принципі, неможливо, оскільки це завжди буде приблизна їх копія з певними неточностями чи упущеннями. Розуміючи такі закономірності на науковому рівні, Л. да Вінчі та Ф. Бекон (1561–1626 рр.) намагалися сформулювати певні психологічні принципи, які координували б умозріння з подальшим його підтвердженням за рахунок практики експерименту. Саме такий підхід поступово сформував принципи наукового методу пізнання.

Таким чином, експериментальні пізнання суті як природи речей, так і людини наприкінці XVI – на початку XVII ст. сформували цілу систему окремих вчень про живе тіло людини, яка наділена різноманітною системою механічних повторень на основі її свідомості та психологічних афектів як відчуттів організму, які закладаються в тіло на основі індивідуалізації природних регуляторів поведінки з усвідомленням корисних і шкідливих сторін життя,

зі співвідношенням фізіологічних та психологічних потреб людини. Знамениті формули Р. Декарта (1596–1650 рр.) «Я думаю, следовательно, я существую» [6, с. 605] і Д. Локка (1632–1704 рр.) «Сознание есть восприятие того, что происходит у человека в его собственном уме» [7, с. 138] дали можливість Г.В. Лейбніцу (1646–1716 рр.) зробити висновок про те, що свідомість обумовлюється не фізіологічними, а несвідомими актами, заклавши цим самим вчення про психіку причинності.

Разом із тим одним із найважливіших відкриттів цього періоду стає вчення Р. Декарта про рефлекторну поведінку людини, згідно з яким рефлекс означає відбиття (трактат «Про людину»). Ф. Гліссон (1597–1677 рр.), англійський лікар, назвав це подразненням. Саме психологічні подразнення, якими могли бути тілесні ушкодження чи пошкодження майна особи, починають кваліфікуватися юристами як підстави, які надають право особі на самозахист чи судовий захист, співвідносячи таким чином порушення прав особи як психічне подразнення з її правом на судовий захист. Саме ці підстави заклали основи майбутнього права особи на відшкодування не лише матеріальної, але і моральної шкоди. Таким чином, через призму психологічного поняття подразнення на соціальному рівні воно починає сприйматися як психологічна реакція особи, спрямована, насамперед, на захист себе, свого майна, своїх близьких шляхом фізичного спротиву. Водночас за рахунок права, яке активно формується у вказаний період, такий самозахист виходить на більш цивілізований рівень захисту, коли вже держава на основі прийнятого нею законодавства починає захищати порушені права та інтереси своїх громадян у судовому порядку.

Так, відповідно до Соборного уложення 1649 р. кожна особа, яка вважала, що хтось порушив її права, мала право не лише на самозахист, а звернутись із «чолобитною до суду» [8].

Водночас XVII ст. знаменується розкриттям природи психологічної поведінки особи у сфері психологічного афекту, що має значення і сьогодні, особливо в області кримінального права. Психологічний афект розглядався як специфічний психологічний стан людини, який, за Т. Гобсом, не є первинним, а є вторинним, оскільки від сили афекту залежить, у більшій чи меншій мірі, можливість людини вчинити так чи інакше [9, с. 60].

У зв'язку з цим Б. Спіноза зазначає, що психологічний афект має природну основу, якою є «ненависть, гнів, заздрість, тощо» [10, с. 455]. Таким чином, Б. Спіноза, не підозрюючи цього, вносив у психологію почуттів принципи матеріалістичного детермінізму, оскільки такі почуття розглядалися вже як об'єктивний регулятор людської поведінки.

Отже, афект як похідна психологічна реакція людини на подразнення, являється її психологічним продуктом. Такий підхід у XVIII ст. створив проблему співвідношення психофізичних та психофізіологічних зв'язків, які, як ми тепер знаємо, притаманні кожному людському організму. Саме із цих підстав юристи почали приходити до висновку, що для кож-

ної дії, яка носить правомірний чи неправомірний характер, визначальною особливістю є певна психологічна організація. Такі психологічні висновки для юриспруденції мали колосальне значення, оскільки вони вперше заклали підґрунтя для формування поняття складу злочину, зокрема суб'єктивної його сторони, що давало можливість розуміння психологічної організації злочину чи підстав виникнення цивільного спору, що є ключем до розуміння як мотиву, так і мети вказаних дій особи.

Подальший розвиток психології сприяв появі нової теорії англійського лікаря Д. Гартлі (1705–1757), який у своїй роботі «Спостереження за людиною» поєднував поведінку людини з її мовою і, на цій основі, з наявністю абстрактного мислення, що, безумовно, не могло залишитись поза увагою законодавців.

Так, у Статуті цивільного судочинства Російської імперії, який було прийнято 1864 р. (далі – СЦС), у розділі 1 гл. 5 закріплювалася змагальна форма судового процесу на основі «словесного состязання тяжущихся». При цьому такий форми судового процесу надавалося настільки важливе значення, що СЦС детально визначав порядок вручення судових повісток сторонам, закріплював процедуру викликів сторін у судові засідання через об'яву чи публікацію «въ вѣдомостяхъ» (ст. 275 СЦС). При цьому СЦС чітко було визначено строки для явки в суд із метою «словесного состязання» (ст. 324 СЦС) або з метою «разъяснения обстоятельствъ дѣла» (ст. 331 СЦС).

У розвиток судової психології важливий внесок зробили й українські юристи-філософи. Так, М.М. Щербатов в одній зі своїх робіт зазначав, що законодавець повинен знати людське серце, а тому він повинен створювати закони з урахуванням психології народу. П.Д. Лодій (1764–1829 рр.) у своїй праці «Логічні настанови, спрямовані на пізнання та розмежування істинного і помилкового» (1818 р.) спробував визначити кримінально-правові поняття через призму психології, вважаючи, що покарання потрібно розглядати як засіб психологічного примусу. О.І. Галич у зв'язку із цим підкреслював, що суддя повинен бути психологом, оскільки «карати злочинця можуть лише ті, хто розуміє його характер, мету та спрямованість його помислів». С. Барішев у своїй роботі «Погляд на науку кримінального законодавства» (1858 р.), надаючи виняткового значення питанням психології в судочинстві, зазначав: «Якщо суддя не знає психології, то це буде суд не над живими істотами, а над трупами» [11].

Водночас перша половина XIX ст. з погляду судової психології ознаменувалася роботою І. Фредрейха «Систематичне керівництво судової психології». У ній розкриваються психологічні особливості кримінального судочинства з погляду психологічного портрета злочинця, індивідуалізації його провини та призначеного судом покарання.

У зв'язку із цим Д.А. Дріль підкреслював, що психологія і право мають справу із законами свідомого життя людини. Цьому підтвердженням були експериментальні дослідження Г. Гельмгольца

(1821–1894 рр.), який у 1850 р. експериментальним шляхом визначив швидкість розповсюдження нервових процесів на нервовий подразник. Така швидкість складала декілька десятків метрів за секунду [12].

Таким чином вперше було визначено швидкість розповсюдження нервової реакції на нервовий подразник і зафіксовано початок реакції людини на такий подразник. Описане відкриття надалі з успіхом було використане в експертній діяльності, зокрема під час проведення автотехнічних експертиз, коли в розрахунках, як і сьогодні, зазначається час реакції водія, необхідний для екстреного гальмування автомобіля.

Середина XIX ст. характеризується розвитком асоціативної психології. Роботи О. Бена (1813–1903 рр.) «Відчуття та інтелект» (1855 р.), «Емоції і воля» (1859 р.) послідовно формують думку про зближення двох самостійних наук – психології і фізіології людини. Зазначений напрямок характеризувався тим, що процес мислення розглядався О. Беном як послідовний відбір комбінації слів, яка завжди відповідає персоніфікованій меті.

Тому формулу мислення з її причинно-наслідковим зв'язком, який має місце між комбінацією слів і спрямованою волею, юридичною думкою було взято за основу під час формування теорії доказування і закріплення її положень, зокрема в нормах процесуального права. Так, СЦС 1864 р., а сьогодні і Цивільний процесуальний кодекс України (ч. 1 ст. 61) зазначають, що обставини, визнані сторонами, які беруть участь у справі, не підлягають доказуванню. Таким чином, визнання обставин кожною зі сторін судового процесу, озвучене словами, є наслідком мислення, яке відповідає волі особи і тій меті, на яку вони спрямовані.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується роботою австрійського філософа Ф. Brentano (1838–1917 рр.), який у роботі «Психологія з емпіричної точки зору» охарактеризував психічний процес із погляду обов'язкової наявності в ньому його об'єкта. Такий підхід дав можливість Ф. Brentano сконцентрувати свою увагу на об'єкті як формі уявного образу психологічного процесу. У разі формування такого образу наявністю є певні судження щодо його істинності чи неправдивості, які ґрунтуються на емоційній оцінці як бажаного чи небажаного. Таким чином, область психології тепер починає сприйматися не як наука про відчуття чи певні уявлення про такі відчуття, а як дії суб'єкта, які він здійснює, перетворюючи їх у свій об'єкт усвідомленої свідомості.

У зв'язку із цим Г. Спенсер (1820–1903 рр.) у своїй книзі «Основи психології» зазначав, що життя в цілому – це безперервне пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх проявів певних обставин. Така біологічна адаптація людини є, перш за все, засобом, спрямованим на її виживання [13]. Таке розуміння природи життя з погляду процесуальних норм знаходить свій прояв у тому, що показання підсудного у кримінальному процесі чи сторін у

цивільному процесі не пов'язуються з обов'язковою їх правдивістю, оскільки сьогодні ми розуміємо, що варіативність таких показів завжди буде пристосованою до зовнішнього прояву обставин кримінальної чи цивільної справи, і лише судом вони можуть бути відкинуті на підставі аналізу й оцінки змісту всіх досліджених засобів доказування. Таким чином, лише кореляція судом всієї системи доказів зможе звужити варіативність показань підсудного чи сторін у кожному із судових процесів. Отже, психіка людини стає інструментом для пристосування організму до зовнішнього середовища її існування. Саме таке розуміння психологічної поведінки учасників судового процесу повинне сприйматися юристами, що є важливим з погляду розуміння дій усіх учасників судового процесу.

У перші роки радянської епохи А. Бусиловський на основі робіт П. Блюнеллі «Свідомість обвинуваченого» (1902 р.), М. Борста «Експериментальні дослідження достовірності свідчень» (1907 р.), К. Морбе «Принципи судової психології» (1913 р.), робіт В.М. Бехтерева, О.Р. Лурия, О. Ольгинського та інших наукових досліджень у сфері загальної та судової психології зробив висновок, що судова психологія являє собою сукупність психологічних знань, спрямованих на висвітлення, постановку й експериментальну розробку проблем у сфері психології суду, показань свідків, обвинуваченого та інших учасників судового процесу, зокрема прокурорів, захисників, експертів, цивільних позивачів тощо.

Пізніше радянська епоха характеризується першими теоретичними роботами у сфері саме судової психології. Монографічні роботи А.В. Дулова «Введение в судебную психологию» [14] та «Судебная психология» [15], О.Р. Ратінова «Судебная психология» [16]. були такими роботами, які продукували думку про те, що судова психологія є окремою галуззю прикладного спрямування.

Ми також дотримуємося тієї думки, що судова психологія є самостійною наукою про знання, які стосуються поведінки людини в судовому процесі з його особливою процесуальною формою – судовим засіданням. Саме в межах такої форми специфічно

проявляється свідомість особи, її воля, емоції, темперамент, увага, пам'ять та інші психічні явища. При цьому такі психічні явища являють собою невидиму процесуально-психологічну субстанцію, де процесуальне право регулює процесуально-технічні дії всіх учасників судового процесу, а психологічний супровід таких дій здійснюють учасники судового процесу самостійно із притаманною лише їм індивідуальною психологічною складовою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 311.
2. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн : [навчальний посібник] / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр навч. літ. – 2004. – 672 с.
3. Черниловський З.М. Законы XII : [хрестоматия по всеобщей истории государства права] / З.М. Черниловский. – М. : Гардарики, 1998. – С. 86.
4. Иванова Н.Н. Судебное красноречие : [учебное пособие] / Н.Н. Иванова. – М. : Юрист, 2000. – 405 с.
5. Велика Хартія Вольностей 1215 р. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан // Історія держави і права зарубіжних країн. – К. : Центр навч. літ., 2004. – С. 214.
6. Декарт Р. Избранные произведения / Р. Декарт. – М., 1950. – С. 605.
7. Локк Д. Избранные философские произведения : в 2 т. / Д. Локк. – М., 1960. – Т. 1. – 1960. – С. 138.
8. Соборное уложение 1649 года: текст, комментарии / под. ред. Л.И. Ивиной. – Ленинград : Изд-во «Наука», 1987. – 448 с.
9. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М., 1964. – Т. 1. – 1964. – С. 455.
10. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. / Б. Спиноза. – М. : Изд-во «Мысль», 1957. – Т. 2. – 1957. – С. 455.
11. Баришев С. Взгляд на науку уголовного законодательства: ретроспектива / С. Баришев. – М. : Восток, 2001. – 258 с.
12. История психологии. – М., 1998. – 658 с.
13. Спенсер Г. Основы психологии. – М. : Восток, 1998. – 383 с.
14. Дулов А.В. Введение в судебную психологию : [монография] / А.В. Дулов. – М., 1969. – 258 с.
15. Дулов А.В. Судебная психология : [монография] / А.В. Дулов. – Минск, 1970. – 305 с.
16. Ратинов А.Р. Судебная психология : [монография] / А.Р. Ратинов. – М., 1967. – 350 с.

Ясинок М.М. СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито історичний розвиток психології та її вплив на процесуальне законодавство і судочинство цивільного та кримінального спрямування. По суті, дослідження є прологом до формування нової сучасної науки судової психології.

Ключові слова: судова психологія, докази, судовий процес, учасники судового процесу.

Ясынок Н.М. СТАНОВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИИ КАК НАУКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

В статье раскрыто историческое развитие психологии и ее влияние на процессуальное законодательство и судопроизводство гражданского и уголовного направления. По сути, исследование является прологом к формированию новой современной науки судебной психологии.

Ключевые слова: судебная психология, доказательства, судебный процесс, участники судебного процесса.

Yasynok N.M. FORMATION PSYCHOLOGY AS SCIENCE AND ITS INFLUENCE IN SHAPING THE PROCEDURAL LAW: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

This article relates to topical problems of modern justice on the psychological adaptation of the trial participants to the peculiarities of procedural form which is hearing because procedural form of judicial session, despite its democratic character based on the discipline of the procedural rules of law and those limitations and rules of court etiquette that is not characteristic of everyday life.

The author argues that despite the fact that law schools and faculties today examines legal psychology and legal ethics, yet the data items are general character, without detailing with and without explaining the psychological behavior, actions, actions of each of the trial participants, which is very important for practical work not only judges but also prosecutors, lawyers, notaries, legal advisers, etc., because the trial is not only a legal process that is primarily a psychological process that occurs in every system of proceedings, the order of which is determined procedural law.

Psychology is the science of functional activity of the human brain, which aims not only to reflect reality, but also the psychological and physiological state of man's mental reactions to certain life situations.

In the development of forensic psychology significant contribution made some Ukrainian Lawyers – philosophers whose thoughts are reduced to the fact that the legislature needs to know the human heart, and so it should make laws considering the psychology of the people, the penalty should be considered as a means of psychological coercion, and the judge must be a psychologist because “punish the offender may only those who understand its nature, purpose and direction of his thoughts”.

The author takes the view that an independent forensic psychology the science of knowledge concerning human behavior at the trial of his special procedural form – trial. It is within this specific form of consciousness manifested person, it will, emotions, temperament, attention, memory and other mental phenomena. In addition, these psychological phenomena are invisible procedural and psychological substance, where procedural law regulates procedural – all without technical steps only trial participants, and psychological support following exercise trial participants independently of them unique to individual psychological component.

In fact, this study is a prelude to the formation of a new modern science of forensic psychology.

Key words: forensic psychology, evidence, trial, participants of the trial.

Бондар Н.А.,

старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

УДК 340.5

Останнім часом ми спостерігаємо за процесом зближення різних правових систем. Правова система будь-якої держави має свої національні, історичні, культурні особливості. У державах, де юридична наука склалась на основі римського права, правова система належить до романо-германського типу. Не є виключенням Польща й Україна. Досвід Республіки Польща є досить важливим через євроінтеграційні процеси у сучасному світі.

Актуальність дослідження полягає у відсутності праць із окресленого питання, необхідності порівняння основних матеріальних кодексів України та Республіки Польща з метою адаптації українського законодавства до європейських стандартів.

Метою та завданнями дослідження є проведення компаративістського аналізу, з'ясування основних спільних та відмінних рис цивільного та кримінального кодексів України та Польщі з метою їх ідентифікації з романо-германською правовою системою, а також виявлення найбільш ефективних форм адаптації до права Європейського Союзу.

Дослідженням питання кодифікації та основних матеріальних кодексів України та Польщі займалися такі науковці, як А. Богоустов, Ф. Віакер, Є. Гетьман, А. Лукашов, Б. Мельниченко, Т. Маційовські, Дж. Райські та ін.

До основних рис, які відрізняють романо-германську правову систему від інших правових систем, можна віднести:

- 1) зв'язок із римським правом на основі цивільного права, його ідей та принципів, а також процес вивчення римського та канонічного права в європейських університетах;
- 2) домінування нормативно-правового акту як форми (джерела) права та визнання верховенства закону, ієрархічності нормативно-правових актів Конституції;
- 3) дихотомія права, тобто поділ системи права на дві підсистеми – публічне та приватне право;
- 4) диференціація системи права на галузі, підгалузі, інститути;
- 5) абстрактний характер норми права;
- 6) відносно самостійне існування цивільного і комерційного (торговельного) права;
- 7) наявність спеціальних органів конституційної юрисдикції;
- 8) наявність чіткої та ефективної юридичної техніки;

9) високий ступінь кодифікації права.

На думку Ф. Віакера, «кодифікація – це єдине у своєму роді творіння правової культури, яке важко здобувалося і важко захищалося на західному і середньоевропейському ґрунті і є характерним проявом європейського духу» [1]. Отже, кодифікація в історії правових систем зіграла позитивну роль: вона сприяла централізації розрізнених територій держави, подоланню правового партикуляризму, різноманітності звичаїв і традицій, які заважали юридичній практиці. Кодекси (або уложення) забезпечують повне і, за можливістю, уточнене регулювання окремої галузі [2, с. 117]. Головною особливістю перших кодифікаційних актів було переплетіння релігійних та етичних норм. Для кодифікацій, які проводилися у Стародавньому Римі, характерним є те, що в кодекси вміщувалися окремі імператорські конституції. Процес, техніка і теорія кодифікаційної діяльності стає підґрунтям для її проведення і в інших країнах [3, с. 7].

Процес кодифікації в Польщі розпочався у XIII ст. зі створенням Польської правди, відомої під назвою «Ельблонзька книга». Це збірник звичаєвого польського права, який складається зі вступу і чотирьох частин та містив статті з різних галузей права. У 1347 р. були прийняті Статути Казимира Великого, які і стали першою офіційною кодифікацією польського права.

У 1520 р. Сейм створив комісію з відомих правників у складі 11 осіб для кодифікації судово-процесуального права. Кодекс отримав назву «Формула процесу», яка складалася зі 111 статей та поділена була на 2 частини: перша містила нормативну основу ведення процесу, друга – процесуальні формули. У 1532 р. на краківському Сеймі була створена ще одна комісія у складі 6 осіб. Вони мали завдання скласти проект кодифікації основних галузей права. Цей проект отримав назву «Коректура права», який складався з 929 статей, поділених на 5 книг: перша – джерела права державного та судового устрою; друга – процесуальне право; третя – сімейне та спадкове право; четверта – зобов'язальне та кримінальне право; п'ята – процесуальні формули. Але ця кодифікація так і не набула юридичної сили, адже Сейм її не затвердив [4, с. 105–106].

В Україні процес кодифікації розпочався з XI – XII ст. з появою «Руської правди» як збірника норм звичаєвого права. «Руська правда» пройшла кілька

редакцій, які були чинними у певні періоди історії українського права. Структурно кодекс складався зі статей та не мав чіткого поділу на галузі права. Аналізуючи правові норми «Руської правди», можна виділити такі групи правових відносин: шлюбно-сімейне право, спадкове право, право власності і зобов'язальне право.

Сучасне законодавство обох країн характеризується великою кількістю нормативно-правових актів, але основним видом їх упорядкування є кодекс. Термін «кодекс» походить від латинського «codex», що в перекладі означає «навошена дощечка для письма, книга» [5, с. 130].

Майже всі основні галузі права в Польщі кодифіковані. До матеріального права відносять: цивільний кодекс (Kodeks cywilny – ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r.), кримінально-фінансовий кодекс (Kodeks karny skarbowy – ustawa z dnia 10 września 1999 r.), кримінальний кодекс (Kodeks karny – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r.), морський кодекс (Kodeks morski – ustawa z dnia 18 września 2001 r.), трудовий кодекс (Kodeks pracy – ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r.), кодекс про сім'ю та опіку (Kodeks rodzinny i opiekuńczy – ustawa z dnia 25 lutego 1964 r.), кодекс комерційних товариств (Kodeks spółek handlowych – ustawa z dnia 15 września 2000 r.), виборчий кодекс (Kodeks wyborczy – ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r.), кодекс про злочин (Kodeks wykroczeń – ustawa z dnia 20 maja 1971 r.), митний кодекс (Wspólnotowy Kodeks Celnny – rozporządzenie Rady (EWG) nr 2913/92 z dnia 12 października 1992 r.). Процесуальне право Польщі включає: кримінально-виконавчий кодекс (Kodeks karny wykonawczy – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r.), адміністративно-процесуальний кодекс (Kodeks postępowania administracyjnego – ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r.), цивільно-процесуальний кодекс (Kodeks postępowania cywilnego – ustawa z dnia 17 listopada 1964 r.), кримінально-процесуальний кодекс (Kodeks postępowania karnego – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r.) та кодекс відповідальності за проступки (Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia – ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 r.).

Частина з них потребує оновлення, адже діють вони із 60–70 рр. минулого століття, зокрема цивільний та цивільно-процесуальний, сімейний та опікунський, адміністративний кодекси. Реформування та вдосконалення всіх елементів правової системи є актуальним питанням для Польської Республіки, що визначає схожість її із правовою системою України. На нашу думку, сучасним українсько-польським відносинам притаманний взаємний інтерес у формі: по-перше, активного розвитку політичного, економічного та інформаційного співробітництва; по-друге, розширення науково-дослідних, освітніх, культурно-мистецьких зв'язків тощо; по-третє, взаємної міждержавної політико-економічної підтримки на міжнародній арені.

На сьогодні у правовій системі України виділяють понад двадцять чинних кодексів, що свідчить про актуальність процесу кодифікації на теренах нашої держави: Кодекс України про адміністративні

правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Податковий кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Бюджетний кодекс України, Господарський кодекс України, Сімейний кодекс України, Митний кодекс України, Земельний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України, Житловий кодекс, Кодекс законів про працю України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Водний кодекс України, Кодекс України про надра, Повітряний кодекс України, Лісовий кодекс України, Кодекс цивільного захисту України. Законодавча діяльність із кодифікації законодавства є безперервною. Так, на стадії опрацювання та прийняття знаходяться проекти Трудового, Виборчого кодексів України, а також змін до чинних кодексів. Водночас в Україні відсутній Торговий кодекс.

У правовій системі Республіки Польща кількість кодексів значно менша, що відповідає сучасній моделі європейської правової системи, але достатня кількість кодексів, які були прийняті за часів існування Радянського Союзу.

Ми аналізуємо такі чинні кодекси України і Республіки Польща, як цивільний та кримінальний.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) від 16 січня 2003 р. складається із 6 книг, 10 розділів, 5 підрозділів, 90 глав, 1308 статей. Отже, Цивільний кодекс України побудований за пандектною системою, а правові відносини закріплені у книгах (Книга перша. Загальні положення; Книга друга. Особисті немайнові та інші речові права; Книга третя. Право власності та інші речові права; Книга четверта. Право інтелектуальної власності; Книга п'ята. Зобов'язальне право; Книга шоста. Спадкове право), які розмежовуються за сферою регулювання.

Цивільний кодекс Польщі (далі – ЦК Польщі) був прийнятий 23 квітня 1964 р. Польський цивільний кодекс також побудовано за класичною пандектною системою. Він складається із 4 книг – «Загальна частина», «Власність та інші речові права», «Зобов'язальне право» та «Спадкове право». Кодекс налічує 1088 статей, але багато з них виключені. Кожна книга складається з розділів, деякі розділи з підрозділів.

Відносно самостійне існування цивільного і комерційного (торговельного) права – це ще одна особливість романо-германської правової системи. Відповідно до ст. 1 ЦК Польщі він регулює відносини між фізичними та юридичними особами. Корінні зміни цивільного права Польщі, які супроводжувалися прийняттям нових нормативно-правових актів, багато з яких не були інтегровані в ЦК Польщі, призвели певною мірою до дисбалансу цивільно-правових відносин. Перед поляками постала дилема: або доопрацьовувати чинний цивільний кодекс, або прийняти новий. 22 квітня 2002 р. була створена спеціальна Кодифікаційна комісія при Міністерстві юстиції, склад якої регулярно змінювався відповідно до чотирирічного терміну. Наприкінці свого терміну

у 2006 р. зазначена Комісія опублікувала так звану Зелену книгу¹ як оптимальне бачення Цивільного кодексу Республіки Польща. Цей документ вказує на загальний напрямок цивільно-правових реформ і підлягає відкритому обговоренню щодо здійснення останніх. І хоча формально рішення з цього питання ще не було прийнято, Комісія проводить дослідження та попередні роботи, спрямовані на розробку нового цивільного кодексу, беручи до уваги необхідність гармонізації польського законодавства з європейськими нормами [6, с. 155]. Відповідно до Зеленої книги сімейне та комерційне право розглядається як частина цивільно-правових відносин. Ідея об'єднання виникла на основі мети, яку ставить Європейський Союз перед державами щодо створення загального ринку.

З 1 січня 2001 р. набув юридичної чинності Закон від 15 вересня 2000 р. – Комерційний кодекс (Kodeks spółek handlowych, дослівно Кодекс товариств комерційних). Цей Кодекс скасував попередній Торговий кодекс 1934 р. Новий Кодекс врегульовує: створення, організацію, функціонування, закриття, а також поділ та перетворення торгових товариств та їх види [7].

Щодо дуальності польського права існує дві точки зору: перша – заперечує [8], друга, навпаки, відносить Польщу до країн із дуальною системою права [9, с. 24]. Досліджуючи це питання, потрібно визначити предмет та відносини, які врегульовуються комерційним правом. Інститутами комерційного права у правових системах романо-германського типу вважаються морське право, право інтелектуальної власності, право забезпечення виконання зобов'язання, право власності, банківське право, зобов'язальне право, право банкрутства, право регулювання цінних паперів, право довірного управління майном, право страхування, юридичні форми підприємницької діяльності та ін. [2, с. 102].

Дуалізм приватного права характеризується існуванням одночасно цивільного і торгового кодексів, відмінністю принципів правового регулювання цивільних та комерційних відносин і наявністю особливого порядку вирішення комерційних спорів [8, с. 289]. Аналізуючи законодавство Польщі у сфері комерційних відносин, можна зазначити, що ці відносини регулюються не лише комерційним кодексом, а насамперед цивільним, оскільки в останньому закріплені всі основні принципи (юридичної рівності сторін, свободи договору тощо), а також більша частина відносин врегульовується окремими нормативно-правовими актами. Відповідно до проекту Цивільного кодексу Польщі – Зеленої книги торгове право буде розглядатись як особлива частина останнього.

Отже, можна зробити висновок, що сучасна правова система Польщі буде відмовлятися від дуальності права та правове регулювання комерційних відносин буде включене до цивільного кодексу.

У польському цивільному кодексі відсутня конкретна стаття, яка би закріплювала принципи, але, аналізу-

ючи зміст, можна виокремити такі: принцип рівності суб'єктів, принцип автономії сторін, принцип справедливості, принцип захисту безпеки торгівлі, принцип захисту майна тощо.

Основними принципами українського цивільного права, відповідно до ст. 3 ЦК України є:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Загальні положення обох кодексів співпадають предметно: сфера дії, статус фізичних та юридичних осіб, терміни, правові положення основних інститутів права власності, зобов'язального та спадкового права. Але більш вдалим, з погляду правозастосування, є Цивільний кодекс України, хоча на сьогодні зафіксовано понад сто випадків внесення змін.

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) від 5 квітня 2001 р. складається із двох частин – загальної та особливої, 35 розділів, 447 статей. До КК України внесено понад 170 змін, 9 із них у 2016 р. На жаль, законодавець не закріпив перелік принципів кримінального права в одній статті. Таким чином, власне науковці ділять принципи на загальні та спеціальні. Загальні принципи притаманні не тільки кримінальному праву, а й іншим галузям права: верховенство права; законність; рівність громадян перед законом; невідворотність відповідальності; принципи справедливості, гуманізму та демократизму тощо. До спеціальних відносять: принцип законодавчого визначення злочину; принцип особистої відповідальності; принцип винної відповідальності; принцип суб'єктивної осудності; принцип повної відповідальності; принцип переваги обставин, що пом'якшують відповідальність; принцип більшої караності групового злочину; принцип повного відшкодування збитків, заподіяних злочином; принцип економії кримінальної репресії.

Кримінальний кодекс Республіки Польща (далі – КК Польщі) від 6 червня 1997 р. структурно складається із трьох частин – загальної, особливої та військової, містить 363 статті. Діє паралельно з Фінансовим кримінальним кодексом Республіки Польща. Загальна частина містить перелік принципів кримінальної відповідальності, поняття злочину та покарання, види покарань, строки давності, звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Особлива частина КК Польщі виділяє групи злочинів проти держави, життя і здоров'я, загальної безпеки, безпеки руху, навколишнього середовища, свободи, родини та опіки, трудових прав, діяльності державних органів та органів територіаль-

¹ Документи Комісії, що складаються з метою стимулювати обговорення та розпочати процес консультацій на європейському рівні з конкретної тематики (такої як соціальна політика, єдина валюта, телекомунікації тощо). Результатом таких консультацій згодом може стати публікація так званих Білих книг, у яких висновки дебатів викладено у формі практичних пропозицій Комісії.

ного управління, виборів та референдуму, охорони інформації, господарського обороту, грошей та цінних паперів. Військова частина присвячена загальним положенням, що стосуються військовослужбовців, і визначає: спеціальні обставини, що виключають кримінальну відповідальність, види покарання, підстави пом'якшення покарання і відмови від нього, заходи безпеки тощо.

Аналізуючи КК Польщі, виділяють такі принципи кримінального права: рівності перед законом, верховенства закону, адекватності покарання, гуманності, наявності вини, кримінальної відповідальності за діяння, індивідуальної відповідальності, а також такі три принципи дії кримінального закону: ультраактивності, ретроактивності та принцип non bis in idem («одне діяння двічі не карається») [10, с. 110].

На відміну від КК України, статтею 32 КК Польщі передбачено лише п'ять видів покарань без поділу їх на основні і додаткові: штраф, обмеження волі, позбавлення волі, позбавлення волі на строк 25 років і довічне позбавлення волі.

Предметно кримінальні кодекси України та Польщі практично співпадають, окрім військової частини, яка, по суті, є кримінальним кодексом про військові злочини. Завершуючи огляд КК Польщі, потрібно підкреслити, що деякі норми можуть бути предметом імплементації в національне законодавство нашої країни.

Отже, з вищенаведеного бачимо, що частина кодексів приймалась у різні історичні періоди та не завжди враховувались особливості сучасного стану країн. Загалом сучасний процес кодифікації як у Польщі, так і в Україні передбачає творче переосмислення всього масиву нормативно-правових актів із метою удосконалення та зручності використання нормативних приписів.

Висновки. У результаті проведеного компаративістського дослідження цивільного та кримінального кодексів України та Республіки Польща можна зробити висновки, що вони мають багато спільного, відповідають вимогам сучасної юридичної техніки, мають

чітку структуру, а також змінюються в контексті європейських правових стандартів. Водночас потрібно відмітити, що зазначені кодекси Польщі є більш стабільними, адже до них рідше вносяться зміни. Для України досвід Польщі є не лише цікавим, а й актуальним у зв'язку з тим, що кримінальний та цивільний кодекси більш адаптовані до права Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Виакер Ф. Зарождение, расцвет и кризис идеи кодификации / Ф. Виакер ; пер. с нем. О. Омелченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1136152>.
2. Скакун О. Общее сравнительное правоведение: Основные типы правовых систем мира / О. Скакун. – К., 2008. – 464 с.
3. Гетьман Є. Кодифікація законодавства України: поняття, особливості, види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. Гетьман ; Харківський ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 20 с.
4. Maciejewski T. Historia ustroju i prawa sądowego Polski / T. Maciejewski. – Warszawa, 2008. – 470 s.
5. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. Шемшученка (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 3. – 1998. – С. 130.
6. Rajski J. European Initiatives and Reform of Civil Law in Poland / J. Rajski // Juridica International. – 2008. – XIV. – P. 151–155.
7. Kodeks spółek handlowych : Ustawa z dnia 15 września 2000 r. [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20130001030>.
8. Богоустанов А. К вопросу о системе частного права Польши / А. Богоустанов // Ученые записки Таврического Национального университета им. В.И. Вернадского. – 2009. – № 1. – С. 289–293.
9. Правовые системы стран мира : [энциклопедический справочник] / отв. ред. проф. А. Сухарев. – М. : Изд-во «Норма», 2003. – 976 с.
10. Мельниченко Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини) : [монографія] / Б. Мельниченко. – Л. : Львівський ДУВС, 2012. – 204 с.

Бондар Н.А. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА АДАПТАЦІЯ ОСНОВНИХ МАТЕРІАЛЬНИХ КОДЕКСІВ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Статтю присвячено порівняльному аналізу основних матеріальних кодексів України та Польщі та їх адаптації до права Європейського Союзу. Охарактеризовано початкові етапи зародження процесу кодифікації як в Україні, так і в Республіці Польща. Проаналізовано чинні цивільні кодекси зазначених держав та дуальність права в Польщі. Виділено принципи українського та польського цивільного права. Здійснено аналіз сучасних кримінальних кодексів цих держав та їх особливості.

Ключові слова: правова система, кодифікація, матеріальний кодекс, кримінальний кодекс, цивільний кодекс, принципи права.

Бондарь Н.А. ИДЕНТИФИКАЦИЯ И АДАПТАЦИЯ ОСНОВНЫХ МАТЕРИАЛЬНЫХ КОДЕКСОВ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ К ПРАВУ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Статья посвящена сравнительному анализу основных материальных кодексов Украины и Польши и их адаптации к праву Европейского Союза. Охарактеризованы начальные этапы зарождения процесса кодификации как в Украине, так и в Республике Польша. Проанализированы действующие гражданские кодексы указанных государств и дуальность права в Польше. Выделенные принципы украинского и польского гражданского права. Проведен анализ современных уголовных кодексов этих государств и их особенности.

Ключевые слова: правовая система, кодификация, материальный кодекс, уголовный кодекс, гражданский кодекс, принципы права.

Bondar N.A. IDENTIFICATION AND ADAPTATION OF BASIC SUBSTANTIVE CODES OF UKRAINE AND POLAND TO THE EUROPEAN UNION LAW

The article is devoted to the comparative analysis of basic substantive Codes of Ukraine and Poland and their adaptation to EU law. Both Poland and Ukraine tend to the Roman-Germanic legal system that is characterized by a high degree of codification of law. The article describes the initial stages of the birth of the codification process, both in Ukraine and in Poland. Current legislation in both countries is characterized by a large number of legal acts, but the main type of ordering is the code. Today, in Poland almost all major areas of law are codified, but most of them need to be updated, because they are 70-85 years old. In Ukraine there are only three codes that act since the days of the Soviet Union.

The article analyses existing civil codes of these states and the duality of law in Poland. Principles of Ukrainian and Polish civil law are determined. The main principles of Ukrainian civil law according to Article 3 of the Civil Code of Ukraine are: inadmissibility of arbitrary interference in the sphere of personal life; inadmissibility of deprivation of property rights, except as required by the Constitution of Ukraine and the Law; freedom of contract; freedom of entrepreneurial activity that is not prohibited by the law; judicial protection of civil rights and interests; fairness, reasonableness and good faith. There is no specific article in the Polish Civil Code that would reinforce the principles, but analysing the contents we can highlight the following: the principle of equality, the principle of parties' autonomy, the principle of fairness, the principle of protecting the security of trade, the principle of protection of property and so on.

The author carried out the analysis of modern criminal codes of these states and their features. Substantially, Criminal Codes of Ukraine and Poland are almost identical, except for the military part, which in fact is the Criminal Code of war crimes. Completing the review of the Criminal Code of Poland it should be stressed that some rules may be subject to implementation in the national legislation of our country.

Some codes were adopted in different historical periods and do not always take into account the peculiarities of the modern state of the country. In general, a modern codification process both in Poland and in Ukraine provides a creative reinterpretation of the whole array of legal acts in order to improve ease of use and regulatory requirements.

As a result of comparative research of the Civil and Criminal Codes of Ukraine and the Republic of Poland, we can conclude that they have much in common, comply with the requirements of modern legal techniques, have a clear structure, as well as change in the context of the European legal standards. At the same time, it should be noted that these codes are more stable in Poland, because they rarely amended. For Ukraine, Poland's experience is not only interesting but also relevant in view of the fact that the criminal and civil codes more adapted to EU law.

Key words: legal system, codification, Substantive Code, Criminal Code, Civil Code, principles of law.

УДК 347.9

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Реформувати судову владу України в період вступу до Європейської спільноти означає привести її у відповідність до демократичних стандартів, які існують у Європейському Союзі. Питання про реформування судової системи в Україні можливе тільки за умови реалізації найважливіших принципів: верховенство права, встановлення об'єктивної істини та презумпція невинуватості.

Питання про справедливий суд поставало протягом усього періоду існування судової системи. На сьогодні існує багато нарікань на неякісну роботу суддів і несправедливість прийнятих ними рішень, що призвело до актуалізації питання про реформу судової системи. Однак, перш ніж реформувати судову систему, потрібно визначити напрями вдосконалення здійснення правосуддя в Україні, виходячи з основного його завдання. Таким завданням є гарантований судовий захист прав і законних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. При цьому на першому місці – права, інтереси та свободи людини. Судовий захист – це особлива форма захисту людини від будь-яких посягань на її права та свободи, зокрема з боку держави.

Отже, судова влада має бути незалежною і доступною для всіх, хто проживає в Україні і потребує судового захисту. Для реалізації вищезазначеного завдання повинні бути створені відповідні умови і забезпечене право на звернення до суду усім без винятку. При цьому відсутність можливості оплатити судові послуги не повинно бути перешкодою для звернення до суду.

Метою дослідження є виявлення основних напрямків удосконалення здійснення правосуддя в Україні з огляду на вимоги міжнародних стандартів захисту прав та інтересів людини, зокрема одного з основних – справедливого розгляду справи.

З метою виконати вказані завдання насамперед необхідно: з'ясувати підходи до розуміння справедливості у процесі розгляду справи в суді; з'ясувати позиції вчених щодо можливості застосування цього принципу та напрямків вдосконалення здійснення правосуддя з огляду на нього.

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. закріплює право на справедливий суд. У ч. 1 указаної статті встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Процесуальні закони України містять схожі положення. Відповідно до ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. У ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень із боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень, шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ (ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України).

Доцільно звернути увагу на те, що міжнародні документи і національні закони гарантують право на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд справи з метою захисту прав.

Але насамперед потрібно пояснити, що значить справедливість у роботі та рішенні суду? Як визначити межу справедливості?

Справедливим, за визначенням Академічного тлумачного словника, є той, який діє на підставі об'єктивних фактів, позбавлений упередження; заснований на правильному, об'єктивному ставленні до кого-, чого-небудь [1, с. 590]. За законом можна встановити, чи порушені норми матеріального та процесуального права і чи не порушені взагалі права людини. Право і закон є конкретними категоріями, а справедливість є поняттям оцінним. Здійснюючи правосуддя і застосовуючи норму закону, суддя, тим не менше, у цивільному процесі оцінює докази

за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Так само у кримінальному провадженні слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ із погляду належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з погляду достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Зазначене свідчить про суб'єктивний фактор у процесі ухвалення рішень та вироків.

Питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є одним із найбільш складних і дискусійних, що викликано цілою низкою причин. Європейський суд із прав людини чітко поділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення. Так, Європейський суд із прав людини не має права встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак має право вирішити, чи був розгляд справи справедливим [2, с. 360].

Вважаємо правильним розмежовувати справедливість як принцип розгляду справи та справедливість як вимогу до вироку чи рішення як до судового акту.

Логічним видається зробити висновок про те, що елементами справедливого розгляду справи слід вважати розгляд справи судом, створеним на підставі закону, незалежність та неупередженість суду, публічний розгляд справи та проголошення рішення суду, розгляд справи впродовж розумного строку.

Під розглядом справи судом, створеним на підставі закону, маємо на увазі те, що справа має розглядатися юрисдикційним органом у рамках його компетенції на підставі норм права відповідно до встановленої процедури. Щодо встановлення факту розгляду справи судом, створеним на підставі закону, вже склалася достатньо визначена практика Європейського суду із прав людини. Так, класичним прикладом того, що Європейський суд вважає розглядом справи судом, створеним на підставі закону, є справа «Сокуренько і Стригун проти України». Так, у практиці господарського судочинства у процесі перегляду рішень Вищого господарського суду України Верховним Судом України останній був обмежений відповідно до норм Господарського процесуального кодексу України колом повноважень, однак Верховний Суд України виходив за межі закріплених процесуальним законодавством повноважень. При цьому Верховний Суд України зазначав, що, виходячи з положень ст. ст. 6, 8 Конституції України, Судова палата з господарських справ Верховного Суду України не вважає за необхідне дотримуватись закріпленого господарським процесуальним законодавством кола повноважень, оскільки це суперечило би положенням ст. ст. 125, 129 Конституції України та ст. ст. 2, 39 Закону України «Про судоустрій України» стосовно визначення статусу Верховного Суду

України та забезпечення ним законності у здійсненні правосуддя. Однак Європейський суд дійшов протилежного висновку: «<...> вийшовши за межі своїх повноважень, чітко викладених у Господарському процесуальному кодексі, Верховний Суд України не може вважатися «судом, встановленим законом» у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції щодо вказаного провадження. Відповідно, було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції»[3].

Незалежність та неупередженість суду є невід'ємним елементом справедливого розгляду справи. Європейським судом із прав людини були вироблені критерії, за якими конкретний судовий орган може бути оцінений як незалежний у контексті Конвенції. Зокрема, про незалежність суду свідчать: 1) спосіб призначення суддів; 2) тривалість їх строку повноважень; 3) наявність гарантій проти зовнішнього впливу; 4) наявність зовнішніх атрибутів незалежності. При цьому Європейським судом не надано вказівок чи інших рекомендацій щодо способу призначення суддів чи тривалості строку їх повноважень [4, с. 106].

Для реалізації основного свого призначення у судовій владі повинна бути довіра людей. На жаль, на сьогодні представники різних гілок влади забувають, хто є єдиним носієм влади в Україні. Здавалося б, у незалежній Україні саме народ має бути повновладним господарем, про що і записано в Конституції України, але здебільшого це не так. Яка ж роль єдиного носія влади в Україні?

Законодавчий орган України формується народом України шляхом виборів, як і президент України обирається на виборах. На жаль, судова влада формується не народом України, а представниками інших гілок влади (президентом України та Верховною Радою України). Суди ухвалюють рішення іменем України, водночас коли в рішенні суду ми бачимо сполучення слів «іменем України», то як це розуміти? Ці рішення приймаються від імені президента України, Верховної Ради України чи від українського народу? По суті, суди позбавлені повноважень українського народу. Вважаємо, що є підстави запропонувати змінити порядок формування суддівського корпусу шляхом виборів. Демократичний устрій передбачає виборність органів влади, а суди є однією з її гілок.

Виборність суддів є одним зі шляхів розвитку вітчизняної судової системи, але існує низка проблем. Громадяни мало знають про діяльність судової влади. Для запровадження виборності суддів потрібно забезпечити їх відкритість та гласність, щоб громадяни знали, кого обирати. Крім того, проведення виборів потребує значних фінансових та організаційних ресурсів, а це зайвий тягар для бюджету. Тому впровадження інституту виборності суддів потребує детального вивчення, підготовки та розробки. Проте, на нашу думку, тільки таким чином суди стануть незалежними від інших гілок влади і стануть дійсно народними.

Також повинна бути передбачена можливість звільнення суддів на вимогу населення «за недові-

ру». Останнім часом досить активно обговорюється питання моніторингу судових процесів. Моніторинг судових процесів є діагностичним інструментом, що дозволяє зібрати об'єктивну інформацію про здійснення правосуддя в конкретних справах і на її основі зробити та поширити висновки щодо функціонування судової системи загалом [5, с. 6]. Проведення моніторингу дозволить зробити висновки не лише про ефективність всієї судової системи, але і про роботу кожного з обраних суддів.

Дуже важливим є питання участі народних засідателів та присяжних під час розгляду справ. Народ України, особливо останнім часом, майже позбавлений можливості приймати участь у роботі судів України. Інститут народних засідателів майже скасований, а інститут присяжних створений тільки для того, щоб виконати конституційну вимогу, оскільки народні засідателі приймають участь тільки в деяких категоріях цивільних справ окремого провадження, а присяжні – тільки у розгляді деяких кримінальних справ, пов'язаних із можливістю застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, причому за клопотанням самого підсудного. Безумовно, має бути розширене коло справ, які повинні розглядатись за участю присяжних та народних засідателів. Суд присяжних повинен бути двопалатним.

В.В. Комаров вказує на значущість такого інституту цивільного процесуального права, як інститут процесуальних строків і строків розгляду цивільних справ, який є принциповим для оцінки ефективності судочинства з погляду реалізації права на справедливий судовий розгляд і, зокрема, такої його складової, як право на розгляд справи у розумні строки [6, с. 48].

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити такі висновки. Реформування судової влади та становлення справедливого суду в Україні здебільшого

або навіть повною мірою залежить від самої процедури формування судів в Україні. Вважаємо, що суди повинні формуватися шляхом виборів і приймати рішення не просто іменем України, а іменем народу України, про що внести зміни до ст. 124 Конституції України.

Також ширше залучення населення до судового процесу дозволить забезпечити справедливість під час прийняття судових рішень.

Автор розуміє невичерпність окресленої теми, що обумовлена обмеженим допустимим обсягом роботи, тому варто визначити перспективність досліджень як щодо загальної проблематики реформування судової системи України, так і окремих її напрямків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 9. – 1978. – С. 590.
2. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці європейського суду з прав людини / Е.Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 360.
3. Справа «Сокурєнко і Стригун проти України» (Заяви № 29458/04 та № 29465/04) : Рішення Європейського суду із прав людини від 20 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_115.
4. Цувіна Т.А. Незалежність суду в контексті практики Європейського суду з прав людини / Т.А. Цувіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10725/1/Cuvina_106-108.pdf.
5. Банчук О., Куйбіда Р., Серєда М. Моніторинг судового процесу : [посібник для громад. об'єднань] / О. Банчук, Р. Куйбіда, М. Серєда. – К. : ВАПТЕ, 2015. – 70 с.
6. Курс цивільного процесу : [підручник] / [В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.

Коробка О.С. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Метою статті є виявлення основних напрямків вдосконалення здійснення правосуддя в Україні з огляду на вимоги міжнародних стандартів захисту прав та інтересів людини, зокрема одного з основних – справедливого розгляду справи.

Автор вважає, що суди повинні формуватися шляхом виборів і приймати рішення іменем народу України, про що слід внести зміни до статті 124 Конституції України. Окрім того, ширше залучення населення до судового процесу дозволить забезпечити справедливість під час прийняття судових рішень.

Ключові слова: реформа судової системи, справедливий розгляд справ, обрання суддів, присяжні, народні засідателі.

Коробка А.С. ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В УКРАИНЕ

Целью статьи является выявление основных направлений совершенствования осуществления правосудия в Украине с учетом требований международных стандартов защиты прав и интересов человека, в том числе одного из основных – справедливого рассмотрения дела.

Автор считает, что суды должны формироваться путем выборов, принимать и провозглашать решения именем народа Украины, о чем следует внести изменения в статью 124 Конституции Украины. Кроме того, более широкое привлечение населения к судебному процессу позволит обеспечить справедливость при принятии судебных решений.

Ключевые слова: реформа судебной системы, справедливое рассмотрение дел, избрание судей, присяжные, народные заседатели.

Korobka O.S. PROBLEMATIC ISSUES OF THE JUDICIAL POWER REFORM IN UKRAINE

The purpose of the article is to identify the main directions of improving the administration of justice in Ukraine taking into account the requirements of international standards for the protection of human rights and interests, including a major one – a fair trial. To reform the judiciary in Ukraine, in the period of accession to the European community, means to bring it in line with democratic standards existing in the EU. The question of the reform of the judicial system in Ukraine is possible only under conditions of implementation of the most important principles. They are the rule-of-law, the establishment of objective truth, and the presumption of innocence. The issue of a fair trial was discussed throughout the period of the judicial system existence. Today, there are many complaints about the poor quality of the work of the courts and the injustice of their decisions that led to the actualization of the issue of judicial system reform. However, before reforming the judicial system, according to the author, it is necessary to identify ways of improving the administration of justice in Ukraine on the basis of its main objective. This objective is the guaranteed judicial protection of rights and legitimate interests of individuals, the rights and interests of legal entities, and the state's interests. Meanwhile, the rights, interests and freedoms of a human being take the lead. Legal protection is a special form of a human being protection against any threat to personal liberty, including on the part of the state.

Hence, the judiciary should be independent and accessible to all who live in Ukraine and require legal protection. To achieve this objective the appropriate conditions should be created and each and every person should be provided with the right to appeal to the court. At the same time, the inability to pay judicial services should not be an obstacle to apply to the court.

In order to achieve these objectives one must first of all: find approaches to the understanding of justice during the trial; clarify the scientists' points of view on the possibility of applying this principle and ways to improve the administration of justice taking this principle into account.

The author believes that the courts should be formed through elections and take decisions in the name of the people of Ukraine, thus, Article 124 of the Constitution of Ukraine should be amended. In addition, a wider involvement of the public in the judicial process will ensure fairness in judicial decisions.

Key words: judicial power reform, fair trial, election of judges, jurors, lay judges.

УДК 94(477)«20»:342.728

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ

Однією з важливих умов інтеграції України до Європейського співтовариства на сучасному етапі розвитку є дотримання права територіальних громад на місцеве самоврядування та забезпечення їх реальної спроможності вирішувати питання місцевого значення. Це означає, що за органами місцевого самоврядування мають бути закріплені такі ресурси, які повною мірою забезпечують виконання ними власних повноважень. Вирішення проблем діяльності місцевого самоврядування базується на законодавчих документах – Конституції України, Законі України «Про місцеве самоврядування» [1], Європейській Хартії місцевого самоврядування [2].

У контексті питання про роль і значення прав і свобод, зокрема економічної свободи, у діяльності місцевих громад доцільно звернутися до історичних традицій та досвіду організаційних форм існування міст, відомих як магдебурзьке право. Магдебурзьке право зробило визначний внесок у розвиток муніципального права в Україні. Актуальність дослідження магдебурзького права зумовлена інтеграцією України до Європейського Союзу, тенденцією українського вибору на користь Європи. Розвинена система магдебурзького права доводить цивілізаційну спорідненість правових систем України та Європи, які мають спільні витоки ще з епохи Середньовіччя.

Міське самоврядування на українських землях досліджували вітчизняні історики (Г. Гладка, І. Кудря, Н. Яковенко) та правознавці (І. Бутко, В. Головченко, О. Корпань, В. Кампо, М. Краснов, І. Ровинська, В. Чиркин). Теоретичні та методологічні аспекти модернізації державного управління України в контексті європейського досвіду аналізувалися під час проведення міжнародних науково-практичних конференцій.

Метою дослідження є вивчення та узагальнення досвіду існування міського самоврядування на українських землях, аналіз сучасних проблем та перспектив реформування міського самоврядування в Україні.

Сутність магдебурзького права з юридичної точки зору полягала в тому, що міста, як осередки розвитку ремесел, цехів, виробництва й економічного прогресу загалом, звільнялись від управління і суду власних феодалів, яким, за нормами середньовічного права, вони належали. Такі правові норми (магдебурзьке право), спрямовані на регулювання якісно нових суспільних відносин, виступали юридичною підставою для розгортання урбаністичної революції. Не дивно, що муніципальна правова система

Магдебурга створена у великому центрі торгівлі. Вона найкраще підходила для міських умов ремесла і торгівлі, а в епоху пізнього Середньовіччя набула міжнародного характеру. Уже в XI ст. в Німеччині відбулася диференціація права на земельне і міське муніципальне у зв'язку з розвитком торгових міст. Міське право, особливо у площині особистих свобод, значно відрізнялося від земельного права. Принципова відмінність правового режиму міста і сільських районів полягала в тому, що міські соціальні відносини регулювалися спеціальними правовими нормами, у яких взагалі було відсутнє поняття особистої залежності, що є характерною рисою земельного права. Уперше ці норми права були кодифіковані в Німеччині, звідки були поширені в інші європейські країни, зокрема у Польщу [3].

У XIV – XV ст. система самоврядування за магдебурзьким правом або його модифікаціями формувалася на українських землях. У першій половині XIV ст. магдебурзьке право з'явилося у Закарпатській Україні (1329 р. його отримали міста Тячів, Хуст та Вишкове). Надалі почалося поширення магдебурзьких правових норм на інші західноукраїнські землі, що відбувалося за участі німецьких колоністів, яким князь Данило Галицький гарантував привілеї користуватися власним правом і мати власні адміністративні та судові інститути. Після входження більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського, пізніше – Речі Посполитої, магдебурзьке право надавалось литовськими володарями або польськими королями відповідно. Близько 1330 р. його отримав Володимир Волинський, 1356 р. – Львів, 1374 р. – Кам'янець-Подільський, пізніше, наприкінці XV ст., – Київ. З Польщі магдебурзьке право поширилося у східному напрямку. За часів польського короля Казимира III воно було запроваджене на Волині, Галичині і Поділлі. На відміну від інших українських земель, у Галичині поряд із містами магдебурзьке право було чинне і в селах. Це було пов'язано із прискореним його поширенням на західноукраїнські землі та наявністю там німецьких колоністів. Керівниками сіл, що використовували магдебурзьке право, ставали солтиси, у руках яких зосереджувалася адміністративна і судова влада [4].

Запровадження міського права стало справжньою революцією, оскільки вилучало міську громаду з-під юрисдикції королівської адміністрації, яку віднині заступали представники виборного самоврядування. У львівському привілеї 1356 р. зазначалося: «Нарешті звільняємо згадане місто та його жителів від

усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би іменем не називався; так, щоб перед ним або перед будь-ким із них у великих і малих справах міщани не відповідали, а тільки – перед своїм війтом, а війт – перед нами або нашим старостою, якому ми це доручимо тільки за умови, що [війт] <...> відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом» [3, с. 127–128].

Міське самоврядування здійснювалося двома виборними органами – «радою» та «лавою», що носили спільну назву «магістрат». Рада, яка складалася з райців (від німецького *Rahman*), очоленіх бурмистрами (німецьке *Burgermeister*), виконувала адміністративні функції. У юридичному коментарі Б. Гроїцького до зводу магдебурзького права, вперше надрукованому в 1565 р., а пізніше не раз передрукованому, описуються права й обов'язки міської ради так: «Обов'язком ради і бурмистрів є принаймні раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади і запобігати шкодам, залагоджувати і розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа і напої у місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі і безчесні ігри – карти, кості і таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими і визначнішими людьми із громади» [3, с. 128].

Лава була судовим органом, що його очолював війт (від німецького *Vogt*). У ролі присяжних такого суду виступали: виборні городяни – лавники. Війт, згідно з коментарем Б. Гроїцького, «не приймає вирок, а питає про рішення присяжних, а ті, порадившись, мають через свого старшого заявити свою думку, і він виголосить її так, як вони йому скажуть» [3, с. 128].

Обсяг незалежності міста визначався типом війтівства. Адже саме війтові король, а у приватних містах – власник населеного пункту, надавав так званий локаційний привілей, тобто право на виокремлення самоврядної міської громади. В очах тогочасного суспільства місто, отримавши такий привілей, ставало ніби «закононародженим». Щодо короля чи власника міста уряд війта носив характер бенефіції – довічної, навіть спадкової, причому доволі вигідної матеріально: адже війтові належала третина судових оплат і певний відсоток від міського податку, сплачуваного і користь короля чи власника, коли йшлося про приватні населені пункти. Королівські міста з потужним фінансовим потенціалом зазвичай викупував війтівський уряд (наприклад, краків'яни – 1311 р., львів'яни – 1378 р.), після чого посада війта ставала виборною, як і решта посад міського самоврядування. Таким чином місто перетворювалося на цілком автономну

«республіку в державі» – із власними управлінням, податками і навіть громадянством. Адже користувалися міським правом тільки особи, належні до міської громади, а стати її членом можна було або спадково, або шляхом «прийняття» – через купівлю нерухомості в місті, через одруження, через особливі заслуги тощо. Новоприйняті «громадяни», сплативши вступне, складали присягу і записувалися до відповідної міської книги. Сказане, звичайно, не означає, що в місті жили тільки «громадяни»: чимала частина населення, особливо у передмістях, вважалася просто «мешканцями» (ці люди підлягали міському праву, але виборчого голосу та інших пільг не мали).

Членів міської ради зазвичай обирали з поміж найзаможніших городян, унаслідок чого рада із часом перетворювалася на замкнену касту міського патриціату (скажімо, у Львові олігархічний характер магістрату окреслився вже наприкінці XV – на початку XVI ст.). Водночас існували легальні важелі протидії зловживанням, оскільки міське життя набувало дедалі розвинутіших форм. Наприклад, у тому-таки Львові конфлікт між радою та «поспільством», що розгорівся у 1570-х рр., скінчився створенням так званої Колегії 40 мужів, яка отримала право контролю над прибутками і видатками міста (від руської громади до Колегії регулярно обиралися по двоє представників «депутатами на ратуш»). Із загостренням релігійної напруженості наприкінці XVI ст. було утворено нову львівську організацію «станів і націй», яка, серед іншого, представляла інтереси окремих етнічних груп, зокрема вірмен та русинів.

Вірмени жили під орудою своєї виборної старшини, що здійснювала судочинство всередині спільноти, а в решті питань підлягали магістратові.

Євреї становили групу, вилучену з відання магістрату і підпорядковану королівським намісникам. Кожна з таких єврейських спільнот витворювала власну самоврядну одиницю – кагал, очолений виборними старшими. Конкретними справами в кагалі відали спеціальні комісії: контрольна – для перевірки рахунків на сплату податків, судова – для розгляду спорів євреями, шкільна – для інспектування шкіл, благодійницька – для опіки над бідними та хворими, санітарна – для нагляду за дотриманням чистоти і порядку в єврейській дільниці тощо. Духовним провідником громади був рабин; на відміну від виборних старшин і членів комісій, рабин, запрошений спільнотою, отримував жалування і безкоштовне помешкання, переїжджаючи з міста до міста після завершення терміну контракту, зазвичай, шестилітнього. Раз на два роки депутати з єврейських громад з'їжджалися на спільне зібрання – Ваад (кагали Великої Польщі, Малої Польщі, Галичини і Волині утворювали Ваад чотирьох земель, або Ваад євреїв Корони), яке відбувалося під час великих ярмарків у Любліні чи на Русі – в Ярославі. На Вааді обирався спільний виконавчий орган, покликаний стежити за порядком і дотриманням норм поведінки, яка не дратувала би християнське оточення.

Слід зазначити, що лише декілька українських міст (Київ, Львів, Кам'янець) користувалися так званим повним магдебурзьким правом, а це означало широку діяльність органів місцевого самоуправління (магістратів, рад, незалежних судів інших органів влади).

Після ліквідації автономії гетьманщини Російською державою кілька українських міст (Київ, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин та ін.) зберегли право на самоврядування за магдебурзьким зразком. Остаточно магдебурзьке право було ліквідоване указом імператора Миколи I 1831 р. (у Києві проіснувало до 1835 р.). У процесі поступової інкорпорації України до складу Російської імперії територія України була поділена на губернії (регіональний рівень) і повіти (субрегіональний рівень). Уся адміністративна влада належала генерал-губернаторам, які не тільки контролювали цивільний уряд губерній, а й очолювали армійські підрозділи. У 1861 р., після скасування кріпосного права, українські селяни дістали громадянські права, зокрема право на самоврядування. Проте ці права були дуже обмеженими. Отже, система адміністративного управління та самоврядування Російської імперії була мілітаризованою, мала високий рівень жорсткої централізації. Такий тип управління по суті є моделлю централізованої авторитарної держави. Утім, можливо, в умовах багатонаціональної імперії це було доцільно.

За часів радянської влади Україна була поділена на області і райони. Тож не повністю сформована система самоврядування була остаточно централізована, муніципалітети виконували переважно господарські функції. Ради не мали реальної політичної влади, бо всі важливі політичні рішення приймалися партійними органами. Мета діяльності рад полягала в реалізації політики партії на місцях.

Після здобуття Україною незалежності всі спроби запровадження нового адміністративно-територіального поділу і нових інститутів самоврядування були не надто успішними. Самоврядування не набуло активного розвитку, бо муніципалітети, як і раніше, лише виконували директиви держави і не мали ані достатньої політичної волі, ані бюджетних коштів для реалізації своїх владних функцій. Адміністративно-територіальний поділ країни не відрізнявся від колишнього радянського. Утім, протягом такого короткого проміжку часу з моменту здобуття незалежності кардинальних змін правової, економічної та соціальної систем навряд чи можна було очікувати. Крім того, як свідчить історичний огляд, українські традиції місцевого самоврядування хоча й сягають пізнього Середньовіччя, проте не мають тягlosti.

Зміни системи самоврядування здебільшого зумовлені перешкодами, спричиненими відсутністю чіткого розрізнення і визначення функцій центральної та місцевої влади, а також розробки стратегії розвитку місцевого самоврядування та місцевих органів влади, яка мала б економічну основу для їхнього повноцінного функціонування [5].

Сучасний стан місцевого самоврядування в Україні характеризується наявністю низки проблем, зокрема у фінансовому забезпеченні територіальних громад. Частка власних ресурсів у загальних доходах місцевих бюджетів протягом 2009–2012 рр. не перевищує 8% [6, с. 8]. Саме власні ресурси спрямовуються на забезпечення належної якості життя в населеному пункті – на благоустрій, житлово-комунальну сферу, забезпечення водою тощо. Для порівняння: у країнах ЄС цей показник становить від 30 до 70% (Великобританія – 37%, Німеччина – 46%, Франція – 67%). У Європі органи місцевого самоврядування активнокладають кошти в інфраструктуру та місцевий економічний розвиток. Перспективи розвитку місцевого самоврядування в Україні передбачають наближення законодавства до європейських стандартів і фактичну децентралізацію повноважень, зокрема і в бюджетній сфері з метою зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування.

Європейські тенденції останнього десятиліття свідчать про зменшення кількості муніципалітетів і розширення регіональних адміністративних одиниць, тоді як наприкінці минулого століття переважали федералістські тенденції. Окрім цього, реформа самоврядування потребує особливої уваженості через складну національну та міжнародну ситуацію, у якій опинилася Україна. Зміна системи самоврядування є історичним процесом, що потребує тривалого часу.

Отже, у процесі реформування місцевого самоврядування доцільно враховувати історичний досвід існування міського права на українських землях XIV – XVII ст. Наближення законодавства України у сфері місцевого самоврядування до європейських правових стандартів передбачає зміни у порядку формування, визначення обсягу повноважень, зокрема в бюджетній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 17 вересня 2013 р. № 563-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/280/97-вр.
2. Європейська Хартія місцевого самоврядування, ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
3. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
4. Гладка Г. Поширення магдебурзького права на українських землях (XIV – першої половини XIX ст.): історико-правовий аспект / Г. Гладка // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник : збірник наукових праць. – Вип. 51 (№ 9). – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 10–15.
5. Кудря І. Роль історичної традиції в сучасних перетвореннях української системи самоврядування / І. Кудря // Віче. – 2015. – № 21. – С. 17–23.
6. Слобожан О. Місцеве самоврядування та європерспективи / О. Слобожан // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 43–44. – С. 8.

Кузьменко Н.М. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ

У статті висвітлено основні етапи формування та особливості функціонування в містах України самоврядування на основі магдебурзького права за доби пізнього Середньовіччя та Нового часу. Узагальнено історичний досвід у контексті реформування міського самоврядування на сучасному етапі; проаналізовано проблеми децентралізації, зокрема фінансового забезпечення діяльності органів самоврядування в Україні, та окреслено перспективи їх вирішення.

Ключові слова: магдебурзьке право, магістрат, вїйт, міське самоврядування, децентралізація, законодавство.

Кузьменко Н.Н. ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ САМОУПРАВЛЕНИЯ В ГОРОДАХ УКРАИНЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ

В статье освещаются основные этапы формирования и особенности функционирования в городах Украины самоуправления на основе магдебургского права в эпоху позднего Средневековья и Нового времени. Обобщается исторический опыт в контексте реформирования городского самоуправления на современном этапе; анализируются проблемы децентрализации, в частности финансового обеспечения деятельности органов самоуправления в Украине, и намечаются перспективы их решения.

Ключевые слова: магдебургское право, магистрат, вїйт, городское самоуправление, децентрализация, законодательство.

Kuzmenko N.M. HISTORICAL EXPERIENCE OF LOCAL GOVERNMENT IN THE CITIES OF UKRAINE AND MODERN PROBLEMS OF REFORM

One of the important conditions for the integration of Ukraine into the European community at the present stage of development is to respect the rights of local communities to local government and to ensure their real ability to solve local issues. This means that local authorities should be assigned these resources to ensure the full exercise of their powers. Problem solving activities of the local government are based on legal documents. They are the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Local Self-Government", "European Charter of Local Self-Government". However, in the context of the role and importance of human rights and freedoms, economic freedoms in particular, in the activities of local communities, it is advisable to turn to historical traditions and experience of organizational forms of the cities, known as Magdeburg Law.

After Ukraine gained its independence, all attempts to introduce new administrative-territorial division and new institutions of government were not too successful. Local government did not receive active development because municipalities, as before, only followed the state guidelines and did not have the sufficient political will or the budget for exercising their authority. Administrative-territorial division of the country was not different from that of the former Soviet. However, for such a short period of time since independence significant changes of legal, economic and social systems could hardly be expected.

The changes in the system of local government mostly arise from the interference caused by the lack of a clear definition and distinction of the central and local authorities, as well as working out of a development strategy of local government and local authorities that would become an economic basis for their functioning.

The current state of local government in Ukraine is characterized by a number of problems, particularly in the financial support of local communities. In Europe, local governments are actively investing in infrastructure and local economic development. Prospects of development of local self-government in Ukraine provide for the approximation of legislation to the European standards and actual decentralization of authority, including the public sector, in order to strengthen the financial basis of local self-government.

So, in Ukraine the problem of administrative-territorial reorganization and local government is still important. The basis of the government reform should be laid with the principles of subsidiarity, the state distribution of public goods and the economic efficiency of the administrative-territorial division of the country, taking into account the cultural and historical traditions, the current geopolitical situation and trends of development of local self-government in Europe.

Key words: Magdeburg law, Magistrate, elder, local government, decentralization, legislation.

УДК 342.514

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Сьогодення вимагає від нашої держави виконання тріади актуальних завдань, від яких залежить її життєздатність. Вони взаємопов'язані і включають у себе вирішення нагальних проблем національної безпеки, модернізацію економіки, соціальне забезпечення. Однак виконати їх, спираючись на старий фундамент наявних державних інституцій та законодавства, виявилось неможливим.

Враховуючи історичні події, які відбуваються останніми роками на теренах нашої держави, логічно є нагальна необхідність нового підходу, який передбачає модернізацію наукової методології, укріплення ролі фундаментальних теоретичних знань, розширення спектру наукових напрямів. Указані проблеми найближчим часом повинні стати предметом дисертаційних досліджень, монографій, навчальних посібників, де розкриватимуться реальні та потенційні можливості різних гілок влади у виконанні вагомих завдань щодо гарантування національної безпеки нашої держави.

Метою статті є спроба висвітлити фактори, що обумовлюють необхідність змін концептуального підходу до національної безпеки держави, окреслити загальні проблеми розвитку стратегії національної безпеки інших держав та України, необхідність реформування деяких державних органів, зв'язок зазначених процесів із національною безпекою та необхідність внесення певних змін до законодавства.

У Середньовіччі під безпекою розуміли спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Проте до XVII ст. цей термін рідко використовувався у науковому та політичному лексиконі.

У XVIII ст. Ш.Л. Монтеск'є у своєму дослідженні «Про дух закону» на підставі наукового аналізу зробив висновок, що невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, а великі – від внутрішньої виразки [1, с. 116], підкреслюючи необхідність та враховуючи різноманітні обставини у процесі вирішення проблеми національної безпеки. У зазначений період історії у низці країн замах на державну безпеку слугував джерелом збагачення. Особи, яким доручено було охороняти державну безпеку, були зацікавлені в її порушенні.

У XIX ст. у Росії, як зазначає В.В. Барабін [2, с. 11], вперше в науковий обіг вводиться термін «державна безпека». Це знаходить відображення у Положенні про збереження державного порядку від 14 серпня 1881 р. При цьому в Положенні термін «державна безпека» вживається у сенсі, тотожному суспільній безпеці. Надалі утверджується поняття

«охорона суспільної діяльності», яке повинне спрямовуватися на боротьбу з державною злочинністю.

У зазначений період у деяких європейських державах та Росії на озброєння була взята доктрина безпеки, яка характерна для моделі поліцейської держави і яка почала своє існування у Франції в XIX ст. Така доктрина має назву «доктрина Фуше» (ім'я міністра поліції Франції Ж. Фуше). Її головна ідея – надзвичайна важливість поліцейської діяльності для суспільства та її універсальне значення для будь-якого політичного режиму. При цьому однією з головних умов ефективності поліції Ж. Фуше вважав рішучість і професіоналізм управлінського персоналу: «Гарантією безпеки будь-якого уряду є пильна поліція, яку очолюють рішучі та розумні люди» [3, с. 20]. Така доктрина визнавала необхідність максимальної централізації управління сил охорони правопорядку, що на практиці виражалось у призначенні комісарів поліції у всіх великих містах імперії і передачі під егіду міністерства підрозділів жандармерії і тюрем. Намагаючись розширити матеріальну базу поліції, Ж. Фуше добився того, щоб у її фонди почали передавати податки від ігорних домів, інших «сумнівних закладів», а також грошові кошти, що сплачувались за видачу паспортів. Головним завданням поліції Ж. Фуше визначав попередження злочинності та застосування насильницьких заходів для відновлення правопорядку, при цьому першому завданню віддавалася явна перевага.

У результаті руйнації поліцейської держави – Російської імперії – було реалізовано сценарій побудови не правової, а комбінованої держави, яка базується на нігілістичному відношенні до права, закону. Про те, що представляла собою зовнішня безпека держави у СРСР, досить детально розповів М.С. Леонов у книзі «Лихолетьє». Зокрема, автор відмічає, що у 80-х рр. XX ст. керівник Радянської держави Ю.В. Андропов, викладаючи свій погляд на державну безпеку СРСР, графічно малював її у вигляді чотирьох концентричних кіл поясів безпеки: перше коло – головне – це внутрішнє єднання, економічне благополуччя і моральне здоров'я власної держави – СРСР; друге коло – це надійність союзників за світоглядом, за озброєнням; третє – міжнародний комуністичний рух; четверте коло – це весь інший світ. Якщо будемо впевнені у надійності та міцності трьох поясів, то нам не страшні ніякі загрози, що виходять із четвертого кола. У межах Радянської держави порядок, який можна розглядати як внутрішню безпеку, включав сукупність складових: економічну, правову, організаційну,

ідеологічну, соціально-психологічну, оперативну та репресивну. Фактично контроль був тотальним [4, с. 78].

На думку Ф. Фукуями, тоталітарна система може існувати, гарантуючи свою безпеку лише за допомогою терору, який загрожує і її правителям. Як тільки терор слабшає, починається довгий процес дегенерації, у якому держава втрачає контроль над соціально важливими аспектами життя суспільства. І найбільш суттєве – втрата контролю над системою вірувань. Враховуючи, що соціалістичний рецепт економічного зростання – дефектний, держава не може укрити цей факт від своїх громадян і заважати їм робити свої висновки [6].

Для моделі правової держави притаманний інший підхід, який базується на усвідомленій зацікавленості. Г. Спенсер зазначає, що оптимальне суспільство намагається сформувати структуру характеру своїх членів таким чином, щоб заставити їх бажати того, що вони повинні робити для здійснення своїх життєвих функцій. Тому необхідно особливого значення надавати вихованню й освіті, яка, розширюючись, розповсюджує таке знання законів, яке раніше було доступним лише обмеженій кількості людей; переконання вчених стають переконаннями всього людського роду [7, с. 88]. Тому підґрунтям держави стає спілкування, яке не можливе без довіри. На думку Ф. Фукуями, довіра у суспільстві визначається як соціальний капітал, який представляє собою потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами. Цей капітал може бути втілений як у найменшому базовому соціальному колективі – родині, так і в найбільшому колективі із можливих – нації. У такому разі держава слабка, хвора будується на брехні, шахрайстві, включаючи дії корисливого характеру. Соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що зазвичай він створюється і передається шляхом культурних механізмів, таких як релігія, традиція, звичай [6, с. 52].

На процес формування механізму безпеки держави і суспільства здійснюється вплив із боку світових процесів, включаючи процеси модернізації, глобалізації та інформатизації. З ХХ ст. у сучасному світі почав розгортатися великий процес модернізації з такими ознаками: радикальність, комплексність, системність, глобальність, довготривалість, стадійність, надання світу певної однорідності, незворотності, прогресивності. У його основі – постіндустріальна цивілізаційна революція, яка наклала відбиток на все життя людства, визначила спрямованість суспільних змін, які стають все більш масштабними.

Гарантування національної безпеки включає захист народу, території та способу життя шляхом використання комплексу різноманітних заходів (політичних, економічних, правових та ін.).

У зв'язку із цим важливо відмітити, що захисні механізми соціальної системи повинні мати наскрізний характер, створюючи очевидні пере-

думови до соціальної поведінки громадян для їх готовності захищати національні інтереси країни. Необхідні заходи соціального, економічного, політичного характеру, які укріплювали би довіру між суспільством та державою. Важливо створити саме такі умови, які би допомогли народу віднайти в собі ту життєву енергію, яка примусить його після втрат взятися за мирну працю та державно-господарське облаштування.

У своїй праці «Сильна держава: управління та світовий порядок» Ф. Фукуяма зазначає, що побудова сильної держави полягає не тільки у створенні нових урядових установ, але і в укріпленні наявних. І такий процес побудови є однією з найбільш важливих проблем як для країни, так і для світу загалом. Це обумовлено тим, що слабкість та руйнація держави є джерелом багатьох світових проблем: від бідності до СНІДу, наркотиків і тероризму [6, с. 5].

Власне перехід від радянської моделі до моделі правової демократичної держави та її принципів обумовив необхідність переходу від державної безпеки до національної безпеки, де мають місце сполучення інтересів особистості, суспільства і держави, що передбачає трирівневу систему. Тобто модель правової держави передбачає три ланки влади, які діють узгоджено, а в національній безпеці відповідно виділяються три рівні безпеки: безпека особи, безпека суспільства і безпека держави.

Вважається, що вперше термін «національна безпека» був ужитий у 1904 р. у посланні президента Т. Рузвельта конгресу США, у якому він обґрунтував приєднання зони Панамського каналу інтересами «національної безпеки». Органи поліції США з кінця Першої світової війни у справах, що стосувалися безпеки держави, керувались концепцією «явної та реальної загрози» (clear and present danger), що була запропонована свого часу членами Верховного Суду США. Відповідно до цієї концепції уряд США має право обмежувати політичні права і свободи, зокрема свободу слова, якщо у визначених надзвичайних обставинах (таких, як війна) вони можуть заподіяти шкоду інтересам нації. Власне концепція національної безпеки з'явилася у зв'язку з Актом (законом) про національну безпеку у 1947 р., на підставі якого було затверджено Радю національної безпеки США.

Надалі проблема національної безпеки стала головною у дослідженнях американських політиків, які джерело зазначеного поняття бачили в теорії «національних інтересів». У роки так званої холодної війни більшість досліджень визначали національну безпеку через силу або з позиції взаємодії держав, тобто створення оптимальних умов розвитку міжнародних відносин.

Враховуючи ситуацію в Україні, вивчення, зміна, розробка перспективних тенденцій розвитку стратегії національної безпеки з урахуванням національних інтересів повинні стати найближчим часом пріоритетними не тільки в дослідженнях політиків, а і вчених усіх наукових галузей, де роз-

криватимуться реальні та потенційні можливості різних гілок влади. І все це повинне знаходити відображення у практичних виконаннях завдань щодо гарантування національної безпеки нашої держави.

Беручи до уваги, що Україна є однією з найбільших за територією країн Європи з багатими природними ресурсами, людським потенціалом, самобутніми культурними традиціями, логічним було би після набуття незалежності її швидка інтеграція в європейську та світову економіку. Проте цього не сталося. Як зазначає у своїй статті «Чому Україна – відстала країна» ще у 2010 р. професор В. Маляренко [8, с. 27], «порівняно легко отримавши даровану обставинами незалежну державу, українці не в змозі розумно нею розпорядитися. В Україні відсутні стандарти побудови держави. Задекларувавши європейські орієнтири в теорії, ми ніяк не можемо узгодити їх із нашою «практикою». Проблема нашого народу – це проблема цінностей. Надто довго та хаотично ми шукаємо дорогу до цінностей європейських народів замість того, щоб з урахуванням світових взяти за основу власні об'єднувальні пріоритети. Майбутнє України залежить не лише від того, хто «верхи», а і хто є народ, яка його культура, свідомість, сумлінність та відповідальність за державу. Треба глибоко вивчати окреслену проблематику, і політику держави будувати з урахуванням зазначених обставин та пріоритетів. Варто враховувати, що цивілізація на нашій землі прийшла пізно і розвивалася в умовах інших, ніж у Європі. Тотальне відставання відбулося в кожній галузі, зокрема християнстві та писемності, а отже, базові основи культури того часу нами сприйняті пізніше майже на тисячу років. Постійні війни призводили до знищення людей та матеріальних цінностей, перетікання так званих пасіонарних людей у більш комфортні країни. Ті, що залишалися в Україні, думали не про культуру, а про виживання, яке протягом століть обтяжувалося не лише війнами проти поляків, московитів, турків, татар, німців, а і постійною ворожнечею між собою. Ці процеси не могли не позначитися на «цивілізованому» підсумку сьогодення України. Тому сьогодинішній стан України природний. За таких обставин не можна звичайними заходами «догнати» Європу. Бо вона «зупиняється» не бажає. Потрібні неординарні рішення та сильні упевнені кроки.

Консолідованим фактором майже в кожній успішній країні є релігія. І що більший відсоток єдиновірців, то міцніша консолідація. У нас безліч сект і конфесій. Причина виникнення цих сект – слабкість православ'я. Воно в Україні розірване на кілька патріархатів, які воюють між собою. Що характерно, розрив відбувся не на релігійній основі, а на політичній [8, с. 29–30]. Погоджуючись із В. Маляренком, слід зазначити і те, що під час загострення політичної ситуації та на початку проведення антитерористичної операції на сході держави були активні прояви антиукраїнських настроїв із боку деяких представників церков, що спричинило певний перерозподіл їх прихильників. Це історичні

процеси, які треба враховувати й аналізувати саме для зміни стратегії національної безпеки.

Важливим фактором, який дестабілізує Україну, є те, що вона складається із земель, які протягом століть належали іншим країнам. Увесь південь і схід України заселений переселенцями з різних країн світу. Вони лише в основному слов'янізовані. Вчені досі визначаються, що таке «Україна» і хто такі «українці». Ні Австрія, ні Польща, ні Росія, ні Румунія на територіях України, які свого часу ними були загарбані, не сприймали українців як окремий народ і все робили для їх австріїзації, полонізації, русифікації та румунізації. Радянський Союз також не намагався створити український народ, він творив «радянський народ». За таких обставин політика одного, однакового, підходу до всіх регіонів України, до всіх її мешканців явно приречена. Треба брати приклад зі США й усвідомлювати, що не тільки єдиномовність веде до успішності, а й успішність держави сприятиме єдиномовності [8, с. 32].

Крім того, у всьому світі організована злочинність і корупція розглядаються як реальні загрози національній безпеці. Як свідчить міжнародний досвід, загроза організованої злочинності полягає у тому, що вона може глибоко занурюватись у державні і політичні структури, зокрема у збройні сили та правоохоронні органи. Тим самим здійснюється підрив державності, розмиваються етичні норми, нав'язуються комплекси покірності і підпорядкованості – і все це пронизує наскрізь усі сфери держави і суспільства. При цьому організована злочинність намагається отримати політичний вплив, оскільки вже існує відпрацьований механізм захисту від правосуддя шляхом хабарів, підкупів і пожегів. Майже десять років поспіль відбуваються процеси зрощування чиновницького апарату з кримінальними елементами та їх середовищами. За допомогою корупційних механізмів компрометуються посадові особи державних органів влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів та судів, що може створити перепони міжнародній співпраці у фінансовій, правоохоронній та інших сферах. Характер таких явищ, як організована злочинність і корупція весь час змінюється і потребує системних досліджень. Слід констатувати, що злочинність і корупція – це продукти суспільства. Як зазначає В. Маляренко у статті «Про філософію корупції в Україні», корупція – явище вічне. Воно існувало, існує і буде існувати в усі часи, в усіх народів світу. Під впливом певних обставин вона може лише зменшуватись або збільшуватись. Одні види корупції можуть зникати, інші – виникати. Справа в тому, що корупційність лежить в основі людської психології. І все залежить від того, яких заходів держава вживає, як вона реагує на ці виклики [8, с. 79].

Не може не бути корупції у країні, де немає державної загальнооб'єднувальної ідеї, де немає моралі та правосвідомості, де головне – збагачення [8, с. 83]. В Україні корупційність – системна, особлива. Вона не схожа на корупційність у країнах Західної

Європи. Корупційністю в Україні пронизано все життя суспільства. Тому треба змінювати систему влади, систему економічних відносин – і питання корупційності відпаде само собою.

Останнім часом спостерігається стійка тенденція до масового збідніння населення, на що є об'єктивні причини. Проте слід враховувати світову практику, яка свідчить – різниця у десять разів між доходами заможних і доходами бідних людей створює нестабільну ситуацію в суспільстві, помітно погіршує криміногенну обстановку в державі.

Залежність України від експорту сировини та тотальне технологічне відставання промислового сектора вже призвели не тільки до падіння рівня життя громадян, руйнації інфраструктури, але і, головне, до втрати її обороноздатності. Наукові дослідження свідчать про безперервний зв'язок національної безпеки та сталого розвитку країни. Це має значення як для світового співтовариства, так і безпосередньо для України, враховуючи, що без сталого розвитку країна не може цілком забезпечити захисту своєї території, народу та його способу життя в межах традиційної цивілізації.

Ситуація в нашій державі останніми роками, на жаль, свідчить про неналежний рівень ефективності системи гарантування національної безпеки й оборони України. Саме така ситуація стала підставою для докорінної зміни державної стратегії щодо національної безпеки. Процеси її формування співпали не тільки з необхідністю усунення глобальних світових екологічних, економічних, технологічних та інших джерел нестабільності, а і, на жаль, таких джерел небезпеки, які нав'язані Російському агресією. Прагнучи перешкодити волі Українського народу до європейського майбутнього, Росія окупувала частину території України – Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, розв'язала воєнну агресію на Сході України та намагається зруйнувати єдність демократичного світу, ревізувати світовий порядок, що сформувався після закінчення Другої світової війни, підірвати основи міжнародної безпеки та міжнародного права, уможливити безкарне застосування сили на міжнародній арені.

Російська загроза, що має вже довгостроковий характер, та інші зміни у зовнішньому та внутрішньому безпековому середовищі України обумовили необхідність створення нової системи гарантування національної безпеки України. Стратегія національної безпеки України затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 і спрямована на реалізацію до 2020 р. визначених пріоритетів державної політики національної безпеки, а також реформ, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII, і Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5. Основними цілями вказаної Стратегії є: мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно-визнаного державного кордону України;

гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; утвердження прав і свобод людини і громадянина; забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку; забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО.

При цьому найбільш актуальними загрозами національній безпеці України на сьогодні є агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підризу суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території. Зокрема, загрозами національній безпеці України з боку Росії є: військова агресія, участь регулярних військ, радників, інструкторів і найманців у бойових діях на території України; тимчасова окупація території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь та подальші дії щодо дестабілізації обстановки у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні; нарощування військових угруповань біля кордонів України та на тимчасово окупованій території України, зокрема розміщення на півострові Крим тактичної ядерної зброї; блокування зусиль України щодо протидії монополізації стратегічних галузей національної економіки російським капіталом, щодо позбавлення залежності від монопольних поставок критичної сировини, насамперед енергетичних ресурсів; торговельно-економічна війна; інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу.

Не випадково серед найактуальніших загроз національній безпеці є корупція та неефективна система державного управління, зокрема: подальше поширення корупції, її укорінення в усіх сферах державного управління; слабкість, дисфункціональність, застаріла модель публічних інститутів, де-професіоналізація та деградація державної служби; здійснення державними органами діяльності в корпоративних та особистих інтересах, що призводить до порушення прав, свобод

Особливо вагомими залишаються питання подолання економічної кризи, загроз енергетичній, інформаційній, кібербезпеці та безпеці інформаційних ресурсів, враховуючи фізичну і моральну застарілість систем охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом. Поряд із цим відповідно до Конституції України в нашій державі діє Рада національної безпеки й оборони України, яка є координаційним органом із питань національної безпеки й оборони при Президенті України.

Закон України «Про Раду національної безпеки й оборони України» визначає правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки й оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції. Статтею 3 згаданого Закону визначені функції Ради національної безпеки й оборони України: 1) внесення пропозицій Президенту України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики

у сфері національної безпеки й оборони; 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони у мирний час; 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та у разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Висновки. У зазначеному Законі не передбачено функцію «організація наукових досліджень із питань, віднесених до компетенції Ради національної безпеки й оборони України», яка наразі набула би особливого значення. З нашої точки зору, в часи, коли держава балансує на межі виживання, важливо під егідою національної безпеки і національних інтересів розробити модель узгоджених реформ державних інституцій, проведення яких призведе до осучаснення вже наявних, або повної зміни чи ліквідації таких, що сьогодні вже не потрібні. При цьому головне – не паралізувати діяльність, а поступово змінювати, враховуючи необхідність сталого економічного розвитку країни як запоруку її безпеки та взагалі існування. Враховуючи, що проблема національної безпеки набуває не менш важливого значення, ніж проблема розвитку, це повинно і, безумовно, буде знаходити своє відображення в наукових дисциплінах і напрямках наукових досліджень. Вважаємо, що поняття «безпека», можливо, стане міждисциплінарним, а надалі – навіть загальнонауковим поняттям.

Отже, запропоновані доповнення до Закону України «Про Раду національної безпеки й оборони України» дозволили би залучити вчених до проведення реформ у державі. Саме обґрунтований та комплексний підхід науковців дав би змогу радити керівництву держави, як здійснити реальний перехід до правової держави, подолати залишки радян-

ської економічної і правоохоронної моделі без втрат для її національної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Монтеск'є Ш.Л. О духе законов / Ш.Л. Монтеск'є. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
2. Барабин В.В. Экономическая безопасность государства / В.В. Барабин. – М. : Аванти, 2001. – 182 с.
3. Краснов А.В., Козлов В.А., Рак Н.Г., Шарихин А.Е. Экономическая безопасность: состояние и пути укрепления / А.В. Краснов, В.А. Козлов, Н.Г. Рак, А.Е. Шарихин. – Казань : Изд-во «Фэн» АН РТ, 2011. – 372 с.
4. Леонов Н.С. Лихолетье / Н.С. Леонов. – М. : Междунар. отношения, 1994. – 400 с.
5. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В.В. Лунеев. – М. : Норма, 1997. – 525 с.
6. Фукуяма Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ ; Владимир : ВКТ, 2010. – 224 с.
7. Спенсер Г. Классификация наук / Г. Спенсер ; пер. с англ. Н.Н. Спиридоновой. – М. : Вузовская книга, 2006. – 90 с.
8. Малярченко В. Вибрані праці: науково-публіцистичні статті, інтерв'ю, нариси та поезії / В. Малярченко. – К., 2016. – 292 с.
9. Угода про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakonO.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
10. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakonO.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/paran10#n10>.
11. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
12. Про Раду національної безпеки України : Закон України (зі змінами та допов.) від 25 грудня 2014 р. № 43-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 4. – Ст. 14.

Мироненко Т.Є. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті описано фактори, що обумовили необхідність формування концептуального підходу до національної безпеки України на сучасному етапі – становлення української державності. Автором розглянуто наукові публікації, присвячені окремим аспектам проблеми розвитку стратегії національної безпеки в історичному генезисі. На основі проведеного аналізу зроблено висновки щодо проблем стратегічних напрямів національної безпеки України і запропоновано зміни до Закону України «Про Раду національної безпеки й оборони України». Зміни спрямовані на запровадження в Законі нової функції Ради національної безпеки й оборони, яка стосується наукових досліджень у зазначеній сфері, що надалі вдосконалисть підходи до формування національної стратегії безпеки держави.

Ключові слова: безпека, національна безпека, корупція, державність, проблеми розвитку національної безпеки.

Мироненко Т.Е. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СТРАТЕГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье описаны факторы, обусловившие необходимость формирования концептуального подхода к национальной безопасности Украины на современном этапе – становление украинской государственности. Автором рассмотрены научные публикации, посвященные отдельным аспектам проблемы развития стратегии национальной безопасности в историческом генезисе. На основе проведенного анализа сделаны выводы по проблемам стратегических направлений национальной безопасности Украины и предложены изменения в Закон Украины «О Совете национальной безопасности и обороны Украины». Изменения направлены на внедрение в Законе новой функции Совета национальной безопасности и обороны, которая касается научных исследований в указанной сфере, что в дальнейшем усовершенствует подходы к формированию национальной безопасности государства.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, коррупция, государственность, проблемы развития национальной безопасности.

Myronenko T.E. PROBLEMS OF UKRAINE'S NATIONAL SECURITY STRATEGY DEVELOPMENT

As part of the article the author discusses the factors that led to the necessity of forming a conceptual approach to the national security of Ukraine at the present stage – the formation of Ukrainian statehood.

Present life demands from our state the solution of a triad of acute problems that affect its viability. These problems are interrelated and include the solution of urgent problems of national security, modernization of the economy and social security. However, to solve them relying on the old foundation of existing government institutions and legislation is not possible.

The author highlights the factors that contribute to the need for a change of a conceptual approach to our national security, outlines common issues of national security strategy, the need to reform certain public and law enforcement agencies and the connection between these processes and national security.

Taking into account the historical events that have taken place in our country in recent years, logically there is an urgent need for a new approach that involves modernization of scientific methodology, strengthening the role of fundamental theoretical knowledge, expanding the range of scientific fields, the introduction of research in the field of modern strategies of national security and sustainable development of the country that are interrelated processes.

The situation in the country shows the urgent need to improve the efficiency of the system of national security and defence of Ukraine. This situation gave rise to a radical change in national strategy on national security. The process of its formation coincided not only with the need to eliminate the world's global environmental, economic, technological and other sources of instability, but also the sources of danger imposed by the Russian aggression.

At a time when the country is teetering on the brink of survival, it is important under the auspices of national security and national interests to develop a model of state institutions reforms that will lead to modernization of already effectively working institutions or will completely change or eliminate the unnecessary ones. Thus, the main thing is not to paralyze the activity of state bodies, but gradually change them taking into account the need for sustainable economic development as a guarantee of its security and existence in general. National security problem becomes not less important than the issue of development what will certainly be reflected in the scientific subjects and areas of scientific research. In such circumstances, the notion of “security” may become interdisciplinary and in the future – even a scientific concept.

So, the author offered amendments to the Law of Ukraine “On the National Security and Defence Council of Ukraine” in terms of introducing the tool “organization of research in matters within the competence of the National Security and Defence Council of Ukraine” that would allow scientists to bring reforms in the country. It is the reasonable and integrated approach of the scientists that would allow the country's leadership carry out real reforms more successfully, transform into the rule of law, overcome the remnants of the Soviet economic model and law enforcement without a loss to the national security of Ukraine.

These problems should soon become the subjects of dissertations, monographs that will disclose real and potential opportunities of different branches of the government in solving significant challenges to ensure our national security.

Key words: security, national security, corruption, statehood, issues of national security development.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Котвяковський Ю.О.,

*старший викладач кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету*

УДК 347.918.2

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОРЯДОК ВЗАЄМОДІЇ ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДОЧИНСТВА ІЗ СИСТЕМОЮ ЗАГАЛЬНИХ СУДІВ УКРАЇНИ

Відповідно до Конституції України кожній особі гарантується судовий захист порушених, невизнаних чи оспорених майнових прав та інтересів. Реалізація вказаного права здійснюється на підставі доступу до правосуддя.

Разом із тим доступ до правосуддя не означає розгляд справ виключно державними судами, а сама система судів загальної юрисдикції не претендує на розгляд усіх без винятку цивільних, трудових, житлових, земельних чи сімейних справ, у яких наявний спір про право. Як свідчить практика світового співтовариства, розгляд і вирішення значної категорії спорів може ефективно здійснюватись за допомогою альтернативних засобів, зокрема третейського судочинства.

Третейський розгляд дозволяє вирішити майновий спір, уникнувши формалізму, притаманного процесу розгляду справи у державному суді. Водночас на рішення, прийняте третейським судом, поширюється вимога законності. Воно за процесуальною формою та структурою, по суті, є однотипним із рішенням державного суду. Разом із тим ефективне здійснення третейським судом захисту прав та охоронюваних законом інтересів потребує налагодженого механізму взаємодії третейського судочинства із загальними судами.

Особливістю сучасного стану третейського судочинства в Україні є суттєве звуження сфери його застосування, особливо для вирішення цивільно-правових спорів. Це свідчить про недосконалість правового регулювання діяльності третейських судів, що викликає недовіру до їх рішень як із боку населення, так і з боку державних органів. Одночасно аналіз світової практики розгляду майнових спорів третейськими судами дозволяє зробити висновок про їх здатність здійснювати ефективний захист прав та охоронюваних законом інтересів.

Серед напрямків вдосконалення правового регулювання третейського судочинства важливе місце займає проблема створення дієвого та збалансованого механізму контролю за діяльністю третейських судів із боку державної судової системи. Разом із тим, у вітчизняній юриспруденції цьому питанню приділяється недостатньо уваги.

Питанням третейського судочинства присвячені дослідження таких авторів, як Ю.Д. Притика, С.О. Юлдашева, О.О. Гайдуліна, М.М. Ясинка,

М.П. Курила, О.Ю. Скворцова, І.В. Решетнікової, С.А. Курочкіна, В.П. Козиревої, А.П. Гаврилішина, М.М. Богуславського, С.О. Короеда, М.Ю. Лебедева, М.А. Попова та ін.

Метою статті є аналіз сучасного стану вітчизняного третейського законодавства, а також напрацювання пропозицій щодо вдосконалення механізму взаємодії третейських судів із системою загальних судів України.

Відповідно до ст. 51 Закону України «Про третейські суди» рішення третейського суду є остаточним і не підлягає оскарженню. Разом із тим вказане положення не виключає юридичної можливості скасування рішення третейського суду. Насамперед мається на увазі відсутність у системі третейської юстиції апеляційної та касаційної інстанцій, можливості перегляду рішення за нововиявленими обставинами. Водночас закон передбачає можливість оскарження рішення третейського суду до компетентного державного суду.

У цьому зв'язку обґрунтованою видається думка О.Ю. Скворцова про те, що державний суд не здійснює апеляційного, касаційного чи наглядового перегляду рішень третейського суду і виконує стосовно нього лише контрольні функції [1, с. 546]. Цієї ж думки притримується Ю.Д. Притика, вказуючи, що оскарження рішень третейських судів за своїм характером є проявом контрольної функції державних судів, здійснюваної у визначеному законом порядку та обсягах [2, с. 699].

І.В. Решетнікова наголошувала, що можливість оспорування рішення третейського суду не пов'язана з переглядом його компетентним державним судом, а є лише специфічною формою контролю держави за третейськими рішеннями [3, с. 104].

Таким чином, державні суди не можуть вважатись апеляційною інстанцією стосовно третейських судів, оскільки останні не є складовою судової системи України, а існують паралельно, як альтернативний спосіб захисту майнових прав.

У цьому зв'язку погоджуємося з думкою про недоцільність використання у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) терміна «оскарження» щодо рішень третейських судів, оскільки він передбачає перегляд рішення по суті. Обґрунтованим є використання терміна «оспорування», що відображає сутність відносин,

пов'язаних зі здійсненням функції контролю третейського судочинства з боку державних судів [4, с. 70; 1, с. 546–548]. У зв'язку із цим вважаємо доцільним внесення відповідних змін до Закону України «Про третейські суди» та ЦПК України.

Разом із тим важливу роль для ефективного функціонування третейського судочинства відіграє створення збалансованого та ефективного механізму контролю з боку державних судів за третейськими рішеннями. У цьому зв'язку С.А. Курочкін наголошував, що як недостатня, так і надмірна увага з боку державних судів до третейського судочинства здатна звести нанівець переваги третейського захисту прав та інтересів [5, с. 2].

Досліджуючи вказану проблематику, професор М.М. Богуславський виділив декілька напрямків такої взаємодії, зокрема: визначення державним судом компетенції третейського суду та визначення дійсності третейської угоди; участь державних судів у формуванні складу третейського суду; вживання ними забезпечувальних заходів, скасування та примусове виконання рішень третейських судів [6, с. 68].

Дещо інший підхід реалізовано у вітчизняному третейському законодавстві.

Відповідно до Закону України «Про третейські суди» формування персонального складу третейського суду є прерогативою сторін третейської угоди та, у визначених регламентом випадках, керівними органами постійно чинного третейського суду. Питання про відповідність складу третейського суду вимогам закону може бути розглянуте компетентним державним судом лише у рамках процедури оскарження третейського рішення або вирішення питання про видачу виконавчого документа.

Також, незважаючи на сприйняття під час конструювання вітчизняної моделі третейського судочинства принципів, закріплених у Типовому законі ЮНСІТРАЛ «Про міжнародний комерційний арбітраж», цивільним та господарським процесуальним законодавством не передбачено можливості звернення учасників третейського розгляду до державного суду із клопотанням про вжиття забезпечувальних заходів.

Загалом заходи контролю за діяльністю третейських судів із боку державної судової системи вітчизняним законодавством перенесено на стадію оскарження третейських рішень або звернення зацікавленої сторони із заявою про видання виконавчого документа. Їх реалізація залежить виключно від ініціативи сторін третейського розгляду або, у разі вирішення третейським судом питання про права й обов'язки осіб, що не були учасниками третейського розгляду, за ініціативою таких осіб.

Щодо компетенції державного суду стосовно третейського рішення С.А. Курочкін виділяє два основних підходи, які склались у світі. Згідно з англійською концепцією державний суд має право переглянути третейське рішення у повному обсязі, зокрема з питань застосування норм права, скасувати його повністю або частково, змінити рішення чи передати на новий розгляд до арбітражу.

У країнах континентальної системи права поширилась так звана приватноправова концепція арбітражу, згідно з якою державний суд не може переглянути третейське рішення, навіть якщо у ньому наявні безсумнівні недоліки. Контроль із боку держави допускається лише після винесення рішення і не може стосуватись питань застосування права, крім випадків, коли рішенням порушуються основоположні принципи права. Лише у такому разі воно може бути скасовано за заявою сторони. З тих же причин може бути відмовлено у його визнанні та виконанні [5, с. 2–3].

У вітчизняному третейському законодавстві виражена континентальна модель третейського судочинства. Однак ним не передбачається можливість оскарження рішень внутрішніх третейських судів із мотивів невідповідності його закону чи порушення основоположних принципів права. Водночас суд може відмовити у видачі виконавчого документа на рішення третейського суду в разі, якщо воно містить способи захисту прав та охоронюваних інтересів, які не передбачені законами України. За наявності у третейському рішенні інших недоліків, пов'язаних із застосуванням третейським судом норм права під час вирішення спору, компетентний державний суд фактично позбавлений можливості для їх усунення.

Така ситуація створила умови для великої кількості зловживань у сфері третейського судочинства, на що зверталась увага в узагальненні практики застосування судами Закону України «Про третейські суди», зробленому Верховним Судом України у 2009 р. Найбільшого поширення набули зловживання, пов'язані з визнанням дійсності договорів відчуження нерухомого майна, укладені з порушенням вимог закону; відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення; захоплення контролю над юридичними особами тощо.

У результаті з компетенції третейських судів було вилучено: спори щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки; спори, що виникають із корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником; спори, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та ін.

Такий підхід дозволив зменшити кількість зловживань у сфері третейського судочинства, але суттєво звузив сферу його застосування, а відтак, і можливості добросовісних учасників правовідносин для захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів у третейських судах та підвищив навантаження на місцеві суди, на які ліг додатковий тягар справ.

Указані законодавчі обмеження неодноразово піддавались справедливій критиці у науковому середовищі. Так, на недостатню їх обґрунтованість вказував С.О. Юлдашев [7, с. 167–168]. О.О. Гайдунін зауважував, що подібні засоби боротьби зі зловживаннями процесуальними правами контрастують із загальносвітовою практикою лібералізації цивільного процесу [8, с. 70].

Виходячи з викладеного, вбачається доцільним створення правової можливості для судів щодо скасування явно незаконних третейських рішень з одночасним усуненням не виправданого обмеження компетенції третейських судів.

У зв'язку із цим постає питання щодо меж, у рамках яких компетентний державний суд може здійснювати контроль за дотриманням третейськими судами законодавства.

С.О. Короед зазначав, що місцевому суду слід надати право повторного перегляду третейського рішення та можливості постановлення нового рішення по суті позовних вимог [9, с. 66–67]. Проте у такому разі державний суд фактично наділяється повноваженнями апеляційної інстанції щодо третейського суду, що, як зазначалось, суперечить функції контролю.

Інший підхід, згідно з яким третейське рішення може бути скасоване компетентним судом із мотивів порушення ним «основоположних принципів права», що реалізовано у третейському законодавстві Російської Федерації, піддається обґрунтованій критиці. Так, М.Ю. Лебедев звертає увагу на необхідність чіткого закріплення поняття «основоположні принципи права», оскільки за його відсутності державні суди здійснюють довільне тлумачення його у кожному конкретному випадку, у зв'язку із чим не виправдано розширюються межі перевірки третейського рішення [10, с. 21]. Разом із тим О.Ю. Скворцов звертає увагу на наукову дискусію щодо визначення зазначеного поняття [1, с. 567–577].

На сьогодні нормативне визначення основоположних принципів права відсутнє і у вітчизняному законодавстві. Разом із тим діяльність третейського суду згідно зі ст. 4 Закону України «Про третейські суди» базується на принципі законності. Безумовно, вимога законності поширюється і на рішення третейського суду.

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне доповнити ч. 3 ст. 51 Закону України «Про третейські суди» п. п. 6 та 7 у такій редакції: «6) Рішенням третейського суду порушується встановлений законом порядок виникнення або переходу права власності на об'єкти нерухомого майна, включаючи земельні ділянки»; «7) Рішення, прийняте у спорі з корпоративних відносин, створить умови для неправомірного встановлення контролю над юридичною особою». Також включити відповідні положення як підстави для відмови у видачі виконавчого документа на рішення третейського суду. Відповідно п. п. 7 та 10 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» пропонується виключити.

Суттєве обмеження компетенції третейських судів пов'язане також з усуненням зі сфери третейського розгляду справ, за результатами розгляду яких виконання рішення потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими чи службовими особами та іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на

основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

Такий підхід є логічним, оскільки, виходячи із приватноправової природи третейського судочинства, рішення третейського суду є обов'язковим лише для осіб, які уклали третейську угоду. Разом із тим це робить неможливим вирішення третейськими судами справ як щодо належності нерухомого майна, так і щодо окремих видів рухомого майна (наприклад, автомобіля), оскільки виконання таких рішень пов'язане з державною реєстрацією права власності.

У цьому зв'язку обґрунтовано видається думка М.А. Попова щодо встановлення у законодавстві процедури визнання рішення третейського суду в разі, якщо таке рішення є підставою для публічної реєстрації прав [11, с. 16].

Вітчизняним третейським законодавством передбачено процедуру визнання третейського рішення шляхом видачі виконавчого документа компетентним державним судом.

У цьому зв'язку пропонується доповнити ст. 56 Закону України «Про третейські суди» ч. 9 у такій редакції: «Отримання виконавчого документа на рішення третейського суду є обов'язковим, якщо виконання рішення потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими чи службовими особами та іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень». Пункт 13 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» пропонується виключити.

Серед проблемних питань взаємодії третейського судочинства з державною судовою системою є проблема «подвійного контролю» третейських рішень на стадіях оскарження рішення та видачі виконавчого документа.

У науковій літературі щодо окресленого питання відсутній однозначний підхід.

Так, О.Ю. Скворцов зазначав, що законодавчо встановлена можливість «подвійного контролю» третейських рішень свідчить про надмірне правове регулювання у цій сфері та порушення принципу процесуальної економії [1, с. 550].

Аналогічна думка висловлювалась М.А. Поповим, який вважав паралельне існування інститутів видачі виконавчого документа на рішення третейського суду та оскарження третейського рішення надлишковим [11, с. 19].

Водночас С.А. Курочкин зазначав, що існування вказаних інститутів забезпечує баланс процесуальних можливостей сторін третейського розгляду, оскільки заява про скасування третейського рішення подається стороною, яка прогнала, а заява про видачу виконавчого документа – стороною, яка виграла справу [5, с. 90].

Безумовно, забезпечення процесуальної рівності є важливою гарантією захисту прав та законних інтересів учасників третейського розгляду. Разом із тим однією з основних переваг третейського судочинства

чинства є оперативний розгляд спору та винесення рішення. Можливість «подвійного контролю» третейського рішення державним судом позбавляє третейське судочинство вказаних переваг.

Прикладом оптимального вирішення окресленої проблеми є третейське законодавство Німеччини, яке виключає можливість подання заяви про оскарження рішення третейського суду у разі, якщо відповідне рішення оголошене державним судом таким, що підлягає примусовому виконанню.

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне доповнити ст. 51 Закону України «Про третейські суди» ч. 7 у такій редакції: «У разі відмови у задоволенні заяви про скасування рішення третейського суду компетентний суд, за клопотанням зацікавленої особи, вирішує питання про видачу виконавчого документа на таке рішення», а також доповнити ст. 56 Закону України «Про третейські суди» ч. 9 у такій редакції: «У разі задоволення компетентним судом заяви про видачу виконавчого документа на рішення третейського суду таке рішення не може бути оскаржене з підстав, визначених частиною 3 статті 51 цього Закону».

На нашу думку, реалізація такого підходу дозволить уникнути тривалого та витратного для сторін процесу перегляду третейських рішень, забезпечить оперативність їх виконання та створить умови для розвантаження державних судів.

Висновки. Дослідження сучасного стану третейського законодавства дозволяє зробити висновок про тенденцію до суттєвого звуження сфери застосування третейського розгляду. Це суперечить процесам, що характерні для більшості розвинутих країн, де альтернативні форми розгляду майнових та інших спорів мають давні традиції та займають стійке положення у правовій системі.

Прискорення євроінтеграційних процесів створює умови для вдосконалення вітчизняної правової системи, зокрема третейського законодавства.

Усунення необґрунтованого обмеження компетенції третейських судів разом зі створенням збалансованого механізму контролю з боку державної судової системи дозволить підвищити ефективність захисту прав та законних інтересів третейськими судами та усунути більшість зловживань у сфері

третейського розгляду. Це також створить умови для підвищення довіри населення до третейського судочинства та розширення сфери його застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Скворцов О.Ю. Третейское разбирательство предпринимательских споров в России: проблемы, тенденции, перспективы / О.Ю. Скворцов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 704 с.
2. Цивільний процес України : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. М.М. Ясинка. – Суми : МакДен, 2013. – 808 с.
3. Решетникова И.В. Основные формы взаимодействия арбитражных и третейских судов / И.В. Решетникова // Третейский суд. – 2004. – № 4. – С. 104–105.
4. Козирева В.П., Гаврилішин А.П. Проблемы третейского судочинства в Украине / В.П. Козирева, А.П. Гаврилішин // Юридичний вісник. – 2011. – № 4(21). – С. 67–71.
5. Курочкин С.А. Государственные суды в третейском разбирательстве и международном коммерческом арбитраже / С.А. Курочкин. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 296 с.
6. Богуславский М.М. Связь третейских судов с государственными судами // Международный коммерческий арбитраж: современные проблемы и решения : сборник статей к 75-летию Международного коммерческого арбитражного суда при Торгово-промышленной палате Российской Федерации / под ред. А.С. Комарова. – М., 2007. – С. 67–73.
7. Юлдашев С.О. Деякі проблеми третейського судочинства і шляхи їх подолання / С.О. Юлдашев // Наше право. – 2013. – № 7. – С. 164–169.
8. Гайдюлін О.О. Способи протидії зловживанню процесуальним правом: ефективність та пріоритети / О.О. Гайдюлін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppip/2012_11/Gaidylin.pdf.
9. Короед С.О. Третейське судочинство: питання трансформації у досудову форму захисту прав / С.О. Короед // Судова апеляція. – 2014. – № 2(35). – С. 63–67.
10. Лебедев М.Ю. Развитие института юрисдикции и его проявление в третейском суде : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / М.Ю. Лебедев. – Саратов, 2005. – 30 с.
11. Попов М.А. Теоретические и практические проблемы российской модели регулирования деятельности третейских судов : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / М.А. Попов ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб., 2002. – 24 с.

Котвяковський Ю.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОРЯДОК ВЗАЄМОДІЇ ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДОЧИНСТВА ІЗ СИСТЕМОЮ ЗАГАЛЬНИХ СУДІВ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз сучасного стану вітчизняного третейського законодавства у частині правового регулювання взаємодії третейських судів із системою загальних судів України. Автором розглянуто наукові публікації, присвячені окремим аспектам проблеми судового контролю діяльності третейських судів. На основі проведеного аналізу зроблено висновки щодо необґрунтованого обмеження компетенції третейських судів в Україні і запропоновано зміни до Закону України «Про третейські суди», спрямовані на усунення зазначених обмежень за рахунок удосконалення механізму судового контролю за законністю третейських рішень.

Розглянуто також проблему «подвійного контролю» щодо рішень третейських судів та внесено пропозиції щодо оптимізації процедур оскарження третейських рішень і видачі виконавчих документів.

Ключові слова: третейський суд, майновий спір, третейське рішення, третейське законодавство, компетенція третейського суду.

Котвяковский Ю.А. К ВОПРОСУ О ПОРЯДКЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ТРЕТЕЙСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА С СИСТЕМОЙ ОБЩИХ СУДОВ УКРАИНЫ

В статье осуществлен анализ современного состояния отечественного третейского законодательства в части правового регулирования взаимодействия третейских судов с системой общих судов Украины. Автором рассмотрены научные публикации, посвященные отдельным аспектам проблемы судебного контроля деятельности третейских судов. На основе проведенного анализа сделаны выводы относительно необоснованного ограничения компетенции третейских судов в Украине и предложены изменения в Закон Украины «О третейских судах», направленные на устранение указанных ограничений за счет усовершенствования механизма судебного контроля над законностью третейских решений.

Рассмотрена также проблема «двойного контроля» в отношении решений третейских судов и внесены предложения относительно оптимизации процедур обжалования третейских решений и выдачи исполнительных документов.

Ключевые слова: третейский суд, имущественный спор, третейское решение, третейское законодательство, компетенция третейского суда.

Kotvyakovskiy Y.O. ON THE ORDER OF INTERACTION OF ARBITRATION WITH THE SYSTEM OF GENERAL COURTS OF UKRAINE

The article analyzes the current state of the domestic arbitration legislation regarding the regulation of arbitration interaction with the system of general courts of Ukraine. The author reviews scientific publications on particular aspects of the problem of judicial control of arbitration. Attention is drawn to the peculiarities of the control function and the difference between its implementation and appeal and cassation court decisions.

Besides, based on given analysis we arrive at the conclusions of unjustified restriction of the competence of arbitration courts in Ukraine which is associated with legislative measures aimed at eliminating abuses in the arbitration proceedings.

In this regard we propose amendments to the Law of Ukraine “On arbitration courts” that are aimed at eliminating these constraints by improving the mechanism for judicial review of the legality of arbitration decisions. In particular, proposals are made for the state courts authority to cancel the decisions of the arbitration courts in cases of violation by this decision the statutory order of transfer of immovable property ownership rights, misuse of establishing control over a legal person, and introducing a mechanism of recognition of an arbitration decision in cases where its implementation would require actions by state or local governments.

We also consider the problem of “dual control” over the decisions of arbitration courts. In this connection, it is proposed to provide the rights of the person concerned to appeal for issuance of an executive document, in case of a failure by a competent court for an application of cancellation of the arbitration decision, as well as the inability to appeal the arbitration decision against which the competent court issued the executive document.

The author believes that making appropriate changes will help create a balanced mechanism for control on the part of the state judicial system and will increase the effectiveness of protection of rights and legal interests by arbitration courts. This, in turn, will create conditions for increasing public confidence in the arbitration and expanding its scope of application.

Key words: arbitration court, property dispute, arbitration decision, arbitration law (legislation), competence of the arbitral tribunal.

Паскар А.Л.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

УДК 347.9

РОЛЬ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Одним із чинників ефективності судового захисту прав осіб є належне правове регулювання порядку здійснення судочинства. На сучасному етапі розвитку науки цивільного процесуального права перед нею стоять завдання науково-теоретичного дослідження тих аспектів та інститутів, які мають визначальний характер для формування концептуальних підходів щодо вирішення актуальних питань, що висувуються потребами практики. Актуальність дослідження механізму цивільного процесуального регулювання зумовлена тим, що такі розробки сприяють розумінню сутності правосуддя у цивільних справах, дають можливість дослідити механізм впливу права на врегульовані суспільні відносини, сприяють розкриттю перебігу втілення принципів цивільного судочинства і норм цивільного процесуального права у процесуальну діяльність учасників цивільного процесу, розробці шляхів вдосконалення цивільного процесуального законодавства з метою підвищення ефективності правосуддя у цивільних справах.

Дослідження теоретичних аспектів механізму цивільного процесуального регулювання або його окремих складових елементів відображене у доробках В.М. Горшенюва, М.А. Гурвіча, Д.Р. Джалілова, П.Ф. Елісейкіна, А.Ф. Козлова, В.В. Комарова, О.Г. Лук'янової, А.А. Мельнікова, В.М. Протасова, С.Я. Фурси, М.С. Шакарян, М.Й. Штефана, В.М. Щеглова та ін. Наявність численних праць, у яких висвітлюються теоретичні питання науки цивільного процесуального права, не применшує важливості та актуальності дослідження механізму цивільного процесуального регулювання, адже саме від його належної розробки та дієвого функціонування залежать ефективність розгляду і вирішення справ у порядку цивільного судочинства. На сьогодні залишаються дискусійними й актуальними питання про визначення як самого поняття механізму цивільного процесуального регулювання, так і встановлення складових його структури та характеристики зв'язків, які виникають між ними.

Метою дослідження є вивчення поняття, сутності та ознак механізму цивільного процесуального регулювання та розкриття його ролі у забезпеченні ефективності судочинства у цивільних справах.

Регулювання суспільних відносин є однією з основних функцій держави і права. Цивільне судочинство – це вид людської діяльності, направлений на організацію і впорядкування суспільних відносин за допомогою специфічних прийомів і способів. Їх сукупність об'єднана поняттям «механізм цивільного

процесуального регулювання», за допомогою якого визначається специфіка впливу на поведінку учасників цивільного судочинства.

На думку В.М. Протасова, значення поняття «процесуально-правовий механізм» полягає в тому, що воно дозволяє: а) адекватно відобразити одну з найважливіших правових підсистем; б) виявити особливості процесуальних явищ, оскільки вони найбільш відображені саме в загальному механізмі їх дії; в) глибше зрозуміти природу юридичного процесу шляхом вивчення його взаємозв'язків з іншими процесуальними явищами; г) загалом покращити аналіз процесуальних явищ [1, с. 100]. У науковій літературі також наголошується на ролі та шляхах вдосконалення правового регулювання на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової доктрини [2, с. 19–22].

У процесі вивчення механізму цивільного процесуального регулювання важливим методологічним положенням є з'ясування його місця в загальному механізмі правового регулювання і співвідношення з ним. Наявні в науковій літературі погляди науковців із цього приводу можна об'єднати у дві групи.

До першої групи переважно належать представники загальної теорії права, які вважають, що механізм процесуального регулювання (зокрема, цивільно-процесуальний) – це стадія загального механізму правового регулювання. Зазначається, що на заключній стадії правового регулювання – реалізації права у формі виконання, використання і дотримання – за наявності визначених перешкод для використання права, за невиконання заборон та в деяких інших випадках виникає необхідність того, щоб компетентні правоохоронні державні органи повторно після правотворчості, але вже на індивідуальному рівні, під час вирішення юридичної справи включились у процес правового регулювання і на основі своїх владних повноважень у державно-обов'язковому порядку довели реалізацію права до кінця, до потрібного фактичного результату [3, с. 239].

На відміну від наведеного напрямку, серед дослідників галузевих процесуальних наук сформувалась протилежна точка зору, яка відстоює ідею самостійного характеру механізму цивільного процесуального регулювання. На їх переконання, механізм цивільного процесуального права як галузевий механізм входить до складу загального механізму правового регулювання. Але водночас це самостійне правове явище із власними змістом, структурою, методом і способами впливу. Зокрема, О.Г. Лук'янова стверджує, що процесуально-правовий механізм –

це елемент загального механізму правового регулювання, відносно самостійна підсистема правових засобів. Він вступає в дію у випадках виникнення перешкод нормальній реалізації правових норм і має охоронний характер [4, с. 162].

Про самостійний характер механізму цивільного процесуального регулювання свідчить і той факт, що за його допомогою забезпечується дія особливих правоохоронних відносин. Саме спірне регулятивне правовідношення стає предметом охоронної діяльності суду, що здійснює захист прав та інтересів осіб у особливому процесуальному порядку. Механізм цивільного процесуального регулювання починає діяти, коли не діє правове регулювання. Він усуває перешкоди нормального регулювання шляхом захисту, визнання чи відновлення прав осіб або покладення обов'язків. Як орган державної влади суд, у межах наданої компетенції, втручається у правове регулювання, забезпечуючи примусову реалізацію матеріальних регулятивних норм. Таким чином, «механізм правового регулювання» і «механізм цивільного процесуального регулювання» – це різні поняття, які слід вивчати, виходячи з їх розуміння як загального й окремого.

Механізм цивільного процесуального регулювання є елементом механізму загального державного правового регулювання, який починає діяти у разі виникнення перешкод на шляху правового регулювання. Проте дослідження механізму цивільного процесуального регулювання тільки у площині його ролі як складового елементу механізму загального державного правового регулювання є однобічним. Механізм цивільного процесуального регулювання має подвійну природу. З одного боку, він є елементом загального механізму правового регулювання. З іншого боку, він є відносно самостійною системою із власними змістом, структурою і функціями. За таких методологічних підходів механізм цивільного процесуального регулювання можна розглядати як складну систему, для розуміння якої слід вивчати максимально повно всі її компоненти, а також дослідити їх у взаємозв'язку і взаємодії.

У характеристиці механізму цивільного процесуального регулювання теоретичну основу становлять сформульовані в загальній теорії права висновки щодо поняття правового регулювання. І тому для визначення поняття «механізм цивільного процесуального регулювання» слід виходити з розуміння поняття «механізм правового регулювання». Щодо останнього, то вчені-теоретики зазначають, що він являє собою процес впливу за допомогою правових норм та інших юридичних засобів на поведінку людей із метою упорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин [5, с. 404]. Основне навантаження у понятті «механізм правового регулювання» несе термін «регулювання».

Визначаючи поняття механізму цивільного процесуального регулювання, слід насамперед виходити з того, що за його допомогою впорядковується окрема група суспільних відносин, зокрема цивільні процесуальні правовідносини, які становлять пред-

мет цивільного процесуального права і підпадають під регулятивну дію вказаного механізму. Цивільні процесуальні правовідносини, як самостійне явище із власними специфічними ознаками, вимагають особливих підходів до їх регулювання.

Цивільному процесуальному праву притаманний особливий метод правового регулювання, специфічні риси якого концентровано відображені у правовому становищі суб'єктів, у підставах виникнення, зміни і припинення правовідносин, способах визначення їх змісту, а також у заходах процесуального примусу. Указаний метод уявляється як сукупність та взаємодія специфічних прийомів, способів і засобів впливу норм цивільного процесуального права на відносини, які виникають у процесі здійснення правосуддя в цивільних справах, та на процесуальну діяльність їх суб'єктів.

Специфіка методу цивільного процесуального регулювання полягає в тому, що для цивільного процесу характерним є поєднання імперативних і диспозитивних основ правового регулювання. Так, диспозитивний характер цивільного судочинства закріплено цивільним процесуальним законодавством окремою статтею. Зокрема, стаття 11 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) відзначає, що суд розглядає цивільні справи не інакше, як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Імперативні аспекти цивільного судочинства полягають у тому, що законодавець у нормах цивільного процесуального законодавства встановлює загальні правила, за якими повинно здійснюватись цивільне судочинство. Наприклад, стаття 7 ЦПК України визначає мову, якою здійснюється цивільне судочинство; ст. 8 ЦПК України встановлює законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи; ст. 18 ЦПК України визначає склад суду тощо. Імперативним моментом є також закріплення на законодавчому рівні обов'язковості судових рішень (ст. 14 ЦПК України); процесуальне становище головуючого в судовому засіданні. Так, головуючий, керуючи перебігом судового засідання, забезпечує додержання послідовності і порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками цивільного процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи (ч. 2 ст. 160 ЦПК України). Учасники цивільного процесу, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку і беззаперечно під-

корятися розпорядженням головуєчого (ч. 3 ст. 162 ЦПК України).

Загалом характер методу правового регулювання відносин між судом і учасниками цивільного процесу, тобто співвідношення імперативних і диспозитивних аспектів, залежить від їх процесуального становища. Виходячи із цього, дію методу цивільного процесуального регулювання слід розглядати у двох площинах: 1) суд – суб'єкти, які беруть участь у справі, де домінує диспозитивний характер вказаного методу; 2) суд – інші суб'єкти цивільного процесу, де домінує імперативний характер вказаного методу.

У дослідженні механізму правового регулювання науковцями виділяються його ознаки. Зокрема, вказується, що механізм правового регулювання характеризується тим, що перебуває у тісному зв'язку з державою, має системний характер, є цілеспрямованим і результативним, є стадійним явищем, поширюється тільки на ті відносини, які становлять предмет правового регулювання тощо [5, с. 406]. Механізму цивільного процесуального регулювання як елементу загального механізму правового регулювання також притаманні вказані ознаки. Водночас на формування ознак механізму цивільного процесуального регулювання накладають відбиток особливості самої галузі цивільного процесуального права, її предмет і метод. Відповідно, механізму цивільного процесуального регулювання притаманні власні специфічні ознаки, які дозволяють говорити про його самостійний характер. Зокрема, механізм цивільного процесуального регулювання характеризується специфічним методом правового регулювання. Як нами зазначалось вище, його специфіка полягає у поєднанні імперативних і диспозитивних аспектів впливу на поведінку суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Механізм цивільного процесуального регулювання також характеризується тим, що він має системний характер. Він складається з елементів, які у процесі правового регулювання взаємодіють між собою, забезпечуючи нормальне функціонування всього механізму цивільного процесуального права. Указані елементи взаємопов'язані між собою, передбачають один одного і діють узгоджено.

Ще одна ознака механізму цивільного процесуального регулювання зумовлена самою специфікою мети його функціонування – досягнення чітко визначеного в нормах цивільного процесуального права результату. ЦПК України статтею 1 закріплює завдання цивільного судочинства. Відповідно, функціонування механізму цивільного процесуального регулювання спрямоване на досягнення вказаних завдань, а саме на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Щодо критерію ефективності механізму цивільного процесуального регулювання, то він визначається і залежить пропорційно від того, якою мірою були досягнуті цілі і завдання правосуддя. Якщо скасовуються або відміняються багато рішень першої інстанції, це свідчить про неефективність правового регулювання, що і повинно бути одним з основних мотивів вдосконалення законодавства.

Механізм цивільного процесуального регулювання також характеризується тим, що має подвійну природу, яка полягає у поєднанні єдності і диференціації. До факторів, які забезпечують єдність цивільного процесуального регулювання, можна віднести встановлення єдиної процедури здійснення правосуддя у цивільних справах, визначені законом межі судового розсуду, єдність цивільного процесуального законодавства тощо. Однак у суспільстві відбуваються постійні зміни, які зумовлюють диференціацію у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин. Такими факторами можна вважати різноманітність цивільних справ, їх розрізнення за категоріями, за конкретними обставинами справи. Диференціація механізму цивільного процесуального регулювання також зумовлена специфікою реальних ситуацій, які потребують індивідуального врегулювання, різноманітністю юридичних фактів та ін. Диференційованою є також процедура відкриття провадження у конкретній справі.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює правила здійснення правосуддя, принципи, стадії розгляду справи, вимоги до процесуальних документів, але водночас, враховуючи неоднорідність та багатоманітність конкретних ситуацій, окреслює лише напрямки або загальні межі такої діяльності. А далі набуває чинності індивідуальне регулювання суду. Створюється простір діяльності для суду. Наприклад, частина 4 ст. 10 ЦПК України відзначає, що суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права й обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їх прав у випадках, встановлених згаданим Кодексом. Виходячи із цього положення, а також враховуючи специфіку окремої конкретної справи, суддя вирішує і визначає необхідні процесуальні дії.

Висновки. Отже, механізм цивільного процесуального регулювання уявляється як складне системне утворення, за допомогою якого здійснюється врегулювання цивільних процесуальних правовідносин шляхом імперативно-диспозитивного методу правового впливу на поведінку їх суб'єктів через встановлення дозволів, накладання заборон і зобов'язань у поєднанні із загальними та особливими правилами регулювання цивільного судочинства з метою захисту, відновлення або визнання прав, свобод та законних інтересів суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Механізм цивільного процесуального регулювання характеризується такими специфічними ознаками: наявність власного методу правового регулювання; регулювання відносин, які виникають із сімейних, трудових, цивільних, земельних та інших правовідносин; системний характер; справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ; подвійна природа, яка полягає у поєднанні єдності і диференціації його складових елементів.

Роль механізму цивільного процесуального регулювання у досягненні ефективності правосуддя у цивіль-

них справах полягає в тому, що саме завдяки належному правовому регулюванню процесуальної діяльності учасників цивільного процесу можливе досягнення високого рівня захисту прав, свобод та інтересів осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории / В.Н. Протасов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 144 с.
2. Демків Р. Розвиток принципів правового регулювання в умовах розбудови правової держави / Р. Демків // Юридика Україна. – 2006. – № 8. – С. 19–22.

3. Проблемы теории государства и права : [допущено Министерством высш. и сред. спец. образования СССР в качестве учебника для студ. вузов, обучающихся по спец. «Правоведение»] / [С.С. Алексеев, И.Я. Дюрягин, В.Б. Исаков и др.] ; под ред. С.С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 448 с.

4. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права / Е.Г. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – 243 с.

5. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

Паскар А.Л. РОЛЬ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

У статті здійснено дослідження механізму впливу права на врегульовані суспільні відносини, які сприяють розкриттю перебігу втілення принципів цивільного судочинства і норм цивільного процесуального права у процесуальну діяльність учасників цивільного процесу. Автором визначено роль механізму цивільного процесуального регулювання у досягненні ефективності правосуддя у цивільних справах.

Ключові слова: цивільне судочинство, механізм цивільного процесуального регулювання, метод правового регулювання, правоохоронні відносини, правосуддя.

Паскар А.Л. РОЛЬ МЕХАНИЗМА ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

В статье проведено исследование механизма воздействия права на урегулированы общественные отношения, которые способствуют раскрытию хода реализации принципов гражданского судопроизводства и норм гражданского процессуального права в процессуальную деятельность участников гражданского процесса. Автором определена роль механизма гражданского процессуального регулирования в достижении эффективности правосудия по гражданским делам.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, механизм гражданского процессуального регулирования, метод правового регулирования, правоохранные отношения, правосудия.

Paskar A.L. ROLE OF CIVIL PROCEDURE ADJUSTMENT MECHANISM IN PROMOTING EFFECTIVENESS CIVIL PROCEEDING

The article studies the mechanism of influence of the right to regulated social relations that encourage the disclosure of the course of realization of the principles of civil procedure and rules of civil procedure law in the judicial process participants civil process.

The author argues that “the mechanism of legal regulation” and “the mechanism of civil procedure regulation” are different concepts that should be studied, based on their understanding of both general and specific. The mechanism of civil procedure regulation mechanism is an integral part of general government regulation, which comes into effect in the event of obstacles to the regulation. However, studies of the mechanism of regulation of civil procedure only in the plane of its role as a constituent element of the mechanism of general government regulation is one-sided.

In addition, the mechanism of regulation of civil procedure has the following specific criteria: having its own method of legal regulation; regulates relations arising from family, labor, civil, land and other relationships; is systemic; aimed at a fair, impartial and timely consideration and resolution of civil cases; has a dual nature, which is a combination of unity and differentiation of its components.

The author of the role of civil procedural regulation mechanism to achieve efficiency of justice in civil cases is that it is through proper legal regulation of procedural participants of civil process is possible to achieve a high level of protection of rights, freedoms and interests of individuals.

Key words: civil legal proceedings, mechanism of civil procedural regulation, method of legal regulation, law enforcement relations, justice.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Горбачова К.М.,

*кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету*

УДК 349.22:331.106

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО І СПЕЦІАЛЬНОГО
НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Правові норми, покликані регулювати суспільно-трудові відносини, мають загальний і спеціальний характер. Загальні норми поширюються на усіх працівників, спеціальні – лише на їх окремі категорії. «Виходячи із принципу єдності та диференціації правового регулювання праці, правові норми поділяються на дві групи: загальні норми, які поширюються на усіх працівників найманої праці, і спеціальні норми, які стосуються окремих категорій працівників» [1, с. 30]. Водночас спеціальні норми мають неоднорідний за своєю сутністю зміст: декотрі з них застосовуються у централізованому порядку, інші – на підприємствах, установах, організаціях, треті – безпосередньо між сторонами трудового договору. Отже, спеціальні норми мають централізований, локальний та індивідуально-договірний характер. «Правове регулювання трудових відносин та відносин, що тісно з ними пов'язані, – зазначає О.М. Ярошенко, – має цілу низку специфічних ознак. Для трудового права є характерним поєднання норм, що мають загальну сферу дії, і правових норм, дія яких обмежена певним колом осіб чи відносин. З одного боку, діють норми загального характеру, що закріплюють правові приписи для усіх без винятку працівників і забезпечують єдність регулювання у вказаному питанні. З іншого боку, існують норми, що враховують особливості праці різних категорій працівників. У цьому схематично і полягає зміст принципу єдності та диференціації. Усе трудове право складає єдину систему, але всередині цієї системи існує розмаїття. Трудове право є єдиним у своїх засадах, підвалинах. Єдність обумовлена єдністю суті, єдністю мети правової політики, єдністю охорони праці, прав працівників, єдністю джерел права тощо.

Єдність правового регулювання не виключає, а, навпаки, припускає диференціацію. Диференціація – це розходження в нормах праці, зумовлені істотними особливостями умов праці в тій чи іншій галузі, значенням її для народного господарства, розходженнями в суб'єктах трудових відносин, характером трудових зв'язків, кліматичними умовами і т.п. В основі диференціації лежать стійкі суспільні фактори, що визначають розходження в умовах праці і вимагають відображення в нормах. Ці фактори є суспільними категоріями, держава враховує їх і надає їм значення» [2, с. 51].

Р.З. Лівшиць доводить, що правове регулювання праці здійснюється централізовано і локально. Кри-

терієм їх розподілу слугує компетенція підприємства «як основної ланки, де створюються матеріальні цінності». Акти, які приймаються вищими щодо підприємства органами, вчений вважає централізованими, а акти, що приймаються на підприємстві, – локальними. «За централізованого регулювання суб'єкти встановлення і застосування правових норм різні, за локального регулювання – співпадають» [3, с. 4–10]. На нашу думку, централізоване і локальне регулювання – це взаємопов'язані методи регулювання трудових та тісно пов'язаних із ними відносин. Їх слід розглядати як в єдності, так і навпаки. Кожен із цих методів має свою специфіку, однак разом узяті вони вирішують загальні завдання правового регулювання праці. Від правильного поєднання методів централізованого і локального регулювання, від використання їх відповідно до об'єктивних основ суспільного розвитку значною мірою залежить ефективність правового регулювання, реалізація трудовим законодавством його службової ролі. Водночас методам правового регулювання, їх обґрунтованому і доцільному співвідношенню належить важливе місце у забезпеченні ефективності і високої якості праці. Безперечно, і централізований, і локальний методи правового регулювання не можуть регулювати суспільно-трудові відносини самі собою – вони це здійснюють за допомогою правових норм: загальних і спеціальних. Централізоване регулювання може здійснюватись лише за допомогою загальних і спеціальних централізованих норм, а локальне – спеціальних локальних та спеціальних індивідуально-договірних. Пояснимо сутність цих норм. Загальні норми містяться здебільшого в законах України і поширюються на всіх без винятку суб'єктів трудових правовідносин; спеціальні централізовані норми містяться в різних нормативно-правових актах, прийнятих поза підприємством, організацією, установою, і поширюються на певну категорію власників (уповноважених ними органів) чи працівників; спеціальні локальні норми приймаються безпосередньо на підприємстві, в установі, організації і діють у межах останніх; спеціальні індивідуально-договірні приймаються сторонами трудового договору і регулюють відносини лише між працівниками та власниками підприємства, установи, організації або уповноваженими ними органами.

Відтак, існує прямий зв'язок між методами правового регулювання і нормами трудового права. Має

рацію В.Я. Бурак, зазначаючи, що фактором, який обумовлює існування єдності і диференціації правового регулювання загальних і спеціальних норм, є також метод трудового права [4, с. 19]. Метод правового регулювання в теорії права визначається як засіб, за допомогою якого право впливає на суспільні відносини, визначаючи права й обов'язки, характер взаємовідносин суб'єктів, правові засоби впливу у разі порушення наданих прав і встановлених обов'язків [5, с. 17]. Залежно від виду відносин, які становлять предмет галузі права, а також від зв'язків між суб'єктами відносин у теорії правового регулювання виділяють два методи правового впливу: метод централізованого, імперативного регулювання; метод децентралізованого регулювання [6, с. 26]. Метод правового регулювання не можна охарактеризувати одним словом, хоча такі спроби в літературі були [7, с. 95].

Як правильно зауважує О.І. Процевський, метод трудового права виражає: характер взаємовідносин сторін, який впливає на правове становище суб'єктів; характер норм трудового права; порядок встановлення прав і юридичних обов'язків суб'єктів [8, с. 105]. Проблеми методу трудового права досліджували й інші вчені, зокрема В.І. Нікітінський, Ю.П. Орловський [9], Р.З. Лівшиць [10, с. 336] та ін.

Слід зазначити, що на співвідношення загального і спеціального нормативного забезпечення трудових відносин впливають усі характерні особливості методу трудового права. Так, правовий стан суб'єктів трудових правовідносин характеризується різноманітністю. На стадії виникнення правовідносин суб'єкти є рівними. Перебуваючи у правовідношенні, суб'єкти вже не є рівними, а перебувають у підпорядкованості, реалізуючи права та виконуючи обов'язки, покладені на них як договором, так і законодавством. Тобто тут спостерігаємо поєднання нормативного і договірного регулювання.

Права та обов'язки суб'єктів трудових правовідносин насамперед встановлюються централізованим законодавством. Водночас частину своїх повноважень зі встановлення прав і обов'язків суб'єктів держава делегувала власникам або уповноваженим ними органам. На державному рівні визначаються основні засади правового регулювання прав та обов'язків суб'єктів трудових правовідносин. Водночас конкретні права й обов'язки встановлюються на локальному рівні із врахуванням специфіки окремих підприємств і виробництв.

На сьогодні спостерігається розширення сфери локального встановлення прав і обов'язків у трудових відносинах. Що ж стосується відносин, тісно пов'язаних із трудовими, то за деякими винятками тут переважає централізоване регулювання. Одним з основних елементів галузевого методу правового регулювання є засоби захисту прав і забезпечення виконання обов'язків. Захист прав і забезпечення виконання обов'язків досягається за допомогою численних засобів дотримання законності. Сюди можна віднести державний і громадський контроль за дотриманням законодавства про працю, застосу-

вання санкцій і порядок розгляду трудових спорів. Отже, можна сформулювати такі риси методу трудового права: а) поєднання нормативного і договірного регулювання трудових відносин; б) поєднання централізованого і локально-нормативного встановлення прав і обов'язків суб'єктів; в) застосування спеціальних засобів захисту трудових прав і забезпечення виконання трудових обов'язків. Зазначені риси методу є визначальними для забезпечення єдності і диференціації правового регулювання трудових відносин, співвідношення загального і спеціального нормативного забезпечення трудових відносин. У такому разі єдність правового регулювання забезпечується загальним чи централізованим законодавством, яким насамперед є Кодекс законів про працю (далі – КЗпП України) та інші акти законодавства. КЗпП України визначає основні засади правового регулювання трудових відносин: предмет, методи, мета, суб'єкти і загалом регулює відносини по всіх інститутах трудового права. Деталізацію самого правового регулювання забезпечує система спеціальних нормативних актів. Цим самим забезпечується диференціація правового регулювання суспільно-трудових відносин.

Таким чином, провідна роль у правовому регулюванні праці належить методу централізованого правового регулювання. Єдність регулювання досягається передусім за допомогою загальних (централізованих) норм. Тому у трудовому праві важливе місце займають акти централізованого регулювання: КЗпП України, закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази, положення та інструкції Міністерства праці і соціальної політики України. Поряд з цим є багато питань місцевого порядку, які можуть вирішуватись на тих чи інших підприємствах, в установах, організаціях. Такі питання вирішуються за допомогою локальних та індивідуально-договірних приписів. Звичайно, за обсягом і значенням локальні та індивідуально-договірні норми поступаються централізованим загальним і спеціальним приписам. Пріоритет централізації в регулюванні праці залишиться і в майбутньому. Однак обійтись без локального та індивідуально-договірного регулювання неможливо: їх роль постійно зростає і зростатиме.

І централізовані, і спеціальні, і локальні нормативно-правові акти – це джерела трудового права. «Характеристика джерел трудового права з погляду єдності і диференціації норм, що містяться в них, має величезне як теоретичне, так і практичне значення. Сказане обумовлено тим, що єдині норми трудового права розраховані на застосування до «типових» трудових відносин, що, з погляду правотворчих органів, не вимагають спеціального правового регулювання. Коли ж відносини, які є предметом трудового права, мають специфічні ознаки і держава визнає, що загальна норма неспроможна адекватно забезпечити їх регламентацію, на практиці з'являються норми, спрямовані на диференційоване регулювання праці. У цьому полягає механізм диференційованого

регулювання відносин у сфері трудового права. Як правило, актуальним є створення додаткових пільг для окремих категорій працівників, працю яких не в змозі у повному обсязі регулювати загальні норми трудового права. Указані працівники майже завжди потребують особливого соціального захисту. Нормативні акти і правові норми, покликані забезпечити диференційоване регулювання трудових відносин, мають особливе соціальне значення. Тому на механізм і практику їх реалізації компетентні державні органи повинні звертати надзвичайно велику увагу» [2, с. 51–52]. Варто відмітити, що диференціація за регулювання праці може виявлятися на різноманітних рівнях. У будь-яких правових актах можуть міститися як загальні, так і спеціальні приписи. Таким чином, навіть окремо взятий нормативний акт може являти собою сполучення єдності і диференціації. Зокрема, КЗпП України, окрім загальних норм, містить глави, присвячені правовому регулюванню праці жінок та молоді. Самій системі джерел трудового права притаманне сполучення єдності і диференціації правового регулювання.

Загалом у науковій та навчальній літературі під джерелом права розуміють нормативні акти, встановлені або санкціоновані державою [11, с. 86]. Однак іноді в це поняття вкладають інший зміст. Йдеться насамперед про ті об'єктивні чинники, які породжують право як соціальне явище. І такими чинниками-джерелами називають матеріальні умови життя суспільства, економічні, політичні та соціальні потреби відповідних соціальних груп населення, які творять право. Інакше кажучи, ідеться про джерела права в їх матеріальному значенні [12, с. 37]. Проте цей аспект поняття джерел права не набув поширення у правничій літературі, спеціально не досліджувався і на сьогодні, як видається, взагалі втратив свою актуальність. Тому джерела права розглядають як зовнішню форму функціонування права, ту оболонку, без якої неможливе існування правової норми [13, с. 9].

Іноді замість поняття «джерело права» вживають термін «форма права», тобто спосіб об'єктивації норм, їх зовнішній вияв, матеріальну фіксацію [14, с. 86]. Враховуючи ту обставину, що найбільшого поширення в науці і на практиці набув термін «джерело права», який, як зазначено в літературі, існує протягом багатьох віків і саме його століттями тлумачать та використовують правознавці всіх країн, слід вживати саме його. Указаний термін досить зручний, він показує, що нормативний правовий акт містить правові норми і з нього, як із джерела, вичерпують відомості про зміст цих норм.

Джерелами трудового права, за визначенням В.І. Смолярчука, є способи виразу норм права, що приймають компетентні на те органи держави за активної участі професійних спілок, які призначені для регулювання умов праці робітників та службовців, а також відносин між органами держави і професійними спілками у процесі регулювання умов праці [15, с. 21]. Трудове право як система правових норм і самостійна галузь права складається із

численних нормативних правових актів: законів, які приймає Верховна Рада України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, різноманітних відомчих актів тощо, а також локальних норм, що діють у межах конкретних підприємств. На наш погляд, до особливостей джерел трудового права слід віднести таке:

1. У трудовому праві України, крім актів, виданих на державному (централізованому) рівні, широко застосовують локально-правові акти та індивідуально-договірні приписи, які розглядаються й ухвалюються безпосередньо на підприємствах, в установах та організаціях або між сторонами трудового договору.

2. Значне місце серед джерел трудового права належить актам, прийнятим Міністерством праці і соціальної політики України. Правила, положення та інструкції вказаного Міністерства сприяють правильному та однозначному застосуванню трудового права.

3. Для джерел трудового права характерна наявність нормативних актів, які мають так званий конститутивний характер. Ці акти самі не забезпечують регулювання трудових відносин, а передбачають прийняття на їх основі локальних актів, які і виконують регулятивну функцію. Наприклад, є Типові правила внутрішнього трудового розпорядку, проте безпосередньо на підприємстві внутрішній трудовий розпорядок регулюють не ці Типові правила, а прийняті на їх основі правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства.

4. Трудове право має значний ступінь диференціації у правовому регулюванні трудових відносин залежно від умов виробництва, кліматичних умов, суб'єктивних ознак і соціальних груп працівників. Усі ці особливості джерел трудового права стосуються нормативно-правових актів, які становлять хоч і значну, але не єдину форму зовнішнього виразу норм трудового права.

Крім нормативно-правових актів, для трудового права характерні й інші відомі світовій системі права види зовнішніх форм (джерел) права. І це, на нашу думку, ще одна особливість, яка відрізняє джерела трудового права від джерел інших галузей права. Йдеться про нормативно-правові договори.

З прийняттям Закону України «Про колективні договори і угоди» (ст. 361) [16] важливе місце серед джерел трудового права зайняли Генеральна, галузеві та регіональні угоди, які укладають між профспілками (їх об'єднаннями), що представляють інтереси найманих працівників, і власниками або їх представниками. Як зазначено у ст.1 згаданого Закону, «колективний договір, угода укладаються на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань із метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників або уповноважених ними органів». Угодами на відповідному рівні (державному, регіональному, галузевому) регулюються основні принципи і норми реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин щодо за-

йнятості, гарантій оплати праці, розміру прожиткового мінімуму, режиму роботи і відпочинку, умов охорони праці тощо. Після їх підписання сторонами і реєстрації галузевих і регіональних угод у Міністерстві праці і соціальної політики вони набувають правового характеру і є обов'язковими до виконання для всіх підприємств, на які вони поширюються, та сторін, які їх уклали.

Положення Генеральної угоди діють безпосередньо і поширюються на всіх суб'єктів, незалежно від форми власності і господарювання, які перебувають у сфері дії сторін, що підписали угоду. Її норми є обов'язковими для застосування під час ведення колективних переговорів і укладення угод (договорів) на нижчих рівнях і служать мінімальними гарантіями трудових прав найманих працівників.

До актів договірної характеру, що є джерелами трудового права, можна віднести і міжнародні договори. Згідно з Конституцією України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. А в КЗпП України передбачено, що в тому випадку, коли міжнародним договором або міжнародною угодою, в яких бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство України про працю, то застосовують правила міжнародного договору або міжнародної угоди.

Є й інший бік проблематики співвідношення загального і спеціального нормативного забезпечення трудових та тісно пов'язаних із ними відносин. Ідеться про поділ спеціальних норм за критерієм їх призначення. Раніше позначалось, що спеціальні норми більшість авторів поділяють на норми-винятки, норми-доповнення та норми-пристосування [17, с. 70]. Однак із цього приводу в літературі є й інші погляди. О.Д. Зайкін, Б.К. Бегічев, М.Г. Александров та Б.Ф. Хрустальов до спеціальних норм також відносять і четверту групу норм – правові приписи. Вони, на їх думку, встановлюють підвищену відповідальність для відповідних категорій працівників, наприклад, додаткові підстави припинення трудового договору певних категорій працівників за тих чи інших умов, особливий порядок визначення шкоди, заподіяної працівником у процесі виконання своїх функціональних або посадових обов'язків [18, с. 99–100]. Б.Ф. Хрустальов також згадує про процесуальні норми, що визначають порядок утримання коштів із заробітної плати, накладення дисциплінарного стягнення, розгляду трудових спорів [19, с. 105–106]. Крім того, Л.А. Сироватська відносить до спеціальних норм норми, які встановлюють «більш суворі заходи дисциплінарної і матеріальної відповідальності та спрощені підстави припинення трудового договору» [20, с. 78].

Погоджуємось із М.І. Іншиним у тому, що такий різнобіг у розумінні вченими спеціальних норм не сприяє єдності теоретичної думки та практичної діяльності у цій сфері. Саме тому під час аналізу таких відносин слід застосовувати найбільш доцільну й обґрунтовану класифікацію правових норм. Найбільш поширеним різновидом правових норм у диферен-

ціації правового регулювання сьогодні є норми-доповнення, які розуміються більшістю юристів як норми, що встановлюють додаткові пільги, переваги [21, с. 138]. Таке значення норм-доповнень неважко пояснити, адже основне призначення диференціації полягає в тому, щоб наблизити правове регулювання до конкретних працівників, які володіють специфічними особистими ознаками та працюють у різних умовах. Оскільки таке регулювання враховує додаткові фактори порівняно з тими, що віддзеркалені загальними правовими нормами, воно здійснюється, як правило, за пільгових умов, бо диференціацію трудового права часто зводять до встановлення різних переваг для тих чи інших категорій працівників. У зв'язку із цим неможливо погодитися з позицією деяких авторів, які зводять зміст диференціації до спрощеної схеми, згідно з якою спеціальний закон завжди скасовує дію загального закону [22, с. 29].

Про описане виявлення диференціації правового регулювання згадують Б.К. Бегічев та М.Г. Александров. На їх думку, «спеціальні норми, передбачаючи додаткові права чи обов'язки, конкретизацію загальних правил або винятки з них, тим самим припиняють (відмінюють) дію загальних норм щодо відповідної категорії робітників і службовців. При цьому спеціальні норми зберігають юридичну силу у разі зміни загальних норм про працю, якщо інше прямо не передбачене. У деяких випадках для трудового права характерною є дія спеціальних правових норм поряд із загальними. У цих спеціальних нормах встановлюються додаткові пільги, застосування яких не виключає, а передбачає поширення на відповідних суб'єктів трудових правовідносин загальних правових гарантій» [23, с. 7]. З огляду на означене, доречним вважається таке судження: під час диференціації правового регулювання трудових відносин за допомогою норм-доповнень останні діють поряд із загальними нормами. Якщо регламентація відбувається за допомогою норм-винятків, то це означає, що положення загальних норм трудового законодавства не діють. Тут спрацьовує правило: спеціальна норма виключає дію загальної правової норми. У разі, коли ми вживаємо словосполучення «норма-пристосування», то останнє ніби припускає певну трансформацію, пристосування загальної норми до тих чи інших конкретних обставин. За допомогою норм-пристосування забезпечується і зберігається співвідношення загальної та спеціальної норми, чи норми-доповнення, чи норми-винятку.

Такий аналіз диференціації правового регулювання трудових відносин дозволяє класифікувати правові норми таким чином: загальні норми та група спеціальних норм, яка охоплює тісно взаємопов'язані поміж собою норми-доповнення, норми-винятки і норми-пристосування. Вбачається, що застосування такої уніфікованої класифікації якнайбільшим чином сприятиме усуненню протиріччя у правовому регулюванні процесу праці в різних галузях суспільного виробництва, сприятиме встановленню додаткових гарантій та пільг тим чи іншим категоріям найманих працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лавриненко О.В. Правовое регулирование приема на службу в органы внутренних дел Украины : дисс. ... канд. юрид. наук / О.В. Лавриненко. – Х., 1998. – 179 с.
2. Ярошенко О.М. Окремі питання єдності та диференціації правового регулювання праці / О.М. Ярошенко // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки : матер. наук.-практ. конференції (м. Сімферополь, 19–20 травня 2003 р.) / за ред. В.С. Венедиктова. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – С. 51–55.
3. Лившиц Р.З. Трудовое законодательство: настоящее и будущее / Р.З. Лившиц. – М. : Наука, 1989. – 191 с.
4. Бурак В.Я. Єдність і диференціація правового регулювання трудових відносин робочого часу, часу відпочинку і заробітної плати на підприємствах : дис. ... канд. юрид. наук / В.Я. Бурак. – Л., 1999. – 180 с.
5. Прокопенко В.І. Трудове право : [курс лекцій] / В.І. Прокопенко. – К. : Вентурі, 2015. – 224 с.
6. Корельский В.М., Перевалов В.Д. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов и факульт.] / В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. – М. : Норма; Инфра-М, 1998. – 570 с.
7. Витченко А.П. Метод правового регулирования социалистических трудовых отношений / А.П. Витченко. – М. : Юрид. лит., 1974. – 161 с.
8. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М. : Юрид. лит., 1972. – 288 с.
9. Никитинский В.И., Орловский Ю.П. Предмет и метод трудового права: изменения в условиях перестройки / В.И. Никитинский, Ю.П. Орловский // Советское государство и право. – 1989. – № 4. – С. 71–80.
10. Лившиц Р.З., Никитинский В.И. Проблемы перестройки законодательства о труде / Р.З. Лившиц, В.И. Никитинский // Советское законодательство: пути перестройки / под. ред. А.В. Мицкевича, А.С. Пигалкина. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 316–373.
11. Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права / П.Д. Пилипенко. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2015. – 214 с.
12. Смирнов О.В. Трудовое право / О.В. Смирнов. – М. : Юрид. лит., 2014. – 488 с.
13. Зивс С.Л. Источники права / С.Л. Зивс. – М. : Наука, 1981. – 215 с.
14. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 421 с.
15. Смолярчук В.И. Источники советского трудового права / В.И. Смолярчук. – М. : Юрид. лит., 1978. – 158 с.
16. Про колективні договори й угоди : Закон України від 7 січня 1993 р. № 3356-XII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 36. – Ст.361.
17. Андреев В.С., Пашков А.С., Смирнов О.В., Смолярчук В.И. Проблемы общей части трудового права / В.С. Андреев, А.С. Пашков, О.В. Смирнов, В.И. Смолярчук // Правоведение. – 2009. – № 2. – С. 70–75.
18. Зайкина А.Д. Советское трудовое право / А.Д. Зайкина. – М. : Юрид. лит., 1979. – 582 с.
19. Пашков А.С., Смирнов О.В. Советское трудовое право / А.С. Пашков, О.В. Смирнов. – М. : Юрид. лит., 1982. – 346 с.
20. Сыроватская Л.А. Трудовые отношения и трудовое право / Л.А. Сыроватская // Государство и право. – 1996. – № 7. – С. 75–82.
21. Іншин М.І. Поняття диференціації правового регулювання у сфері державної служби України / М.І. Іншин // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – № 21. – С. 136–143.
22. Бару М.И. Унификация и дифференциация норм трудового права / М.И. Бару // Советское государство и право. – 1971. – № 10. – С. 28–34.
23. Процевский А.И. Рабочее время и рабочий день по советскому трудовому праву / А.И. Процевский. – М. : Госюриздат, 1963. – 254 с.

Горбачова К.М. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО І СПЕЦІАЛЬНОГО НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Сучасний етап побудови в Україні правової держави вимагає удосконалення правового механізму регулювання суспільних відносин. Найважливішими та найпоширенішими із указаних відносин є відносини у сфері суспільної праці, які прямо чи опосередковано стосуються інтересів кожного громадянина нашої держави. Проте саме у сфері правового регулювання праці сьогодні існує низка проблем, які не дозволяють повною мірою реалізувати закріплені Конституцією України права, свободи та законні інтереси громадян, створити всі необхідні умови для творчого використання працівником своїх здібностей та особистого потенціалу. Зазначені проблеми зумовлені суперечливістю та чисельними прогалинами у нормах трудового законодавства України, розширенням локального регулювання трудових відносин, що не лише сприяє більш повному врахуванню інтересів сторін трудового договору, а і створює небезпеку перекошувань (довільного тлумачення) вимог трудового законодавства та погіршення правового статусу працівника.

Ключові слова: правові норми, диференціація, суб'єкти трудових відносин, трудовий договір, колективний договір.

Горбачева Е.Н. СООТНОШЕНИЕ ОБЩЕГО И СПЕЦИАЛЬНОГО НОРМАТИВНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Современный этап построения в Украине правового государства требует совершенствования правового механизма регулирования общественных отношений. Важнейшими и наиболее распространенными из указанных отношений являются отношения в сфере общественного труда, которые прямо или косвенно касаются интересов каждого гражданина нашего государства. Однако именно в сфере правового регулирования труда сегодня существует ряд проблем, которые не позволяют в полной мере реализовать закрепленные Конституцией Украины права, свободы и законные интересы граждан, создать все необходимые условия для творческого использования работником своих способностей и личностного потенциала. Изложенные проблемы обусловлены противоречивостью и многочисленными пробелами в нормах трудового законодательства Украины, расширением локального регулирования трудовых отношений, что не только способствует более полному учету интересов сторон трудового договора, но и создает опасность искажений (произвольного толкования) требований трудового законодательства и ухудшение правового положения работника.

Ключевые слова: правовые нормы, дифференциация, субъекты трудовых отношений, трудовой договор, коллективный договор.

Gorbachova K.M. RELATIONSHIP BETWEEN GENERAL AND SPECIAL REGULATORY SUPPORT OF LABOUR RELATIONS

The current stage of creation in Ukraine the legal state requires the improvement of the legal mechanism of social relations regulation. The most important and most common of these relations are relations in the field of social work that directly or indirectly affect the interests of every citizen of our country. However, in the sphere of legal regulation of labour today there are some problems that do not allow realizing in full secured by the Constitution of Ukraine rights, freedoms and legal interests of citizens, to create all the necessary conditions for the creative use of the employee's abilities and personal potential. These problems are caused by numerous contradictions and gaps in the labour legislation of Ukraine; by expansion of local regulation of labour relations that not only enhances the consideration of the interests of the parties to the employment agreement, but also creates the danger of distortions (arbitrary interpretation) of labour laws and the deterioration of a worker's legal status. Modern law enforcement practice shows that there are cases of insufficient consideration of sex, age and physiological characteristics of workers, their level of training, inadequate conditions of their labour, territorial location of enterprises, institutions and organizations in solving the most important issues – the conclusion and termination of employment contract (agreement), establishment of wages and work and rest periods of workers, etc. Eliminating unjustified differences in regulation of labour, aligning the legal status of certain categories of workers without reducing legal safeguards is a prerequisite for the implementation of constitutional rights, freedoms and interests of citizens. This requires a clear definition and further consolidation of the regulatory features in the content and scope of the rights and obligations of labour relations subjects on certain grounds.

Key words: rules of law, differentiation, subjects of labour relations, labour contract, collective agreement.

УДК 340.12:34.037 (477)

ПЕРСПЕКТИВА СТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ СУДІВ В УКРАЇНІ

Усі спроби реформування національної системи правосуддя інколи нагадують гру у фрісбі (літальний диск), адже яким би динамічним, видовищним, швидкісним не був пас гравця, диск все одно повернеться на початок. Тим не менше, без відновлення довіри до судової влади говорити про суттєві зрушення у розбудові державних інституцій в Україні на новій демократичній платформі з беззаперечними цінностями прав та свобод людини було би явним перебільшенням.

Одне з останніх статистичних досліджень, у рамках якого було виконано аналіз відношення громадян до судової влади, здійснив Інститут соціології Національної академії наук України. Він провів опитування, результати якого показали таке: українці найбільше не довіряють поліції – 76,7% опитаних, дещо нижчий показник недовіри до політичних партій – 71,9%, суди на третьому місці – їм не довіряють 69,1% респондентів, прокуратури – 67,8%, Верховній Раді – 65,3%, Уряду – 53,3% [1]. З огляду на ситуацію, у якій опинилася Україна, важко знайти універсальне рішення, здатне запрограмувати державу на системні зміни, а суддю, який звик отримувати певний додатковий дохід, умовити змінити свідомість.

Різним аспектам, так чи інакше пов'язаним із трудовою юстицією, присвячували свої праці такі сучасні українські та зарубіжні вчені, як М.Й. Бару, Л.В. Беззубко, О.М. Биков, Н.Б. Болотіна, О.В. Боева, О.Я. Бурак, В.Ф. Безп'ята, С.В. Васильєв, Р.С. Веприцький, Ю.М. Гриценко, О.С. Гусарева, І.В. Дашутін, Д.І. Дедов, К. Еріксон, С.В. Єрохін, І.В. Зуб, В.О. Кабанець, І.Я. Кисельов, С.М. Косак, В.Б. Кузьменко, В.В. Ладиченко, В.В. Лазор, І.О. Лосиця, О.А. Любчик, С.В. Лозовий, В.І. Миرون, В.М. Оробець, В.П. Пастухов, П.Д. Пилюпенко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, С.Г. Пушкарьова, Г. Рунквіст, В.О. Сафонов, В.М. Сердюк, А.М. Слюсар, М.П. Стаднік, В.В. Сухонос, В.О. Терещенко, Й. Труген, О.М. Обушенко, Н.А. Плахотіна, О.В. Федькович, Л.І. Фесенко, Г.І. Чанишева, В.А. Шевченко, З.І. Шевчук, Г.Т. Штих, І.М. Якушев, О.М. Ярошенко, М.М. Ясиноктаін. Тим не менше, аналіз, проведений у публікації, свідчить, що судова реформа не враховує напрацьованої теоретичної бази, пов'язаної з розбудовою трудової юстиції в Україні.

Метою статті є аналіз реформування судової влади в контексті розбудови трудових судів.

На останньому брифінгу із двома заступниками глави Адміністрації Президента України Олексієм Філатовим та Ростиславом Павленком, який прокоментував журналіст Валерій Пекар [2], було озвучено такі кроки до реформування судової влади:

1. Поступове очищення суддівського корпусу Вищою кваліфікаційною комісією суддів. Передбачається, що остання розпочне діяльність з оцінювання суддів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів, потім поширить цю практику на інших. До уваги братиметься і кваліфікація судді, і історія винесених ним рішень, і наявність дисциплінарних порушень, і задеклароване та незадеклароване майно, і інші важливі обставини.

2. Розширення переліку підстав для звільнення суддів після внесення змін до Конституції України.

3. Самостійне рішення суддів про залишення посади, продиктоване суспільним тиском та індивідуальними життєвими обставинами.

4. Переформовування судової системи, запровадження ланки мирових суддів, створення нових міжрайонних судів із новим складом суддів із ліквідацією попередніх районних судів.

Припустимо, що комплекс перерахованих дій поступово сформує нову генерацію суддів, позбавлених хворобливого синдрому, пов'язаного із життєвою домінантою щодо повсякчасної необхідності покращити свій матеріальний стан. Виникає запитання, а чи сама система державної та власне судової влади зміниться настільки, щоби стати ефективною?

Перше важливе питання пов'язане із трансформацією національної судової системи у трирівневу: суди першої інстанції, апеляційні та касаційні суди. При цьому касаційною ланкою можуть бути відповідні палати Верховного Суду України. Щодо цього питання слід зауважити, що Венеціанська комісія раніше наголошувала на необхідності уніфікувати систему судів загальної юрисдикції і трансформувати вищі спеціалізовані суди в підрозділи Верховного Суду України, за (імовірним) винятком Вищого адміністративного суду України. Це би сприяло забезпеченню єдності судової практики, однаковому застосуванню закону, уникненню конфліктів між судами [3] та зменшенню рівня бюрократії. Також це могло би призвести до скорочення тривалості судового розгляду, яка повинна бути розумною відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. На нашу думку, реалізація цих пропозицій позитивно вплине на судову систему України. При цьому важливо, щоб Верховний Суд України як найвищий судовий орган відновив повну відповідальність за встановлення єдності судової практики в Україні. На це звертає увагу у своїх рішеннях («Тудор проти Румунії» від 24 березня 2009 р. та «Шварцкопф і Тауссік проти Чехії» від 2 грудня 2008 р.) Європейський суд із прав людини, зокрема розбіжності в судовій практиці є невід'єм-

ним наслідком будь-якої судової системи; разом із тим роль найвищої судової інстанції полягає в тому, щоб вирішувати такі суперечності. Отже, аналіз проектних матеріалів щодо конституційної реформи підкреслює необхідність переходу від чотириланкової до триланкової системи судової влади.

Друге і вкрай важливе питання, на якому зупинимось детальніше, – спеціалізація судів загальної юрисдикції. Відповідно до ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення [4]. Щодо розмежування судів за предметною спеціалізацією існують різні думки. Фахівці Венеціанської комісії прямо звертають увагу на господарські суди та зазначають: «Схоже, що господарські суди, які мали бути скасовані за проектом Закону «Про судоустрій і статус суддів», що раніше направлявся до Венеціанської комісії Міністерством юстиції України, зберігаються як суди спеціалізованої форми. Це питання політичного вибору органів влади, яким видніше, яка система найкраще підходить до обставин країни» [5].

Голова Верховного Суду України Ярослав Романчук в інтерв'ю журналу «Право України» зазначає, що «ми маємо глибокі, системні юрисдикційні конфлікти, які не знаходять вирішення навіть на рівні вищих спеціалізованих судів. Навантаження на суддів різних спеціалізованих судів значно відрізняється, і в наявному правовому полі цю ситуацію виправити неможливо. У державі немає органу, який забезпечував би єдність судової практики, і, як наслідок, відсутність такої єдності стає чимдалі очевидною та загрозливою проблемою. Не має система також дієвих механізмів до консолідації, об'єднання судового корпусу. Відокремлення спеціалізованих судів все більше поглиблює прірву між судьями судів різних спеціалізацій у питаннях як суто професійних, так і в питаннях суддівського самоврядування (діють три різні ради суддів спеціалізованих судів та окремо – Рада суддів України). У державі відсутній судовий орган, який представляє всю систему (Верховний Суд України з 2010 р. цього повноваження позбавлений). Ми останнім часом все більше переконуємося в тому, що наша судова система дуже громізка, малозрозуміла, а відтак, і малодоступна для пересічного громадянина» [1]. Необхідність реформи є очевидною, але яким способом планується змінити судову владу?

Існує чітка проблема визначення переліку спеціалізованих судів, яку прямо не розв'язує пропозиція Венеціанської комісії, наведена в п. 21 Висновку CDL-AD (2011)033, що було би простіше розділити суди загальної юрисдикції на чотири групи: цивільні, господарські, кримінальні й адміністративні. Адже чинна ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» вже встановлює таке розмежування.

Відповідно до Постанови Верховного Суду України № 1 від 14 квітня 2014 р. «Про пропозиції

Верховного Суду України Тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради України з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України» (далі – Постанова № 1) було запропоновано «змінити назву Розділу VIII «Правосуддя» Конституції України на «Судова влада». Це відповідає конституційному принципу поділу державної влади (ст. 6 Конституції України). У вказаному Розділі має бути визначено структуру органів влади, їх статус та конституційні засади діяльності. До складу судової влади мають входити: суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Необхідно визначити, що органами, які забезпечують діяльність судової влади, є Вища рада юстиції, Державна судова адміністрація України та органи суддівського самоврядування. Відповідно, положення про основні засади діяльності Конституційного Суду України мають міститися у зазначеному Розділі» [6]. Отже, Постанова № 1 пропонує, серед іншого, відмовитись від спеціалізованих судів, проте не заперечує їх діяльності.

Зазначений підхід повністю збігається з Висновком Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЕС) № 15 (2012), в якому, зокрема стосовно спеціалізації суддів, зазначено, що спеціалізація в судовій системі може вводитися різними способами, найпоширенішим із яких все-таки є спеціалізація не судів, а суддів (судових палат або відділів), а держава зобов'язана забезпечити, щоб спори між юрисдикціями не обмежували доступ до правосуддя та не були причиною затримок, що суперечить ст. 6 Конвенції (п. п. 41, 42, 56). У цьому ж Висновку КРЕС визнає, що в багатьох європейських системах є декілька різних судових ієрархій (наприклад, звичайні та адміністративні суди), але Рада вважає, що такі відокремлені ієрархії можуть ускладнити адміністрування та доступ до правосуддя [7].

Важливим моментом змістовної складової Постанови № 1 є також звернення до альтернативного правосуддя. При цьому згадуються міжнародні рекомендації щодо безпосереднього застосування альтернативного розв'язання спорів, зокрема рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи від 16 вересня 1986 р.: № R(86) 12 щодо заходів із попередження та зменшення надмірного навантаження в судах, № R(81) 7 щодо заходів, які полегшують доступ до правосуддя, № R(99) 19 щодо медіації у кримінальних справах, № Rec (2001) 9 щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами – приватними особами, № Rec (2002) 10 щодо медіації в цивільних справах тощо. На думку авторів Постанови № 1, використання альтернативних способів вирішення спорів «дасть змогу ширше застосувати досудові способи врегулювання спорів, звільнить суди від розгляду дрібних справ та справ із безспірним правом. Це також відкриє шлях для впровадження і розвитку в Україні інституту медіації, який успішно функціонує в більшості європейських країн, розширенню категорій справ, які вирішуватимуться третейськими судами, нотаріусами тощо. Водночас зазначене

має відбуватися зі збереженням судового контролю за законністю прийнятих цими особами та органами рішень, дій чи бездіяльності» [6].

У своїх висновках Венеціанська комісія аналізує проект змін до Конституції України щодо правосуддя, зокрема положення «Законом може бути передбачений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору». Ця можливість не потребує конституційної основи, але і не викликає жодних проблем, оскільки забезпечує подальший доступ до суду. На практиці такі процедури повинні бути швидкими для уникнення невинуватеного довгого провадження (ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод) [8].

Відповідно до оприлюднених пропозицій голови Верховного Суду України слід «реформувати судову систему у триланкову, яка діятиме на принципах територіальності та спеціалізації суддів, а не судів. Виглядатиме вона так:

1) перша інстанція – місцеві суди. Знаходяться в містах, районах міста, районних центрах, містах обласного значення. Юрисдикція поширюється на відповідну територію (місто, район, район у місті). Складаються із професійних суддів чотирьох спеціалізацій: кримінальної, цивільної, господарської та адміністративної. Залежно від кількісного складу суддів можливе утворення відповідних спеціалізованих колегій у кожному місцевому суді;

2) апеляційна інстанція – апеляційні суди. Знаходяться в кожному обласному центрі, столиці Автономної Республіки Крим, містах Київ та Севастополь. Юрисдикція поширюється на відповідний регіон (область, Автономна Республіка Крим, міста Київ та Севастополь). Діють у складі судових колегій (або палат) чотирьох спеціалізацій: кримінальної, цивільної, господарської та адміністративної;

3) касаційна інстанція – Верховний Суд України. Знаходиться у м. Київ. Юрисдикція поширюється на всю територію України. Діє у складі судових палат чотирьох спеціалізацій: кримінальної, цивільної, господарської та адміністративної [1].

Отже, виглядає так, що судова реформа поверне до традиційної європейської триланкової формули зі спеціалізацією суддів замість судів. У цьому контексті виникає запитання, чому законотворець забув про трудові суди?

Трудові суди є ординарним явищем для європейської юстиції (зокрема, у таких країнах, як Австрія, Бельгія, Великобританія, Норвегія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швейцарія, Швеція та ін.) та вимогою часу для українського суспільства. Про необхідність створення трудових судів зазначають як українські фахівці [9], так і зарубіжні експерти. Зокрема, під час роботи українських та шведських спеціалістів над розробкою «Нової моделі вирішення трудових спорів в Україні» [11], що стало можливим за сприяння Національної служби посередництва та примирення і шведського Агентства з питань розвитку і співробітництва (Sida), серед іншого, наголошувалось на необхідності розбудови трудової юстиції.

На наше глибоке переконання, порядок вирішення трудових спорів повинен встановлюватись спеціальним законом, у якому мають бути детально регламентовані засади позасудового вирішення спору та окреслені загальні засади судового порядку вирішення трудових спорів про права. Детальніше про це викладено в авторській монографії та дисертаційному дослідженні [12]. Зауважимо, що принциповим моментом формування та розвитку трудової юстиції має стати кваліфікаційний поділ трудових спорів на спори про права та спори про інтереси. При цьому трудовими спорами про права, а саме невирішеними розбіжностями, що виникають через виконання прав і обов'язків, встановлених нормативно-правовими актами з питань трудових правовідносин, колективними договорами й угодами, нормативними актами роботодавця, трудовим договором (контрактом) та необхідністю тлумачення колективних договорів і угод та трудового договору (контракту), мають опікуватися судові органи, окрім позасудових органів (наприклад, трудового арбітражу).

Підсумовуючи вищенаведене, вважаємо, що:

1. Трудові спори про права повинні розглядатися судами загальної юрисдикції на засадах спеціалізації, викладених у Цивільно-процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) та у спеціальному законі про порядок вирішення трудових спорів.

2. Виключно в судовому порядку мають розглядатися справи у разі індивідуального звернення щодо: поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудових відносин; зміни формулювання причин і дати звільнення; оплати часу вимушеного прогулу, викликаного незаконним звільненням працівника з роботи; не виплати заробітної плати та інших виплат, що належать працівникові; відмови у прийнятті на роботу; визнання акції протесту незаконною; скасування рішення трудового арбітражу у випадках, визначених законодавством.

3. За заявою сторін трудового спору та в інших випадках, передбачених ЦПК України, трудовий спір має розглядатися колегіально у складі професійного судді та народних засідателів, які пропорційно представлені сторонами найманих працівників та роботодавців і мають досвід вирішення соціально-трудових питань.

4. На попередньому судовому засіданні за ухвалою суду можуть встановлюватися досудові примирні процедури з обов'язковим залученням трудового медіатора. Медіатор із трудових спорів може призначатися судом із відповідного Реєстру Національної служби посередництва і примирення.

5. Суд може скасовувати рішення трудового арбітражу у виняткових випадках, передбачених ЦПК України.

6. Рішення суду із трудових спорів про права передбачає його негайне виконання.

Врахування цих та інших позицій, які вже оприлюднені та декілька років проходять обговорення серед сторін соціального діалогу, дозволить вивести трудову юстицію на рівень реального захисту прав та свобод сторін трудових відносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Реформування судової влади в Україні : інтерв'ю Голови Верховного Суду України Я. Романюка головному редакторові журналу «Право України» О. Святоцькому [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/>.

2. Пекар В.О. Судова реформа в Україні дуже повільна і песимістична / В.О. Пекар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uainfo.org/blognews/1440926300-sudova-reforma-v-ukrayini-duzhe-povilna-i-pesimistichna.html#>.

3. Висновок Венеціанської комісії CDL-AD(2013)14 до проекту Закону про внесення змін до Конституції, що посилюють незалежність суддів (включаючи пояснювальну записку та порівняльну таблицю), на зміни до Конституції, запропоновані Верховною Радою України, та про внесення змін до Конституції, запропоновані Конституційною Асамблеєю України, прийнятий Венеціанською комісією на її 95-ій пленарній сесії (Венеція, 14–15 червня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3).

4. Про судоустрій і статус суддів : Закон України (зі змінами і доповненнями) від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.

5. Спільний Висновок Венеціанської комісії і Директорату із прав людини, Генерального директорату із прав людини та верховенства права Ради Європи щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і внесення змін до Закону «Про Вищу раду юстиції» України № 801/2015 (м. Страсбург, 23 березня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>.

6. Про пропозиції Верховного Суду України Тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради України з

питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України : Постанова Верховного Суду України від 14 квітня 2014 р. № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/614AB29B6D45096FC2257CBD001C78C1](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/614AB29B6D45096FC2257CBD001C78C1).

7. Висновок Консультативної ради європейських суддів від 13 листопада 2012 р. № 15 (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/58f4a4dd76aacfd0c2257d87004971a6/\\$FILE/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA_%E2%84%96_15_\(2012\).pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/58f4a4dd76aacfd0c2257d87004971a6/$FILE/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA_%E2%84%96_15_(2012).pdf).

8. Проміжний Висновок щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя від 24 липня 2015 р. № 803/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3).

9. Чанишева Г.І. Спеціалізована трудова юстиція у країнах Європи: досвід для України / Г.І. Чанишева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik02_10.pdf.

10. Заржицький О.С. Про необхідність створення спеціалізованих трудових судів в Україні / О.С. Заржицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-prensa.com/article-761.html>.

11. Запара С.І. Захист права на працю: теоретичні засади становлення та розвитку : [монографія] / С.І. Запара. – Суми : Вид-во Сумського нац. аграр. ун-ту, 2013. – 379 с.

12. Запара С.І. Генеза та доктринальні засади інституту захисту права на працю в сучасній Україні : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» ; С.І. Запара. – К., 2014. – 450 с.

Запара С.І. ПЕРСПЕКТИВА СТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ СУДІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу проблем здійснення судової влади в Україні. Автор публікації виконує аналіз рекомендацій авторитетних міжнародних організацій із питань здійснення судової влади. При цьому автор наголошує на необхідності розвитку трудової юстиції в Україні.

Ключові слова: судова реформа, трудові суди, правосуддя, судова влада, спеціалізована юстиція.

Запара С.І. ПЕРСПЕКТИВА СОЗДАНИЯ ТРУДОВЫХ СУДОВ В УКРАИНЕ

Статья посвящена анализу проблем осуществления судебной власти в Украине. Автор публикации выполняет анализ рекомендаций авторитетных международных организаций по вопросам осуществления судебной власти. При этом автор обращает внимание на развитие трудовой юстиции в Украине.

Ключевые слова: судебная реформа, трудовые суды, правосудие, судебная власть, специализированная юстиция.

Zapara S.I. PROSPECTS FOR LABOUR COURTS IN UKRAINE

The author of the article believes that a qualifying division of labour disputes into the disputes over rights and disputes over interests should become an important issue of formation and development of labour justice in Ukraine. At the same time except for extra-judicial bodies (such as labour arbitration) courts should deal with labour disputes over rights, namely the unresolved differences arising on the implementation of the rights and obligations established by regulations on labour relations, collective agreements, regulation acts of the employer, the labour contract (agreement) and the need for interpretation of collective agreements and the labour contract (agreement).

The main conclusions of this study are as follows:

1. Labour disputes over rights must be considered by the courts of general jurisdiction on the basis of specialization set out in the Civil Procedure Code of Ukraine (CPC) and in the special law on the procedure for settling labour disputes.

2. The following cases of individual complaint should only be considered in the courts: reinstatement regardless of the grounds for termination of labour relations, changes in the wording of the reasons and the date of dismissal, wage recovery for the period of forced absenteeism caused by the illegal dismissal of workers; unpaid salaries

and other payments owed to the worker; when employment is refused; when the protest is admitted illegal; the nullification of a decision of the labour arbitration in cases specified by law.

3. According to the parties of the labour dispute and in other cases stipulated by the Civil Procedural Code of Ukraine, the labour dispute must be considered collectively including professional judges and lay judges, submitted by the parties in proportion to the employees and employers and have experience in social and labour issues.

4. At the preliminary hearing a pre-trial conciliation procedure with the mandatory involvement of labour mediator can be set. The mediator of the labour dispute may be appointed by the court from the relevant register of the National Mediation and Conciliation Service.

5. The court may overrule the decisions of labour arbitration in exceptional cases stipulated by the Civil Procedural Code of Ukraine.

6. The court's decision on a labour dispute over the rights provides for its immediate execution.

Taking into account these and other positions that have already been published and have being discussed for some years by the parties to the social dialogue will bring justice to the level of real protection of the rights and freedoms of the parties to labour relations in Ukraine.

Key words: judicial reform, labour courts, justice, judiciary, specialized justice.

УДК 351.83:351.743-057.36

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Однією з найважливіших складових дослідження правового статусу працівника поліції є забезпечення соціальних гарантій та практики їх реалізації до відповідних норм права. Така складова розвивалася поряд із власне органами внутрішніх справ. І якщо на початку становлення правоохоронних органів цьому питанню приділялося мало уваги, то останніми десятиріччями ситуація у зазначеній сфері значно поліпшується.

Соціальний захист – це система економічних, юридичних, фінансових засобів та організаційних заходів у державі, направлених на захист населення від несприятливих наслідків соціальних ризиків.

Історія становлення та розвитку забезпечення соціальних гарантій працівників органів внутрішніх справ нерозривно пов'язана з історією створення міліції.

Декретом Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) «Про робітничу міліцію» від 10 листопада 1917 р. було створено міліцію. З моменту створення міліції гостро постало питання про кадрове матеріальне та технічне забезпечення, однак питанню забезпечення соціальних гарантій працівників міліції уваги не приділялось. Так, Декретом Ради народних комісарів (далі – РНК) України «Про організацію міліції» (ухваленим 5 лютого 1919 р.) визначався порядок організації на території республіки робітничо-селянської радянської міліції. На підставі Декрету в березні 1919 р. НКВС України видав інструкцію з організації радянської робітничо-селянської міліції, у якій, крім організаційних, були упорядковані питання: призначення та звільнення співробітників міліції, структури, взаємовідносин працівників міліції, визначення окладів та утримання міліції, штатних розписів.

Суттєвим підвищенню престижності служби в міліції та зменшенню плинності кадрів сприяло прийняття Постанови Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом «Про поширення на сім'ї працівників міліції прав та переваг, наданих сім'ям військовослужбовців» від 8 серпня 1922 р., якою соціальний захист сімей працівників міліції прирівнювався до відповідного забезпечення сімей військовослужбовців.

Однак слід зазначити, що реальний рух кадрів у міліції був динамічним через низьку оплату праці та соціальну захищеність. Так, на Полтавщині у 1924 р. із рядів міліції звільнилися 1766 співробітників, а прийняті були на службу тільки 1105. Загалом по Україні плинність кадрів у міліції в 1924 р. становила 72%.

Створення профспілкової організації в міліції у 1924 р. прирівняло трудові права працівників міліції до рівня робітників та службовців, сприяло підвищенню заробітної плати та врегулюванню робочого часу. Тільки стройовий склад та оперативні працівники кримінального розшуку допускалися до несення служби вихідними днями.

Визначальним у розвитку міліції стало прийняття Постанови РНК СРСР «Положення про робітничо-селянську міліцію» від 25 травня 1931 р. Відповідно до Постанови були суттєво поліпшені організаційна структура міліції, визначені її права та обов'язки, порядок проходження служби співробітниками, матеріальне забезпечення та пільги для працівників міліції і їх родин.

Слід зазначити, що реорганізація міліції сприяла поліпшенню матеріальних та побутових умов її працівників, збільшенню соціальних гарантій. Так, працівники міліції, які отримали інвалідність у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також сім'ї працівників міліції, які втратили годувальника, з 1 січня 1933 р. прирівнювалися у державному забезпеченні до рядового та начальницького складу Червоної Армії. Також слід констатувати, що у 1935 р. була суттєво підвищена заробітна плата працівникам міліції та надавалась грошова допомога.

Прийняття Конституції СРСР у 1936 р. зумовило розширення соціального захисту населення, зокрема працівників міліції. Так, статтею 120 Конституції СРСР громадянам надавалось право на матеріальне забезпечення за старістю, а також у разі хвороби і втрати працездатності. Це право забезпечувалось широким розвитком соціального страхування працівників та службовців за рахунок держави, безкоштовною медичною допомогою, наданням у користування широкої мережі курортів.

Ознакою реформування міліції УРСР у післявоєнний період і до 1973 р. є віднесення її до відомчої підпорядкованості. При цьому, на жаль, питанню розвитку забезпечення соціальних гарантій працівників органів внутрішніх справ уваги не приділялось. У 1973 р. Радою Міністрів СРСР було прийняте «Положення про радянську міліцію», у якому особливу увагу звернули на забезпечення службовим житлом дільничних інспекторів міліції.

Конституція СРСР 1977 р. значно розширила права населення на соціальний захист. У главі 7 ст. 43 прямо вказувалося, що громадянин СРСР має право на матеріальне забезпечення за старістю, у

разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника.

Це право гарантувалося соціальним страхуванням працівників та колгоспників, допомогою у зв'язку із втратою працездатності, виплатою за рахунок держави та колгоспів пенсій за віком, через інвалідність і у разі втрати годувальника. На підставі Конституції СРСР 1977 р. Радою Міністрів СРСР 30 травня 1985 р. було затверджено «Положення про пенсійне забезпечення осіб начальницького та рядового складу органів МВС СРСР і їх сімей», яке значно спрощувало порядок нарахування пенсій та узагальнювало чинні на той час нормативно-правові акти, що значно підвищило мотивацію тривалої та бездоганної служби в міліції.

Також надзвичайно важливою подією в житті міліції було встановлення щорічного свята – Дня радянської міліції – та прийняття нового «Положення про радянську міліцію» (1962 р.). Лише на початку 70-х рр. XX ст. з розширенням мережі спеціалізованих навчальних закладів та підвищенням грошового утримання співробітників вдалося на якийсь час підняти престижність професії та досягнути певних позитивних результатів [1, с. 19].

Після розпаду СРСР та набуття Україною незалежності 24 серпня 1991 р. почався новий етап у розвитку міліції. За часів незалежної України була прийнята в 1993 р. Концепція соціального забезпечення населення, що передбачала матеріальне забезпечення шляхом соціального страхування у разі безробіття, тимчасової чи постійної непрацездатності; соціальну допомогу непрацездатним і мало-забезпеченим громадянам; підтримку рівня життя в умовах зростання споживчих цін; компенсацію і пільги громадянам, постраждалим від техногенно-екологічних і природних катастроф.

Також 20 грудня 1990 р. у прийнятому Верховною Радою УРСР Законі України «Про міліцію» (ст. ст. 20–24) було закладено підвалини соціального захисту працівників міліції. Проте названий нормативний акт та його послідовники не змінили парадоксальної ситуації, коли «все загальнішим ставало завдання соціально-правового захисту працівників органів внутрішніх справ, які самі повинні були захищати громадян» [2, с. 20].

Аналіз нормативно-правових актів періоду радянської історії дозволяє запропонувати таку класифікацію нормативно-правового регулювання діяльності міліції:

I період – протягом 1917–1930 рр., коли відбувалося створення та розвиток інституту цивільної державної служби, зокрема і радянської міліції. Правовий статус державного службовця визначався на підставі норм Кодексу законів про працю РРФСР 1918 р. та Кодексу законів про працю УРСР 1922 р. Притому в зазначений період був відсутній нормативно-правовий акт, який комплексно регулював би питання державної служби.

II період – протягом 1931–1990 рр., що характеризується прийняттям спеціального законодавства в УРСР, покликаного регулювати діяльність міліції

на рівні соціального забезпечення та соціального захисту.

III період – 1990 р. – сьогодення, під час якого відбувався розвиток інституту соціального захисту працівників міліції у незалежній Україні.

Сучасне оновлення вітчизняної системи правоохоронних органів як дієвих гарантів захисту конституційних прав та свобод громадянське суспільство найбільш тісно пов'язує з набранням чинності Законом України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. [3].

Указаним Законом вітчизняний законодавець встановив юридичні основи організації та діяльності Національної поліції України як центрального органу виконавчої влади, який покликаний служити суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності та підтримання публічної безпеки і порядку в державі. Крім того, він законодавчо визначив правові засади проходження служби в цій специфічній державній структурі та правовий статус поліцейських як осіб, покликаних безпосередньо реалізовувати його норми. Відповідно до концепції, яка сьогодні найбільш широко розповсюджена в теорії держави та права, в цивільному праві, в адміністративному праві, в господарському праві та інших галузях правової системи України, під правовим статусом особи розуміється закріплена за допомогою юридичних норм сукупність прав та обов'язків особи. При цьому право розглядається як суб'єктивне (можливість певної поведінки з метою користування певними матеріальними і нематеріальними благами та/або досягнення певної мети) та як об'єктивне (наявність правових норм, що забезпечують вказані поведінку та користування), а обов'язки – як міра належної поведінки, тобто поведінки, необхідної і достатньої у конкретних правовідносинах для додержання правопорядку, чинного в державі та суспільстві [4, с. 1].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що історія становлення та розвитку забезпечення соціальних гарантій працівників органів внутрішніх справ нерозривно пов'язана з історією створення міліції. Притому формування органів внутрішніх справ постійно відбувалося в умовах «надриву» та випробувань із надмірною ідеологізацією та домінуванням декларативного підходу. Десятиліттями працівники міліції, перебуваючи під надзвичайно важким психологічним тиском та у стані «професійного» напруження, недоотримували належного матеріального фінансування, що негативно позначалося на результативності їх праці, престижності професії та загальному стані дисципліни органів внутрішніх справ.

В умовах реформування правоохоронного відомства у разі прийняття нового Закону «Про органи внутрішніх справ України» повинні бути враховані історичні помилки щодо недостатньої уваги держави до соціального становища міліціонерів, що дозволить зробити службу більш ефективною та результативною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ільницький М.С. Адміністративно-правове регулювання фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання органів внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М.С. Ільницький. – Ірпінь, 2009. – 19 с.
2. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. № 356-IV // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – С. 20.

3. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

4. Довбиш В.А. Правовий статус вітчизняних поліцейських: необхідність вдосконалення / В.А. Довбиш // Матеріали XLV Науково-технічної конференції ВНТУ (м. Вінниця, 23–24 березня 2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2016/paper/view/864>.

Ладика Ю.В. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті коротко розглянуто історію становлення та розвитку органів внутрішніх справ із 1917 року до сьогодні у тісному взаємозв'язку зі станом соціального забезпечення їх працівників.

Ключові слова: міліція, соціальні гарантії, нормативно-правові акти, захист, конституційні права.

Ладика Ю.В. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ГАРАНТИЙ РАБОТНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ

В статье кратко рассматривается история становления и развития органов внутренних дел с 1917 года по настоящее время в тесной взаимосвязи с состоянием социального обеспечения их сотрудников.

Ключевые слова: милиция, социальные гарантии, нормативно-правовые акты, защита, конституционные права.

Ladyka Y.V. THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF SOCIAL SUPPORT AND WARRANTIES OF THE NATIONAL POLICE

The history of formation and development of the social support and warranties of internal affairs officers (now police) is closely linked to the history of the creation of the Militia.

The analysis of legal instruments of the Soviet period allows us to offer the following classification of regulatory framework of the militia/national police activities:

The first period – 1917-1930 – creation and development of the State Institute of Civil Service, including the Soviet militia. The legal status of a civil servant was determined under the provisions of the Labor Code of the RSFSR in 1918 and the Labor Code of the Ukrainian SSR in 1922. Besides, during this period there was no standard-setting legislation that would regulate the complex issues of public service

The second period – 1931-1990 – is characterized by the adoption of specific legislation in the Ukrainian SSR designed to regulate the activities of the militia at the level of social security and social protection.

The third period – 1990-ongoing – the development of the institution of social protection of the militia / National Police in the independent Ukraine.

The civil society most closely associates the current update of the domestic law enforcement system as an effective guarantee of protection of constitutional rights and freedoms with the entry into force of the Law of Ukraine “On the National Police” dated July 2, 2015.

By this Law of Ukraine the domestic legislator has established the legal basis for the organization and activities of the National Police of Ukraine as a central executive authority, which is designed to serve the community by ensuring the protection of human rights and freedoms, combating crime and maintaining public security and order in the state. In addition, it legislatively defined legal bases of service in this specific state structure and legal status of the police as people who are to implement its provisions. According to the concept, which is currently the most widespread in the theory of law, civil law, administrative law, commercial law and other branches of the legal system of Ukraine, the status of a legal person is defined as a set of rights and duties of a person fixed by legal rules. Meanwhile, this right is considered as a subjective right (the possibility of a certain conduct to use certain tangible and intangible benefits and/or to achieve a particular purpose) and as an objective law (the existence of legal provisions providing these behavior and use), and the responsibilities as a proper behavior that is necessary and sufficient in specific legal relations to comply with the existing legislation.

The history of formation and development of the social support and warranties of internal affairs officers is closely linked to the history of the creation of the national police. At the same time, the formation of the bodies of internal affairs was conditioned by “strain” and excessive ideological dominance and declarative approach.

In the context of the law enforcement agencies reform under a new law “On the National Police of Ukraine” some historical mistakes about insufficient attention of the state to the social status of the national police force should be considered that will make the service efficient and effective.

Key words: militia, social support and warranties, standard-setting legislation, protection, constitutional rights.

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО****Нежевело В.В.,***асистент кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету*

УДК 349.412

**СУЧАСНИЙ ПОРЯДОК РЕЄСТРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК
ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОЦЕДУРИ ОФОРМЛЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ**

Стаття присвячена дослідженню вдосконаленого порядку правового регулювання та практичного здійснення процедури реєстрації земельних ділянок як складової комплексного оформлення прав на землю. Реєстрація земельної ділянки є важливим елементом процедури набуття прав на землю, адже наразі суб'єкти земельних правовідносин у випадках формування земельної ділянки та присвоєння їй кадастрового номера зобов'язані здійснити спочатку реєстрацію самої земельної ділянки як об'єкта цивільних прав, а потім здійснити реєстрацію речового права на вже сформовану земельну ділянку. Така процедура оформлення прав на земельні ділянки є покроковою та складною, із внесенням даних до різних електронних баз. Саме тому правомірне проведення початкової реєстрації самої земельної ділянки повинне бути зрозумілим та прозорим для всіх потенційних землеволодільців.

Починаючи із 2013 р. в Україні було суттєво змінено правове регулювання державної реєстрації земельних ділянок та прав на них. А за 2015–2016 рр. були запроваджені нові шляхи здійснення процедури реєстрації, включаючи навіть впровадження пілотного проекту з онлайн-реєстрації земельної ділянки на території двох областей України. Тому, з огляду на спрямованість Міністерства юстиції України з початку наступного року запровадити процедуру онлайн-реєстрації земельної ділянки на території всієї України, виникає необхідність у аналізі наявних шляхів здійснення реєстрації та формуванні пропозицій, які допоможуть мінімізувати проблемні аспекти модернізованого порядку здійснення процесу реєстрації земель.

Деякі правові аспекти порядку та засобів забезпечення реєстрації земельних ділянок в Україні були предметом дослідження таких юристів та науковців, як В.І. Андрейцева, Д.В. Бусуйко, М.М. Бахуринської, Р. Ванчура, О.А. Вівчаренка, Л.Д. Грекова, М.А. Дейнега, І.А. Дмитренка, Л.В. Мелех, та ін. Проте модернізація закріплених на законодавчому рівні умов проведення державної реєстрації земельних ділянок потребує постійного розвитку та опрацювання на доктринальному рівні.

Мета дослідження полягає в аргументації та важливості правових аспектів здійснення реєстрації земельних ділянок як початкового елемента процедури оформлення прав на земельні ділянки. Враховуючи умови постійного вдосконалення процедури реєстрації, потребує вирішення завдання щодо мінімізації

проблемних аспектів оновленої процедури проведення реєстрації земельних ділянок, започаткованої восени 2016 р.

Земельні відносини на території України є тими суспільно необхідними відносинами, які зазнають найбільших змін у їх правовому регулюванні та порядку реалізації. З початку проведення земельної реформи питання здійснення реєстрації земельної ділянки та реєстрації прав на земельну ділянку було суттєво видозмінено. Але той порядок оформлення прав на землю, який було сформовано з початку 2013 р., закладено в основу проведення сьогоденної реєстрації.

До 1 січня 2013 р. формування земельних ділянок та оформлення прав на них здійснювалось шляхом ведення одного реєстру – Державного реєстру земель, що належало до компетенції Державного агентства земельних ресурсів України та його територіальних органів [1, с. 139].

Проте 7 липня 2011 р. за № 3613-VI було прийнято Закон України «Про Державний земельний кадастр» [2], який, крім деяких пунктів «Прикінцевих та перехідних положень» цього Закону, набрав чинності 1 січня 2013 р. Указаним Законом були сформовані правові, економічні та організаційні основи здійснення реєстрації «новоствореної» земельної ділянки як об'єкта нерухомого майна. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Державний земельний кадастр» [2] Державний земельний кадастр – єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами.

Також нормативно-правовим актом, яким сформовано завершення процедури оформлення прав на вже зареєстровану ділянку, відповідно до вищезазначеного Закону, став прийнятий 1 липня 2004 р. за № 1952-IV Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [3].

Таким чином, з 2013 р. процедура проведення реєстрації земельної ділянки почала здійснюватися згідно із затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. за № 1051 Порядком ведення Державного земельного кадастру [4], а реєстрація речового права на зареєстровану вже земельну ділянку – згідно із затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. за № 1127

(станом на сьогодні вже в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. за № 553) Порядком державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [5].

Слід зазначити, що оформлення права власності на земельну ділянку почало фіксуватися не в єдиному реєстрі. Нині таких реєстрів стало два: формування земельних ділянок фіксується у Державному земельному кадастрі, а оформлення прав на земельні ділянки – у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [1, с. 139].

Основою для оформлення суб'єктом права на землю є земельна ділянка, яка як об'єкт нерухомості повинна бути зареєстрована та мати кадастровий номер. Тому у разі відчуження суб'єктом земельних праводносин раніше зареєстрованої земельної ділянки з наявним кадастровим номером потенційний землевласник або землекористувач має зареєструвати лише речове право на предмет відчуження. Але у випадках набуття прав на «новостворену» земельну ділянку потребується реєстрація об'єкта нерухомості шляхом здійснення повної процедури оформлення прав з початковою реєстрацією самої земельної ділянки.

Згідно із Законом України «Про Державний земельний кадастр» [2] регламентовано процедуру проведення державної реєстрації земельної ділянки шляхом внесення до Державного земельного кадастру передбачених відомостей про формування земельної ділянки та присвоєння їй кадастрового номера. Державна реєстрація земельної ділянки здійснюється за результатами погодження документації із землеустрою та прийняття рішення про її затвердження у передбачених Законом випадках відповідним органом державної влади або органом місцевого самоврядування.

Державна реєстрація земельної ділянки здійснюється за її формування шляхом відкриття Поземельної книги на таку ділянку за місцем розташування землі відповідним державним кадастровим реєстратором центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин (ст. 24 Закону України «Про Державний земельний кадастр») [2]. Інформацію про зазначених державних кадастрових реєстраторів можна знайти у вільному доступі на сайтах мережі Інтернет управлінь Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (далі – Управління Держгеокадастру) кожної окремої області України.

З початку 2015 р. послуги щодо реєстрації земельних ділянок та прав на них почали надаватися через центри надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП). Таким чином, на підставі ст. 24 Закону України «Про Державний земельний кадастр», п. п. 110, 111 Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. за № 1051 та Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 травня 2014 р. за № 523-р «Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг» державна реєстрація земельної ділянки здійснюється Управлінням Держгеокадастру, як суб'єктом надання послуг, шляхом

замовлення в ЦНАП такої адміністративної послуги, як «Державна реєстрація земельної ділянки з видачею витягу з державного земельного кадастру».

На сьогодні проведення реєстрації земельної ділянки є досить актуальною та необхідною процедурою для суб'єктів земельних праводносин, що підтверджується офіційними даними Головного управління Держгеокадастру в м. Київ, згідно з якими із січня по жовтень 2016 р. за заявами громадян вже зареєстровано 696 193 земельні ділянки [6].

Наразі для того, щоб зареєструвати земельну ділянку, особам потрібно двічі звернутися до ЦНАП (для подання документів та за результатами проведеної реєстрації) зі встановленим переліком документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) заявою про державну реєстрацію земельної ділянки за формою, встановленою Порядком ведення Державного земельного кадастру, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051; 2) оригіналом погодженої відповідно до законодавства документації із землеустрою, яка є підставою для формування земельної ділянки (разом із позитивним висновком державної експертизи землевпорядної документації у разі, коли така документація підлягає обов'язковій державній експертизі землевпорядної документації); 3) електронним документом [7].

Крім того, особи, зацікавлені у здійсненні державної реєстрації, мають вчинити всі необхідні дії, спрямовані на уникнення підстав для відмови у наданні адміністративної послуги, однією з найрозповсюдженіших є подання заявником документів, визначених законодавством для отримання послуги, не в повному обсязі.

Проте, за результатами реалізації ініціативи Міністерства аграрної політики та продовольства України, Управління Держгеокадастру та Державного агентства з питань електронного урядування, за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, з 12 жовтня 2016 р. на базі Держгеокадастру в Україні запрацювала нова електронна послуга з онлайн-реєстрації земельної ділянки. Зазначена електронна послуга наразі впроваджена як пілотний проєкт у Київській та Чернігівській областях України.

Онлайн-реєстрація земельної ділянки має на меті створити сприятливі умови для громадян, які бажають зареєструвати земельні ділянки. Така електронна послуга спрямована на усунення суб'єктивних факторів під час реєстрації земельних ділянок і є однією зі складових відкритого земельного ринку. Також шляхом здійснення онлайн-реєстрації земельної ділянки прогнозується заощадження часу для громадян та усунення будь-яких корупційних ризиків.

Отже, останніми роками вбачається активна тенденція розвитку процедури реєстрації земельних ділянок. Відтепер жителі Київської та Чернівецької областей можуть протягом декількох хвилин подати документи на реєстрацію земельної ділянки в онлайн-режимі. За рахунок автоматизації пришвидшується процес розгляду документів (який триває загалом не один день) та ухвалення рішення.

Онлайн-реєстрацію земельної ділянки можна здійснити через інтернет-сайт e.land.gov.ua [8].

Згідно із загальною процедурою на підтвердження державної реєстрації земельної ділянки заявнику видається Витяг із Державного земельного кадастру про земельну ділянку. Він містить усі відомості про земельну ділянку, внесені до Поземельної книги. Складовою Витягу є кадастровий план земельної ділянки (ч. 8 ст. 24 Закону України «Про Державний земельний кадастр») [1, с. 142].

З моменту отримання Витягу з Державного земельного кадастру про земельну ділянку завершується формування земельної ділянки та її державна реєстрація. Протягом одного року з моменту державної реєстрації земельної ділянки заявник або уповноважена ним особа має зареєструвати речове право на земельну ділянку. В іншому разі згідно з п. 114 Порядку ведення Державного земельного кадастру державний кадастровий реєстратор скасовує державну реєстрацію, про що у десятиденний строк повідомляє особу, за заявою якої здійснено державну реєстрацію земельних ділянок [1, с. 142].

Загалом на сьогодні через інтернет-сайт e.land.gov.ua уже доступні такі електронні послуги, як замовлення витягу з Державного земельного кадастру про земельну ділянку, замовлення витягу про нормативну грошову оцінку землі, отримання відомостей про власників та користувачів земельних ділянок [8], застосування яких детально розкрито відеопрезентаціями та інструкціями з покроковими схемами вчинення необхідних дій, що слугує чудовим прикладом для аналогічного застосування до проведення державної реєстрації земель.

Висновки. Таким чином, удосконалення процедури здійснення реєстрації земельної ділянки як основи для оформлення прав на новосформовану ділянку потребує аналізу проблемних аспектів та вжиття заходів щодо усунення недоліків.

В умовах розвитку процедури реєстрації земельної ділянки за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України наявний пілотний проект є першим кроком на шляху до запровадження єдиної оновленої онлайн-системи реєстрації земельних ділянок, яка буде діяти з початку 2017 р. на всій території України. Тому держава має максимально сприяти позитивному розвитку запропонованих новацій зі здійснення державної реєстрації, а суб'єкти земельних правовідносин – сприймати та підтримувати тенденції розвитку в земельній сфері на шляху до формування проєвропейської держави.

Наразі доступний у межах двох областей України онлайн-проект щодо реєстрації земельних ділянок дає можливість для швидкої і якісної роботи системи державного управління, мінімізації виникнення обставин для відмови у наданні адміністративної послуги, унеможливлення корупційних ризиків, раціональності використання часу в умовах активної життєдіяльності суспільства, задоволення потреб та очікувань громадян, що є основним для забезпечення стабільного розвитку України.

Проте слід врахувати декілька обставин, які можуть викликати небажані для прогресивного розвитку новацій наслідки. Так, слід розробити та оприлюднити

доступні для сприйняття відеоуроки щодо здійснення реєстрації земельної ділянки за онлайн-процедурою, які слід розмістити не тільки на сайті безпосереднього надання електронної послуги, але і в ЦНАП, щоб суб'єкти земельних правовідносин, які за «старою схемою» будуть звертатися до вказаних установ, одразу мали уявлення про особливості онлайн-реєстрації. Також мають бути сформовані чіткі вимоги до форми документації, необхідної для подання через електронний ресурс, щоб мінімізувати підстави для відмови у проведенні реєстрації.

Слід також враховувати, що не кожен учасник земельних правовідносин, не зважаючи на еру активного комп'ютерного інтернет-простору, має можливість вільного доступу до комп'ютера та Інтернету, тому мають існувати пункти з надання допомоги та консультування у здійсненні онлайн-реєстрації земельних ділянок. Особливо це стосується осіб, які проживають у сільській місцевості.

Врахування зазначених обставин матиме позитивний вплив на розвиток процесу передбачених законом умов для реєстрації земельних ділянок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дейнега М.А. Державна реєстрація земельних ділянок та прав на них: нові аспекти правового регулювання / М.А. Дейнега, В.Н. Колодка // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право». – 2013. – Вип. 182 (1). – С. 139–146 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnuau_prav_2013_182\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnuau_prav_2013_182(1)_20).
2. Про Державний земельний кадастр : Закон України від 7 липня 2011 р. № 3613-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3613-17/paran249#n249>.
3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 р. № 1952-IV-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>.
4. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF/page>.
5. Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF/page>.
6. Офіційний сайт Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua>.
7. Офіційний сайт Центру надання адміністративних послуг у м. Суми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cnap.sumy.ua/node/146>.
8. Електронний сервіс офіційного сайту Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://e.land.gov.ua/>.
9. Мелех Л.В. Правові аспекти реєстрації земельних ділянок і прав на них за чинним законодавством / Л.В. Мелех // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична». – 2014. – Вип. 1. – С. 132–143 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldvs_2014_1_16.

Нежевело В.В. СУЧАСНИЙ ПОРЯДОК РЕЄСТРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОЦЕДУРИ ОФОРМЛЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ

У статті надано характеристику системи державної реєстрації земельних ділянок та прав на них із акцентуванням порядку державної реєстрації самої земельної ділянки як початкового елементу на шляху до реалізації законодавчо закріплених прав. Акцентовано увагу на актуальності та значущості для реалізації земельних та цивільних правовідносин дієвого та прозорого порядку здійснення реєстраційних процесів щодо оформлення прав на землі. Означено нормативно-правову базу, згідно з якою здійснюється дієвий порядок реєстрації земельної ділянки, яка не має кадастрового номера та речового права на неї. Сформовано необхідність проведення реєстрації земельних ділянок. Особливу увагу приділено впровадженню пілотного проекту з онлайн-реєстрації земельної ділянки. Охарактеризовано пропозиції щодо мінімізації проблемних складових реєстрації «новоствореної» земельної ділянки.

Ключові слова: земельна ділянка, державна реєстрація, державна реєстрація речового права, онлайн-реєстрація, пілотний проект, порядок проведення реєстрації.

Нежевело В.В. СОВРЕМЕННЫЙ ПОРЯДОК РЕГИСТРАЦИИ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРОЦЕДУРЫ ОФОРМЛЕНИЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНЫЕ УЧАСТКИ

В статье охарактеризована система государственной регистрации земельных участков и прав на них с акцентированием внимания на порядке государственной регистрации самого земельного участка как начального элемента на пути к оформлению законодательно закреплённых прав. Акцентировано внимание на актуальность и значимость для реализации земельных и гражданских правоотношений действенного и прозрачного порядка осуществления регистрационных процессов по оформлению прав на земли. Отмечена нормативно-правовая база, согласно которой осуществляется действенный порядок регистрации земельного участка, который не имеет кадастрового номера и права на него. Сформирована необходимость проведения регистрации земельных участков. Особое внимание уделено внедрению пилотного проекта по онлайн-регистрации земельного участка. Охарактеризованы предложения по минимизации проблемных составляющих регистрации «новообразованного» земельного участка.

Ключевые слова: земельный участок, государственная регистрация, государственная регистрация права на участок, онлайн-регистрация, пилотный проект, порядок проведения регистрации.

Nezhevelo V.V. CURRENT PROCEDURE OF LAND REGISTRATION AS AN ELEMENT OF LAND TITLING

The article provides description of the system of state land registration and land titling that stresses the procedure of state land registration as the initial element towards the realization of the legally enshrined rights.

The author analyzed the procedure of land registration that was significantly altered more than three years ago that first of all has manifested through the obligation to record the information about the registration in two separate registers on the way to the implementation of land titling. The first of these registers fixes the fact of land registration, while the other registers the right to land. Thus, attention is focused on the fact that an important procedure of land registration, requiring the generation of a cadastral number or having no number at all, is carried out by the State Land Cadaster and by recording in the State Land Cadaster stipulated by law information about the formation of land and generation of its cadastral number by opening the land Register on such land plot. Investigation of the current state of the issue of land registration makes it possible to assert the need for dual-layer registration areas where registration of “newly created” land occupies a separate lead.

The relevance and importance of effective and transparent procedure of the registration process as far as land titling is concerned for the implementation of land and civil relations is also brought to a focus. Practical aspects of the need for land registration are formed.

The author determined the regulatory framework that stipulates the legal aspects of registration of land having no cadastral number (the relevant provisions are stipulated by the Law of Ukraine “On State Land Cadaster”) and aspects concerning the registration of property rights (the relevant provisions are stipulated by the Law of Ukraine “On State Registration of Rights to Real Estate and Their Encumbrances”). The author also characterized regulations, according to which an effective procedure of land registration is carried out (as approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine the Means of Keeping the State Land Cadaster) and the procedure of land titling (as approved by the Cabinet Ministers of Ukraine the Order of State Registration of Rights to Real Estate and Their Encumbrances).

Particular attention is paid to the implementation of the pilot project for the online land registration that has been operating since the fall of 2016 in two oblasts of the country, but starting with the next year should work throughout Ukraine. The abovementioned remote land registration aims to create favorable conditions for those wishing to register land and resolve various subjective factors during registration, including the negative aspects of the currently existing procedure of registration of the property. On the basis of studies of relevant to the citizens of Ukraine issue of the current procedure of land registration the author described proposals to minimize the problematic components of registering “newly formed” land that will create an effective mechanism for the successful implementation of the procedure of acquisition by land the status of self-generated property in the transition to a new phase of land reforms in our country.

Key words: land, state registration, state registration of property rights, online registration, pilot project, procedure of registration.

Стрельник В.В.,
здобувач кафедри екологічного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 349.6

СИСТЕМА ВНУТРІШНЬОГО ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ВИДОБУВНОЇ ГАЛУЗІ

Перебудова державної екологічної політики України на засадах збалансованого соціально-економічного розвитку створює необхідність формування та розвитку принципово якісної моделі екологічного управління, у якій охорона навколишнього природного середовища і раціональне використання природних ресурсів, зокрема надр, розглядаються серед основних пріоритетів розвитку держави.

Враховуючи, що основним джерелом небезпеки для навколишнього природного середовища стають підприємства і види їх діяльності, а також природні об'єкти, які підприємства активно використовують у процесі виробництва, питання корпоративного і технічного управління сьогодні набувають особливої актуальності [1, с. 61].

Гостра недосконалість сучасних методів і форм правового регулювання у галузі надрокористування породжує відставання гірничодобувної промисловості та заважає конкурентоздатності видобувних копалин [1, с. 343].

Аналіз застосування організаційно-правового й економіко-правового механізмів забезпечення раціонального природокористування, технічної безпеки охорони надр і екологічної безпеки гірничих підприємств свідчать про те, що значною мірою їх використання зводиться до проведення ефективного виробничого екологічного контролю в тій чи іншій формі.

У такому контексті одним із важливих напрямків екологічного контролю є забезпечення екологізації виробничо-господарської діяльності, що безпосередньо пов'язано з необхідністю впровадження і конкретизації природоохоронних вимог у нормах права, що регулюють господарську, рекреаційну та іншу діяльність, яка в тому чи іншому ступені впливає на довкілля [2, с. 387].

Дослідженню проблеми виробничого екологічного контролю приділяли значну увагу такі вчені, як В.І. Андрейцев, А.П. Гетьман, О.А. Грицан, В.А. Зуєв, Н.Р. Малишева, С.В. Разметаєв, М.О. Орлов, а також М.М. Бринчук, О.К. Голіченков, Н.В. Кичигін, В.В. Круглов, Г.П. Серов та ін.

Враховуючи численність напрацювань з окресленої проблематики, не достатньо дослідженим та впровадженим залишається питання виробничого екологічного контролю на підприємствах гірничої галузі.

Метою дослідження є обґрунтування нагальної необхідності запровадження системи внутрішнього екологічного контролю на гірничих підприємствах.

Об'єктами екологічного контролю на підприємствах видобувної галузі найчастіше визначають: діяльність підрозділів із використання, відновлення і відтворення природних ресурсів; етапи розроблення і виготовлення продукції; усі технологічні процеси виробництва, де можуть виникнути сировинні, побічні, основні продукти та вторинні матеріали, що забруднюють надра і шкідливо впливають на них; засоби охорони довкілля.

Для практичної реалізації виробничого екологічного контролю необхідні нові правові інструменти і докорінні зміни у традиційному мисленні і практичній виробничій діяльності гірничодобувної галузі. Сучасний стан промислових підприємств вимагає якісно нового підходу до створення системи внутрішнього екологічного контролю [3, с. 21].

У процесі вдосконалення екологічного законодавства України в частині регулювання виробничого екологічного контролю за охороною надр міг би бути корисним позитивний досвід Республіки Казахстан.

Так, за Екологічним кодексом Республіки Казахстан [4], зокрема ст. 128, фізичні та юридичні особи, що здійснюють спеціальне природокористування, зобов'язані здійснювати виробничий екологічний контроль: вести внутрішній облік, формувати і надавати періодичні звіти за результатами виробничого екологічного контролю відповідно до вимог, що встановлюються уповноваженим органом у сфері охорони довкілля.

До того ж виробничий екологічний контроль проводиться підприємством на основі програми виробничого екологічного контролю, що розробляється власне природокористувачем. У програмі виробничого екологічного контролю встановлюються обов'язковий перелік параметрів, що відстежуються у процесі виробничого екологічного контролю, критерії визначення його періодичності, тривалість і частота вимірів, використовувані інструментальні або розрахункові методи.

Екологічна оцінка ефективності виробничого процесу в рамках виробничого екологічного контролю здійснюється на основі вимірів і/або на основі розрахунків рівня емісій у довкілля, шкідливих виробничих чинників, а також фактичного об'єму ужитку природних, енергетичних та інших ресурсів. Контроль здійснюється зсередини самим підприємством.

Термін «самоконтроль» розуміється в теорії по-різному, наприклад, контроль над самим собою,

спостереження, контролювання власного виробництва. Самоконтроль розглядається як ініціативи самих компаній чи галузей промисловості щодо контролювання свого виробництва шляхом дотримання стандартів, моніторингу, зниження рівня забруднення, шуму і т.д. Самоконтроль значною мірою знижує та знижуватиме негативний вплив промислового виробництва на навколишнє середовище.

Самоконтроль – це перевірка поточних і перспективних планів та заходів з охорони навколишнього середовища, спрямованих на вдосконалення технологій, покращення якості продукції, яку випускає підприємство, дотримання екологічних правил, стандартів та нормативів виробничої діяльності, будівництво очисних споруд, проведені рекультивації земель, усунення інших негативних наслідків промислового характеру [3, с. 21].

Для того, щоб контроль був дієвим, необхідно виробити систему вимог, погоджених між відповідними галузями промисловості й урядом. Така система контролю допоможе промисловості вільно розвиватися та бути конкурентоспроможною.

Таким чином, виробничий екологічний самоконтроль – це усвідомлення та оцінка суб'єктом господарювання власних дій, процесу і стану виробництва. Характерною ознакою самоконтролю підприємства є те, що він здійснює аналіз недоліків, розробляє заходи щодо їх усунення.

Головна мета виробничого екологічного самоконтролю спрямована на забезпечення життєдіяльності підприємства на основі сприяння розвитку та вдосконаленню системи управління охороною навколишнього середовища шляхом прийняття і дотримання правильної для певного суб'єкта-надрокористувача ефективної екологічної політики, підвищення екологічної відповідальності підприємства.

Для розмежування понять «самоконтроль підприємства» і «виробничий екологічний контроль» у загальному розумінні використовуємо критерій суб'єкта й об'єкта контролю: хто і стосовно кого здійснює контрольні дії, який вид норм переважає в такому процесі.

У разі здійснення самоконтролю суб'єкт сам до себе застосовує контрольні дії, обумовлені існуванням акцептованих зразків [5, с. 22]. Процес самоконтролю підприємства відбувається шляхом досягнення узгодженості між власною діяльністю і відповідним зразком. Для здійснення процесу самоконтролю підприємства мають існувати визнані стандарти (зразки, системи), на основі яких оцінюється ступінь виконання поставлених завдань [5, с. 21].

Екологічна оцінка ефективності виробничого процесу в рамках виробничого екологічного контролю здійснюється на основі вимірів і/або на основі розрахунків рівня емісій у довкілля, шкідливих виробничих чинників, а також фактичного об'єму ужитку природних, енергетичних та інших ресурсів.

Для здійснення процесу самоконтролю необхідне запровадження зразків (норм, стандартів), на основі яких підприємство оцінює ступінь і правильність виконаного завдання. Прикладом слугують стандарти серії ISO 14000, що являються найбільш значимою міжнародною природоохоронною ініціативою, яка дозволяє сформувати сучасну екологічну політику промислового підприємства.

У 1993 р. Міжнародна організація зі стандартизації ISO створила технічний комітет ТК 207 «Управління навколишнім середовищем», задачею якого стало розроблення системи стандартів для управління навколишнім середовищем. Важливим результатом діяльності ТК 207 стало прийняття в 1996 р. п'яти стандартів серії ISO 14000, що містили склад та опис елементів системи управління навколишнім середовищем, настанови з їх застосування, а також настанови щодо здійснення екологічного аудиту.

Загальною стратегією таких стандартів являється побудова належної організаційної структури і розподіл відповідальності між окремими ланками виробництва [6, с. 80].

Перевага міжнародних стандартів серії ISO 14000 в тому, що вони створюються для всіх сфер діяльності шляхом надання міжнародної системи тестів або методів визначання захищеності навколишнього середовища.

Міжнародною організацією зі стандартизації ISO у 2004 та 2015 рр. було переглянуто стандарти серії ISO 14000.

Станом на сьогодні триває перехідний період, впродовж якого чинні дві версії стандарту серії ISO 14001:

- ДСТУ ISO 14001:2006 «Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування» (ISO 14001:2004, IDT);

- ДСТУ ISO 14001:2015 «Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування» (ISO 14001:2015, IDT).

Стандарти серії ISO 14000 є добровільними. Вони не замінюють законодавчих вимог, а забезпечують систему визначення того, яким чином підприємство впливає на навколишнє середовище і як виконуються вимоги чинного законодавства. Передбачається, що запровадження стандартів серії ISO 14000 на підприємстві гірничої галузі стане ефективним інструментом, за допомогою якого вона може управляти всією сукупністю своїх впливів на навколишнє середовище і приводити свою діяльність у відповідність із різноманітними вимогами.

Техногенно небезпечні підприємства виступають вже як об'єкт екологічного управління, основною метою якого є підвищення його інвестиційної привабливості та ефективності виробництва продукції, виконання робіт та послуг [7, с. 454].

Система внутрішнього екологічного контролю дає можливість підприємствам гірничої галузі упорядковано і послідовно вирішувати екологічні проблеми шляхом розподілу ресурсів, визначення

обов'язків і регулярного оцінювання технічних правил, методик та процесів. Запровадження системи внутрішнього екологічного контролю є важливою умовою для забезпечення спроможності суб'єкта господарювання визначати свої екологічні цілі та досягати їх, а також для забезпечення постійної екологічної відповідності діяльності та продукції національним і міжнародним вимогам. Розроблення та впровадження системи внутрішнього екологічного контролю є неперервним та інтерактивним процесом.

Отже, система стандартів ISO серії 14000 дає змогу підприємствам гірничої галузі створювати власні системи внутрішнього екологічного контролю. А також зобов'язує підприємства дотримуватися чинного екологічного законодавства, впливає на впровадження найкращих технологій там, де це можливо та економічно вигідно.

Таким чином, зміна наявної практики здійснення виробничої екологічної діяльності позитивно вплине на зниження антропогенного і техногенного навантаження на навколишнє середовище, зокрема надра.

Для активізації участі виробників у вирішенні екологічних проблем доцільно було би на законодавчому рівні запровадити механізм стимулювання підприємницьких структур у реалізації екологічних програм і проектів.

З метою розширення сфери застосування національних стандартів пропонуємо внести зміни до Закону України «Про екологічний аудит» від 24 червня 2004 р. [8] щодо запровадження для підприємств, які здійснюють постачання продукції для державних потреб, вимоги наявності сертифіката відповідності ДСТУ ISO 14000.

Також, враховуючи екологічні чинники під час розгляду проектів із надання державної підтримки малому підприємництву, слід передбачити, на нашу думку, вимогу щодо визначення суб'єктів її отримання. Закріпити положення: «Під час проведення конкурсу проектів на отримання державної

підтримки, за рівних інших умов, перевага надається тим підприємствам, які сертифіковані за стандартами серії ДСТУ ISO 14000».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : [монографія] / [А.П. Гетьман та ін.] ; за ред. проф., акад. Нац. акад. прав. наук України А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2014. – 783 с.
2. Гетьман А.П. Екологічний контроль у правовідносинах екологічної безпеки / А.П. Гетьман, Л.М. Здоровко // *Екологія і здоров'я людини. Охорона водного і повітряного басейнів. Утилізація відходів : збірник наук. трудов XI міжнарод. науч.-практ. конф. : в 4 т. – Х. : УГНИИ «УкрВОДГЕО», 2003. – Т. 2. – 2003. – 886 с.*
3. Тищенко С.В. Проблемы государственного экологического контроля в субъектах Российской Федерации: административно-правовые аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / С.В. Тищенко. – М., 2007. – 25 с.
4. Экологический кодекс Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 9 января 2007 г. № 212-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsr/dok_iegmno/index.htm.
5. Бутинець Т.А. Система самоконтролю / Т.А. Бутинець // *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу : міжнародний збірник наукових праць. – Вип. 1 (16). – Житомир : ЖДТУ, 2010. – С. 21–30.*
6. Гапоненкова Т.В. Экологический аудит : дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.12 «Бухгалтерский учет, статистика» / Т.В. Гапоненкова. – М., 2003. – 203 с.
7. Гурська Г.А. Екологічне аудитування як один із видів підприємницької діяльності / Г.А. Гурська // *Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 44. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 452–456.*
8. Про екологічний аудит : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1862-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1862->.

Стрельник В.В. СИСТЕМА ВНУТРІШНЬОГО ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ВИДОБУВНОЇ ГАЛУЗІ

У статті розглянуто необхідність впровадження системи внутрішнього екологічного контролю, що сприятиме формуванню екологічної політики і системи управління охороною навколишнього природного середовища відповідно до стандартів серії ISO 14000 на рівні кожного підприємства видобувної галузі.

Перевага міжнародних стандартів серії ISO 14000 у тому, що вони створюються для всіх сфер діяльності шляхом надання міжнародної системи тестів або методів визначення захищеності навколишнього природного середовища.

Для здійснення процесу самоконтролю необхідне запровадження зразків (норм, стандартів), на основі яких підприємство оцінює ступінь і правильність виконаного завдання. Прикладом слугують стандарти серії ISO 14000, що являються найбільш значимою міжнародною природоохоронною ініціативою, яка дозволяє сформувати сучасну екологічну політику промислового підприємства.

Ключові слова: виробничий екологічний контроль, самоконтроль підприємства, стандарти ISO серії 14000, система управління охороною навколишнього природного середовища.

Стрельник В.В. СИСТЕМА ВНУТРЕННЕГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ

В статье рассматривается необходимость осуществления внутреннего экологического контроля, который будет способствовать формированию экологической политики и системы управления охраны окружающей природной среды в соответствии со стандартами серии ISO 14000 на уровне каждого предприятия добывающей промышленности.

Преимущества международных стандартов серии ISO 14000 в том, что они создаются для всех сфер деятельности путем предоставления международной системы испытаний или методов определения охраны окружающей среды.

Для осуществления процесса самоконтроля необходимо введение образцов (норм, стандартов), на основе которого компания оценивает степень и правильность выполнения задачи. Примером есть стандарты серии ISO 14000, которые являются наиболее важной международной природоохранной инициативой, которая позволяет сформировать современную экологическую политику промышленного предприятия.

Ключевые слова: промышленный экологический контроль, самоконтроль предприятия, стандарты ISO серии 14000, система управления охраной окружающей природной среды.

Strel'nyk V.V. INTERNAL ENVIRONMENTAL CONTROL IN EXTRACTIVE INDUSTRIES

The article deals with the need to implement internal environmental monitoring to facilitate the formation of environmental policy and management system of environmental protection in accordance with ISO 14000 standards at each company of extractive industry.

The advantage of the international ISO 14000 standards is that they are created for all spheres of activity by providing international system of tests or methods to determine the protection of the environment.

To carry out the process of self-control it is necessary to introduce samples (rules, standard) on the basis of which the company estimates the degree and the correct execution of the task. Examples are the ISO 14000 standards that are the most important international environmental initiative allowing to create modern environmental policy of an industrial enterprise.

Implementation of the ISO 14000 series of standards at an enterprise of the mining sector will be an effective tool with which it can manage the totality of their effects on the environment and bring their activities in compliance with the various requirements.

The ISO 14000 system enables enterprises of the mining sector to create their own system of internal environmental control. Besides, it obliges the companies to comply with current environmental legislation affecting the implementation of the best technologies wherever it is possible and economically profitable.

Internal environmental control system allows the extracting industry enterprises consistently solve environmental problems by the allocation of resources, determination of responsibilities and regular evaluation of technical rules, methods and processes.

Implementation of internal environmental control system is an essential condition for ensuring the company's ability to determine its environmental goals and achieve them, as well as to ensure continued environmental compliance with activities, products, national and international requirements. Development and implementation of internal environmental control system is a continuous and interactive process.

Changing the current practice of industrial environmental activities has a positive impact on the reduction of anthropogenic and technogenic load on the environment, including the subsoil.

The author proposed to introduce a mechanism to stimulate entrepreneurial structures to implement environmental programs and projects by amending the Law of Ukraine "On Environmental Audit" as far as the introduction of a certificate of conformity to UIS ISO 14000 requirements for companies that supply products for state needs with the purpose to enhance the manufacturer's participation in environmental issues.

Key words: industrial environmental control, self-control, ISO 14000 standards, management system of environmental protection.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО****Кравцова Т.М.,***доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету***Гречана Т.В.,***кандидат юридичних наук, головний консультант
Комітету Верховної Ради України з питань податкової та митної політики*

УДК 336.225(075.8)

**РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ІНСТРУМЕНТУ ВІДШКОДУВАННЯ
ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ**

Сучасний стан реалізації державної податкової політики потребує суттєвого оновлення інструментів здійснення останньої, удосконалення в напрямі їх упорядкування, уніфікації процедур реалізації та забезпечення їх ефективності і прозорості. Відшкодування податку на додану вартість (далі – ПДВ) було та залишається найбільш проблемним у застосуванні на практиці інструментом справляння податків в Україні. Суб'єкти господарювання постійно стикаються із проблемою відшкодування ПДВ, сплаченого ними в ціні товарів (послуг). Враховуючи, що правовий інструмент відшкодування ПДВ досить тривалий час не зазнавав суттєвих змін та, як показала практика застосування, не був досконалим, і, як наслідок, дозволяв здійснювати тіньові операції та на сьогодні продовжує завдавати великих труднощів для законослухняних платників податків, актуальним залишається питання його реформування.

Дослідженню особливостей справляння ПДВ присвячені праці багатьох вчених і практиків. Зокрема, питаннями вивчення механізму відшкодування ПДВ займалися такі українські вчені: В. Андрущенко, В. Волканов, О. Гордін, А. Крисоватий, М. Кучерявенко, А. Ластовецький, Н. Линок, В. Межейнікова, В. Мельник, В. Опарін, І. Педь, Т. Проценко, А. Садеков, А. Селіванов, А. Соколовська, О. Солдатенко, В. Суторміна, В. Федосов та ін.

Відзначаючи вагомість отриманих наукових результатів у сфері теорії та практики відшкодування ПДВ, необхідно зауважити, що на сьогодні недостатньо розробленими залишаються питання формування дієвого правового інструменту відшкодування ПДВ, який сприяв би підвищенню ефективності чинного оподаткування в Україні.

Окреслена проблема полягає в тому, що в Україні існує практика затримувати відшкодування ПДВ. Причиною цього, на думку авторів, є, зокрема, те, що у Державному бюджеті України кожного року закладалася менша сума порівняно з реальними заявками на відшкодування платників податків. Це також породжувало прийняття рішення щодо повернення або неповернення ПДВ у ручному режимі та потенційно перетворювало у джерело зловживань. Все зазначе-

не є факторами, які суттєво ускладнюють процедуру відшкодування ПДВ і, як наслідок, значно зменшують ефективність податкового важеля, що має стимулювати успішний розвиток економічних процесів у країні. 1 січня 2016 р. набули чинності зміни, внесені до Податкового кодексу (далі – ПК України) Законом України від 24 грудня 2015 р. № 909. Ці зміни кардинально змінили порядок відшкодування ПДВ порівняно з попередніми періодами.

Саме аналізу зазначених вище змін до податкового законодавства присвячується стаття, а тому її метою є обґрунтування необхідності таких змін та окреслення шляхів реформування правового інструменту відшкодування ПДВ в Україні.

Згідно з положеннями ПК України бюджетне відшкодування – це відшкодування від'ємного значення ПДВ різниці між сумою податкового зобов'язання звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту такого звітного (податкового) періоду. Як і раніше, позитивний результат звітного періоду підлягає сплаті до бюджету, а стосовно від'ємного з 1 січня 2016 р. відбулися зміни, тому такий від'ємний результат враховується у зменшення податкового боргу або підлягає бюджетному відшкодуванню за заявою платника у сумі податку, фактично сплаченій отримувачем товарів/послуг у попередніх та звітному податкових періодах поставальникам таких товарів/послуг або до Державного бюджету України, в частині, що не перевищує суму, обчислену відповідно до п. 200-1.3 ст. 200-1 ПК України на момент отримання контролюючим органом податкової декларації та/або у рахунок сплати грошових зобов'язань або погашення податкового боргу такого платника податку з інших платежів, що сплачуються до державного бюджету; та/або зараховується до складу податкового кредиту наступного звітного (податкового) періоду. Тобто бюджетне відшкодування з ПДВ тепер може бути спрямовано на користь сплати грошового зобов'язання чи податкового боргу щодо інших платежів, які сплачуються до державного бюджету.

Змінами скасовано критерії (вимоги) до платників податків для отримання бюджетного відшкоду-

вання: до 31 грудня 2015 р. для отримання відшкодування ПДВ платник податку повинен був відповідати таким критеріям:

- платник мав бути зареєстрований як платник ПДВ не менше, ніж за 12 календарних місяців до місяця, за наслідками якого подається заява на бюджетне відшкодування (крім нарахування податкового кредиту внаслідок придбання або спорудження (будівництва) основних фондів);

- платник повинен був мати обсяги оподатковуваних операцій за останні 12 календарних місяців більші, ніж заявлена сума бюджетного відшкодування (крім нарахування податкового кредиту внаслідок придбання або спорудження (будівництва) основних фондів).

Платник податку, який має право на отримання бюджетного відшкодування та прийняв рішення про повернення суми бюджетного відшкодування, подає відповідному контролюючому органу податкову декларацію та заяву про повернення суми бюджетного відшкодування, яка відображається у податковій декларації.

Змінами до ПК України запроваджено принципово нові норми, які стосуються відшкодування ПДВ. Дискусії в суспільстві щодо удосконалення механізму відшкодування ПДВ, оскільки саме відшкодування є однією із центральних складових адміністрування цього податку, як на рівні громадськості, так і на рівні державних органів влади велися уже тривалий час. І останніми змінами до ПК України щодо відшкодування ПДВ надано новий поштовх у вирішенні проблемних питань, що існували в цій сфері та до реалізації завдань держави у сфері належного забезпечення наповнення держаного бюджету.

З 1 січня 2016 р. запроваджено функціонування двох реєстрів заяв про повернення суми відшкодування бюджетного ПДВ. Тобто поняття «автоматичне бюджетне відшкодування ПДВ» виключено із ПК України як таке, але створений перший реєстр по суті і є автоматичним відшкодуванням.

До першого реєстру включатимуться заяви тих платників ПДВ, які одночасно відповідають таким критеріям:

- частка експорту в річному обороті платника ПДВ становить не менше 40%;

- платник ПДВ має необоротні активи, вартість яких у 3 рази перевищує суму ПДВ, заявлену до відшкодування, або отримав на 1 рік фінансову гарантію від ПАТ «Державний ощадний банк України», ПАТ «Державний експортно-імпорتنний банк України» чи ПАТ «Укргазбанк»;

- щодо платника ПДВ у Єдиний державний реєстр не внесено записів про відсутність підтвердження відомостей, відсутність за місцезнаходженням (місцем проживання), прийняття рішень про виділ, припинення юридичної особи, підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця, визнання повністю або частково недійсними установчих доку-

ментів чи змін до установчих документів юридичної особи, припинення державної реєстрації юридичної особи чи підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця та стосовно таких осіб відсутні рішення або відомості, на підставі яких проводиться державна реєстрація припинення юридичної особи чи підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця;

- платник ПДВ не перебуває у судових процедурах банкрутства.

Тобто з підпункту 200.19 ст. 200 ПК України виключено такі два критерії: здійснення платником податків інвестиції в необоротні активи у розмірах не менше, ніж 3 мільйони гривень протягом останніх 12 календарних місяців; відсутність податкового боргу.

До другого реєстру будуть включатися заяви платників ПДВ, які не відповідають зазначеним вище критеріям.

Обидва реєстри адмініструються Державною фіскальною службою України (далі – ДФС України), вони є публічними та щоденно повинні оновлюватися на сайті ДФС України. З метою усунення зловживань посадовими особами органів ДФС України під час ведення цих реєстрів у проєкті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України» (податкова реформа) планується закріпити адміністрування цих реєстрів за Міністерством фінансів України. Порядок їх ведення та форма затверджені Кабінетом Міністрів України.

2 лютого 2016 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 68 було затверджено Порядок ведення реєстрів заяв про повернення суми бюджетного відшкодування податку на додану вартість¹ (далі – Порядок).

Порядок визначає механізми включення платниками поданих заяв про повернення суми бюджетного відшкодування ПДВ до першого та другого реєстрів і внесення до зазначених реєстрів інформації про стан розгляду кожної заяви та опублікування реєстрів. До реєстрів заяв про повернення суми бюджетного відшкодування ПДВ включаються заяви, подані після 1 лютого 2016 р. Порядок визначає, що ДФС України щодня публікуватиме реєстри на своєму офіційному веб-сайті.

Кожен із реєстрів складається із двох частин. Перша частина реєстрів містить інформацію про дату подання заяви, номер податкової декларації або уточнюючого розрахунку, найменування або прізвище, ім'я та по батькові платника податку, індивідуальний податковий номер платника податку.

Друга частина кожного з реєстрів, яка є динамічною, повинна оновлюватися щодня та включає актуальну інформацію щодо поточного розгляду заяви платника ПДВ. Вона складається із 14 граф, які містять інформацію про:

- 1) дату надіслання платнику податку територіальним органом ДФС України повідомлення про

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2016 р. № 68 «Про затвердження Порядку ведення реєстрів заяв про повернення суми бюджетного відшкодування податку на додану вартість» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rada.gov.ua.

відмову у прийнятті податкової декларації або уточнюючого розрахунку;

2) зазначену у заяві суму податку, заявлену до бюджетного відшкодування на рахунок платника податку в банку;

3) дату узгодження територіальним органом ДФС України зазначеної у заяві суми податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню;

4) дату висновку територіального органу ДФС України із зазначенням суми податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню, надісланого до територіального органу Казначейства;

5) суму податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню, згідно з висновком територіального органу ДФС України;

6) дату податкового повідомлення-рішення, у якому наводиться неузгоджена сума податку, заявлена до бюджетного відшкодування, зазначена у заяві;

7) номер податкового повідомлення-рішення, у якому наводиться неузгоджена сума податку, заявлена до бюджетного відшкодування, зазначена у заяві;

8) неузгоджену суму податку, заявлену до бюджетного відшкодування, що зазначена у заяві відповідно до податкового повідомлення-рішення;

9) дату початку оскарження податкового повідомлення-рішення;

10) неузгоджену суму податку, заявлену до бюджетного відшкодування, що оскаржується;

11) дату закінчення оскарження податкового повідомлення-рішення;

12) суму податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню, узгоджену за результатами оскарження;

13) дату повернення суми податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню, на рахунок платника податку в банку;

14) суму податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню, повернуту на рахунок платника податку в банку.

Реєстри формуватимуться у хронологічному порядку за черговістю включення податкових декларацій або уточнюючих розрахунків, у складі яких подано заяви.

Заяви автоматично включаються до відповідного реєстру протягом операційного дня їх отримання у хронологічному порядку надходження. Якщо ж податковий орган встановить, що платник податку не відповідає критеріям для включення його заяви до першого реєстру, такий орган зобов'язаний протягом 17 календарних днів після граничного терміну подачі звітності направити платнику податку рішення про таку невідповідність та надати детальні пояснення і розрахунки за критеріями, значення яких не дотримано. Натомість платник податку має право оскаржити це рішення. Якщо контролюючий орган у встановлений термін не надіслав платнику податку зазначеного рішення, вважається, що такий платник відповідає критеріям щодо включення до першого реєстру.

Протягом 30 календарних днів, що настають за граничним терміном отримання податкової декла-

рації, контролюючий орган проводить камеральну перевірку заявлених у ній даних.

Платники податку, які мають право на бюджетне відшкодування відповідно до цієї статті та подали заяву про повернення суми бюджетного відшкодування, отримують таке бюджетне відшкодування у разі узгодження контролюючим органом заявленої суми бюджетного відшкодування за результатами камеральної перевірки.

Бюджетне відшкодування ПДВ сформоване за рахунок від'ємного значення за операціями: 1) за періоди до 1 липня 2015 р., що не підтверджені документальними перевітками; 2) із придбання товарів/послуг у платників податку, що використовували спеціальний режим оподаткування у сфері сільсько-го та лісового господарства, а також рибальства за період до 1 січня 2016 р., може бути проведене за результатами документальної перевірки платника податку (підпункт 200.11 ст. 200 ПК України). Законодавець чітко визначив, коли органи ДФС України мають право провести документальну перевірку суми бюджетного відшкодування. В інших випадках проводиться лише камеральна перевірка.

Законодавець, приймаючи зміни до підпункту 200.11 ст. 200 ПК України, не врахував та не привів у відповідність п. 37 підрозділу 2 Розділу XX «Перехідні положення», відповідно до якого заборонено проводити документальні позапланові виїзні перевірки за пунктом 200.11 ст. 200 ПК України, чим створив колізію норм та проблему як для контролюючих органів, так і для платників податків. Але, враховуючи принцип дії норми в часі, контролюючі органи мають право проводити документальні позапланові виїзні перевірки за підставами, передбаченими в підпункті 200.11 ст. 200 ПК України.

Сума бюджетного відшкодування вважається узгодженою контролюючим органом із дня, наступного за днем закінчення терміну проведення камеральної перевірки, у разі, якщо камеральна перевірка проведена не була або за результатами проведення перевірки податкове повідомлення-рішення не було надіслано платнику податку у строк, визначений ПК України.

Повернення узгоджених сум бюджетного відшкодування здійснюється у хронологічному порядку відповідно до черговості внесення до кожного відповідного Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування.

Якщо за результатами камеральної або документальної позапланової виїзної перевірки сум бюджетного відшкодування контролюючий орган виявляє невідповідність суми бюджетного відшкодування сумі, заявленій у податковій декларації, то такий орган:

1) у разі заниження заявленої платником податку суми бюджетного відшкодування щодо суми, визначеної контролюючим органом за результатами перевірок, надсилає платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються сума такого заниження та підстави для її врахування. У цьому разі вважається, що платник податку добровільно

відмовляється від отримання такої суми заниження як бюджетного відшкодування у звітному (податковому) періоді та зараховує таку суму заниження до складу податкового кредиту наступного звітного (податкового) періоду;

2) у разі перевищення заявленої платником податку суми бюджетного відшкодування над сумою, визначеною контролюючим органом за результатами перевірок, надсилає платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються сума такого перевищення та підстави для її вирахування;

3) у разі з'ясування за результатами проведення перевірок факту, за яким платник податку не має права на отримання бюджетного відшкодування, надсилає платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються підстави відмови в наданні бюджетного відшкодування.

Контролюючий орган зобов'язаний протягом 5 робочих днів після закінчення перевірки або подати органу, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів, висновок із зазначенням суми, що підлягає відшкодуванню з бюджету; або за заявою платника податку до відповідного контролюючого органу зарахувати таку суму в рахунок сплати грошових зобов'язань або погашення податкового боргу такого платника податку з інших платежів, що сплачуються до Державного бюджету України.

У разі наявності у платника податку податкового боргу бюджетному відшкодуванню підлягає заявлена сума податку, зменшена на суму такого податкового боргу.

У разі виникнення у платника податку необхідності зміни напряму узгодженого бюджетного відшкодування такий платник податку має право подати відповідну заяву до контролюючого органу, який протягом 5 робочих днів із дня отримання такої заяви повинен її задовольнити.

На підставі отриманого висновку відповідного контролюючого органу орган, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів, видає платнику податку зазначену в ньому суму бюджетного відшкодування шляхом перерахування коштів із бюджетного рахунку на поточний банківський рахунок платника податку в зазначеному банку протягом 5 операційних днів після отримання висновку контролюючого органу.

У проекті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України» (податкова реформа) пропонується відійти від подання контролюючим органом висновку, оскільки подання чи його неподання є інструментом для корупційних дій. Тому пропонується здійснювати відшкодування уже за результатами проведення камеральної перевірки і відсутності складеного податкового повідомлен-

ня-рішення. Отже, довідка, складена за результатами камеральної перевірки, є формальною підставою для здійснення відшкодування Казначейством.

Прогресивним є також відновлення норми, що встановлює відповідальність держави перед платником щодо несвоєчасного відшкодування суми ПДВ. Зокрема, суми податку, не відшкодовані платникам протягом визначеного цією статтею строку, вважаються заборгованістю бюджету з відшкодування ПДВ. На суму такої заборгованості нараховується пеня на рівні 120% облікової ставки Національного банку України, встановленої на момент виникнення пені, протягом строку її дії, включаючи день погашення. Наявність такої норми свідчить, по-перше, про те, що держава зацікавлена в тому, щоб інтереси платника податку були на першому місці, по-друге, така норма є підтвердженням тому, що держава є правовою, оскільки встановлення відповідальності є найефективнішим важелем у виконанні тієї чи іншої норми.

За результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки. Причиною несвоєчасного бюджетного відшкодування ПДВ протягом багатьох років була складна правова процедура перевірки правомірності заявленого до відшкодування ПДВ, під час якої контролюючі органи повинні дослідити документальний, грошовий та товарний потоки платника податку. Тому впровадження системи автоматичного відшкодування ПДВ є позитивною тенденцією, оскільки це стимулює представників бізнесу до соціально-відповідальної поведінки, що дозволяє отримати економічний ефект без зайвих тягб. Проте такий правовий інструмент відшкодування ПДВ вимагає удосконалення. Необхідно, щоб ним могли скористатися не лише великі підприємства, але і представники середнього і малого бізнесу. Для цього пропонуємо визначити основним критерієм автоматичного відшкодування сумлінність платника податків. Крім того, вважаємо більш оперативним і економічним існування єдиного публічного реєстру до відшкодування ПДВ, а не двох, як передбачено у ПК України. Наявність одного реєстру спростить адміністрування ПДВ, зробить прозорим його відшкодування, зменшить корупційні виклики в зазначеному сегменті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.
2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 5. – Ст. 47.

Кравцова Т.М., Гречана Т.В. РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ІНСТРУМЕНТУ ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ

У статті окреслено напрями реформування правового інструменту відшкодування податку на додану вартість в Україні шляхом аналізу змін до податкового законодавства, визначених у Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році», обґрунтовано необхідність таких змін.

Ключові слова: податки, податкова система, податок на додану вартість, відшкодування податку на додану вартість.

Кравцова Т.Н. Гречана Т.В. РЕФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО ИНСТРУМЕНТА ВОЗМЕЩЕНИЯ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ В УКРАИНЕ

В статье очерчены направления реформирования правового инструмента возмещения налога на добавленную стоимость в Украине путем анализа изменений в налоговом законодательстве, определенных в Законе Украины «О внесении изменений в Налоговый кодекс Украины и некоторые законодательные акты Украины относительно обеспечения сбалансированности бюджетных поступлений в 2016 году», обоснована необходимость таких изменений.

Ключевые слова: налоги, налоговая система, налог на добавленную стоимость, возмещение налога на добавленную стоимость.

Kravtsova T.M., Grechana T.V. REFORMING THE LEGAL INSTRUMENT OF REIMBURSEMENT OF VALUE-ADDED TAX (VAT) IN UKRAINE

The article outlines the directions of reforming legal instrument of reimbursement of VAT in Ukraine by analyzing changes in the tax laws specified in the Law of Ukraine “On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Some Other Legislative Acts of Ukraine Regarding the Balance of Revenue in 2016”, and grounds the necessity of such changes.

The results of the study made the following findings. A complex legal procedure to check the legality of the claimed VAT reimbursement in the course of which the supervisory authorities have to investigate the documentary, cash and trade flows of taxpayer have been the reason for untimely VAT budget reimbursement for many years. Therefore, the introduction of the automatic VAT refund is a positive trend, as it stimulates the business representatives to socially responsible behavior, allows obtaining economic benefit without unnecessary litigation. However, this legal instrument of VAT refund requires improvement. It is essential that the advantage of it can be taken not only by large enterprises, but also by the representatives of small and medium businesses. To do so, we offer to determine integrity of a taxpayer as the main criterion for automatic reimbursement. In addition, we consider it more expeditious and economical to have a single public register for VAT refunds, rather than two as provided for in the Code. The existence of a single register will simplify VAT administration and will make its reimbursement clear, will reduce corruption challenges in this segment.

Key words: taxes, tax system, value-added tax, reimbursement of value-added tax.

УДК 342.9

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Повноцінна розбудова України як сучасної демократичної правової держави не можлива без установа між владою і громадськістю надійних та ефективних партнерських відносин. Адже, як слушно наголошують В. Барков та Т. Розова, взаємовідносини між суспільством, яке рухається до звання громадянського, і держави, що претендує на статус правової, покликані забезпечити рівну правову захищеність усіх його соціальних прошарків із боку держави, безумовну перевагу основ, що консолідують у громадському житті його безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються в рамках прийнятих законів), режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулювального організму від негативного впливу зовнішніх чинників і, нарешті, контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності його структур [1, с. 618–619]. Особливого значення питання взаємодії влади із громадськістю набуває у сфері формування та реалізації соціальної політики, яка являє собою комплекс заходів, що охоплює різноманітні напрями соціальної сфери суспільства і здійснюється державними та громадськими організаціями з метою підвищення добробуту і надання соціального захисту різним верствам населення [2, с. 657].

Однією з ланок механізму держави, що займається питаннями реалізації такої політики, є Пенсійний фонд України (далі – ПФ України). Він являється центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики України. ПФ України входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення персоналізованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [3].

Здійснюючи свої завдання та функції, органи ПФ України спираються на ряд засадничих принципів, до яких, зокрема, належать відкритість, прозорість та гласність їх діяльності. На виконання вимог цих принципів ПФ України вдається до відповідних заходів, зокрема взаємодії із засобами масової інформації (далі – ЗМІ). Слід відзначити, що останнім часом дослідники досить багато уваги приділяють ролі ЗМІ у формуванні громадянського суспільства та розвитку демократії. Зазначену проблематику вивчали В. Березенко, В. Дрешпак, М. Дзюба, Г. Калінічева, М. Горlach, Н. Ільченко, А. Костирев, І. Прилуцький, В. Бебик та ін.

Зокрема, Г. Калінічева зазначає, що важливою складовою розбудови в Україні громадянського суспільства є посилення ролі та значення ЗМІ, гарантування свободи слова, можливості об'єктивного і неупередженого висвітлення реальної суспільно-політичної ситуації. При цьому ЗМІ виступають як елемент громадянського суспільства, з одного боку, та як інструмент зв'язків влади із громадськістю, з другого. Український феномен ролі та значення ЗМІ в розбудові громадянського суспільства полягає в тому, що теоретично ЗМІ є елементами та інструментами громадянського суспільства, а практично – більшість ЗМІ обслуговують інтереси власників, що нерідко представляють владні команди на різних рівнях [4]. Водночас слід констатувати, що питання взаємодії ЗМІ із цілою низкою окремих державно-владних суб'єктів, зокрема з ПФ України, не отримали відповідного наукового опрацювання. Тому у вказаному підрозділі охарактеризуємо механізм співпраці органів Пенсійного фонду України із засобами масової інформації.

ПФ України, як зазначалось вище, є центральним органом виконавчої влади, який займається реалізацією державної соціальної політики, передусім у частині забезпечення державної підтримки соціально вразливих категорій населення, до яких належать: люди похилого віку, інваліди, безробітні, безпритульні та ін. Право громадян, що належать до цих верств населення, на вказану підтримку гарантоване Конституцією України, у ст. 46 якої записано, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [5].

Що ж стосується ЗМІ, то відповідно до Закону України «Про інформацію» під ними слід розуміти засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації [6]. При цьому в Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» встановлено, що під друкованими засобами масової інформації (пресою) в Україні розуміються періодичні і такі, що продовжуються, видання, які виходять під по-

стійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію [7]. А в Законі України «Про телебачення і радіомовлення» закріплено, що аудіовізуальна інформація – це будь-які сигнали, що сприймаються зоровими і слуховими рецепторами людини та ідентифікуються як повідомлення про події, факти, явища, процеси, відомості про осіб, а також коментарі (думки) про них, що передаються за допомогою зображень та звуків. Також у останньому Законі записано, що аудіовізуальний (електронний) засіб масової інформації слід розуміти як організацію, яка надає для масового сприймання споживачами аудіовізуальну інформацію, передану у вигляді електричних сигналів і прийняту за допомогою побутових електронних пристроїв [8].

Необхідність взаємодії органів ПФ України зі ЗМІ прямо та опосередковано передбачається рядом нормативно-правових актів, основним серед яких є Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», відповідно до якого ЗМІ мають право висвітлювати всі аспекти діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані надавати ЗМІ повну інформацію про свою діяльність через відповідні інформаційні служби органів державної влади та органів місцевого самоврядування, забезпечувати журналістам вільний доступ до неї, крім випадків, передбачених Законом України «Про державну таємницю», не чинити на них будь-якого тиску і не втручатися у їх виробничий процес. ЗМІ можуть проводити власне дослідження й аналіз діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, давати їй оцінку, коментувати. Розрив чи змішування змісту офіційної інформації, що оприлюднюється, коментарями засобу масової інформації або журналістом не допускається [9].

Також слід зазначити Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», відповідно до якого виконавча дирекція Пенсійного фонду зобов'язана надавати безоплатно страхувальникам і застрахованим особам в усній та письмовій формі, а також через ЗМІ консультації з питань застосування законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, роз'яснювати їх права, обов'язки і відповідальність, порядок сплати страхових внесків, заповнення звітності та інші питання відповідно до цього Закону [10]. Також важливе значення має Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», в якій встановлено, що органи виконавчої влади під час проведення консультацій із громадськістю взаємодіють зі ЗМІ, надають їм необхідні інформаційно-аналітичні матеріали [11].

Отже, взаємодія ПФ України зі ЗМІ відбувається шляхом надання для оприлюднення відповідних да-

них про діяльність ПФ України, стан і особливості функціонування пенсійної системи в Україні з метою задоволення інформаційних потреб громадян та юридичних осіб із цих питань. При цьому ініціатором проведення таких публічних консультацій та роз'яснень органами ПФ України через ЗМІ можуть бути представники ПФ України, так і представники ЗМІ.

Як правило, у системі органів влади співпраця зі ЗМІ покладається на їх відповідні інформаційні служби (інформаційні управління, інформаційно-аналітичні підрозділи, прес-служби, прес-центри, управління і центри громадських зв'язків, прес-бюро, прес-секретарі та прес-аташе з відповідним апаратом), які збирають, аналізують, обробляють та оперативно надають інформацію про діяльність цих органів у повному обсязі засобом масової інформації, крім випадків, передбачених Законом України «Про державну таємницю» [9]. У структурі центрального апарату ПФ України проведення зазначеної роботи покладається на Департамент організаційно-інформаційної роботи та господарського забезпечення. Його головними завданнями, окрім іншого, є організація та забезпечення управлінської діяльності, забезпечення практичної реалізації державної інформаційної політики у сфері реформування пенсійної системи, підтримка позитивного іміджу ПФ України, ефективної взаємодії ПФ України зі ЗМІ та забезпечення зв'язків із громадськістю, доступу до публічної інформації.

Під час висвітлення діяльності органів державної влади, зокрема органів ПФ України, їх інформаційні служби мають право використовувати такі форми підготовки та оприлюднення інформації:

- випуск і поширення бюлетенів (спеціальних бюлетенів), прес-релізів, оглядів, інформаційних збірників, експрес-інформації тощо;
- проведення прес-конференцій, брифінгів, організація інтерв'ю з керівниками органів державної влади та органів місцевого самоврядування для працівників вітчизняних і зарубіжних засобів масової інформації;
- підготовка і проведення теле- і радіопередач;
- забезпечення публікацій (виступів) у ЗМІ керівників або інших відповідальних працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- створення архівів інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- інші форми поширення офіційної інформації, що не суперечать законодавству України [9].

Право на висвітлення діяльності ПФ України мають як державні, так і недержавні ЗМІ. До перших, тобто державних ЗМІ, належать засоби масової інформації, засновниками (співзасновниками) яких є органи державної влади або органи місцевого самоврядування і які повністю або частково утримуються за рахунок державного або місцевого бюджетів. Так, наприклад, ПФ України видає відомчі видання:

газету «Пенсійний кур'єр» та журнал «Вісник Пенсійного фонду України».

Недержавні ЗМІ висвітлюють діяльність органів ПФ України на умовах, передбачених в укладеній між цими органами і редакціями засобів масової інформації угоді. Якщо така угода не укладена, то редакція недержавного ЗМІ має право самостійно, відповідно до законодавства України, висвітлювати діяльність органів ПФ України, визначаючи у своєму статуті джерела фінансування витрат на це висвітлення. Відповідно до Закону України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» органи ПФ України в межах коштів, передбачених у бюджеті на висвітлення їх діяльності, формують замовлення засобам масової інформації на:

- створення спеціальних звітів і репортажів про важливі події, що відбуваються в державі, про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- проведення прямих теле- і радіотрансляцій про їх діяльність;
- організацію систематичних (проблемних, тематичних) теле- і радіопередач та сторінок (рубрик) у друкованих засобах масової інформації;
- створення та поширення інформації, авторських матеріалів про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування роз'яснювального характеру;
- запис і зберігання відео- й аудіоматеріалів про висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування [9].

Порядок висвітлення діяльності ПФ України в аудіовізуальних та друкованих засобах масової інформації визначається законами України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», Інструкцією про порядок обліку, зберігання та використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави, в Пенсійному фонді України та його органах, затвердженою Постановою правління Пенсійного фонду України від 27 червня 2002 р. № 11-1 та Переліком відомостей, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави, в Пенсійному фонді України та його органах, затвердженому Наказом Пенсійного фонду України від 3 жовтня 2002 р. № 80.

Також взаємодія ПФ України зі ЗМІ реалізується через можливість участі представників останніх у громадських консультативно-дорадчих органах, які створюються та функціонують при органах ПФ України. Так, відповідно до вищезгаданої Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» до складу

громадської ради можуть бути обрані представники недержавних засобів масової інформації. Громадська рада – це постійний колегіальний виборний консультативно-дорадчий орган, утворений для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів із громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики [9].

Отже, співпрацюючи зі ЗМІ, органи ПФ України таким чином реалізують у своїй діяльності принципи гласності, прозорості та відкритості. Взаємодія зі ЗМІ є потужним інструментом, який, з одного боку, дозволяє органам ПФ України впливати на свідомість громадян та формувати певні аспекти їх світобачення, а з іншого – надає у розпорядження громадськості додаткові можливості здійснення її представниками контролю за законністю та ефективністю роботи органів ПФ України. Крім того, завдяки співпраці зі ЗМІ ПФ України не тільки передає певну інформацію учасникам суспільних відносин про свою діяльність, але й отримує можливість відслідковувати зміст масових комунікацій, що стосуються сфери його відання.

Попри те, що законодавство більш-менш чітко врегулює порядок висвітлення діяльності органів влади, зокрема ПФ України, у засобах масової інформації, на нашу думку, було б доречним розробити та прийняти спеціальний відомчий нормативно-правовий акт, який би детальніше регламентував форми та напрямки взаємодії органів ПФ України та ЗМІ, визначав їх права та обов'язки. Наприклад, можна провести «Меморандум про співпрацю між Міністерством доходів і зборів України та Національною спілкою журналістів України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Український соціум / [О. Власюк, В. Крисаченко, М. Степико та ін.] / за ред. В. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
2. Енциклопедичний словник із державного управління / [уклад. Ю. Сурмін, В. Бакуменко, А. Михненко та ін.] ; за ред. Ю. Ковбасюка, В. Трошинського, Ю. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
3. Про Положення про Пенсійний фонд України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 384/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/384/2011>.
4. Калінічева Г. Європейський цивілізаційний вимір розбудови громадянського суспільства в Україні / Г. Калінічева // Віче [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2280/>.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Про інформацію : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2938-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 313.
7. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16 листопада

1992 р. № 2782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.

8. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21 грудня 1993 р. № 3759-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.

9. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23 вересня 1997 р. № 539/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 49. – Ст. 299.

10. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49–51. – Ст. 376.

11. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>.

Кравченко І.О. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Повноцінна розбудова України як сучасної демократичної правової держави не можлива без встановлення між владою і громадськістю надійних та ефективних партнерських відносин. Особливого значення питання взаємодії влади із громадськістю набуває у сфері формування та реалізації соціальної політики, яка являє собою комплекс заходів, що охоплює різноманітні напрями соціальної сфери суспільства і здійснюється державними та громадськими організаціями з метою підвищення добробуту і надання соціального захисту різним верствам населення. Взаємодія із засобами масової інформації є потужним інструментом, який, з одного боку, дозволяє органам Пенсійного фонду України впливати на свідомість громадян та формувати певні аспекти їх світобачення, а з іншого – надає у розпорядження громадськості додаткові можливості здійснення її представниками контролю за законністю та ефективністю роботи органів Пенсійного фонду України.

Ключові слова: Пенсійний фонд України, взаємодія, засоби масової інформації, співпраця, громадськість.

Кравченко И.А. СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОРГАНОВ ПЕНСИОННОГО ФОНДА УКРАИНЫ СО СРЕДСТВАМИ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Полноценное развитие Украины как современного демократического правового государства невозможно без установления между властями и общественностью безопасных и эффективных партнерских отношений. Особенно важные вопросы взаимодействия органов власти с общественностью имеют место в области разработки и осуществления социальной политики, которая представляет собой комплекс приемов, охватывающий различные социальные сферы общества, и обеспечивается государством и общественными организациями с целью повышения благосостояния и обеспечения социальной защищенности для различных слоев населения. Взаимодействие со средствами массовой информации является мощным инструментом, который, с одной стороны, позволяет властям Пенсионного фонда Украины влиять на граждан и формировать определенные аспекты их мировоззрения, а с другой – предоставляет общественности более широкие возможности, для осуществления их представителями, контролировать законность и эффективность работы органов Пенсионного фонда Украины.

Ключевые слова: Пенсионный фонд Украины, взаимодействие, сотрудничество, средства массовой информации, общественность.

Kravchenko I.O. ESSENCE AND FEATURES OF INTERACTION OF THE PENSION BOARD OF UKRAINE WITH MASS MEDIA

Full development of Ukraine as a modern democratic and legal state is impossible without establishing safe and effective partnerships between the authorities and the public. The question of interaction of the state authorities with the public in the field of formation and implementation of social policy is of particular importance. Social policy is a set of activities that covers various areas of the social sphere of society and is carried out by state and public organizations in order to improve the welfare and social protection of different groups of the population.

Cooperating with the media, the authorities of the Pension Board of Ukraine thus implement in their work the principles of publicity, transparency and openness. Interaction with the media is a powerful tool that, on the one hand, allows the Pension Board of Ukraine to influence the minds of citizens and to shape certain aspects of their world outlook, on the other makes it available for the public to have an additional possibility to monitor the legality and efficiency of the authorities of the Pension Board of Ukraine. In addition, through cooperation with the media the Pension Board of Ukraine not only transmits certain information on its activities to participants of social relations, but also is able to monitor the content of mass communication on the scope of its (PBU) reference.

Despite the fact that the legislation is more or less clearly regulates the media coverage of the authorities, including the PBU, we think it would be appropriate to develop and adopt a special ministerial normative act that would more fully regulate the shape and direction of interaction between the PBU and the media, and determine their rights and obligations. As an example, it may be a "Memorandum of Cooperation between the Ministry of Income and Fees of Ukraine and the National Union of Journalists of Ukraine".

Key words: Pension Board of Ukraine, interaction, mass media, cooperation, public.

УДК 342.95

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЯК КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Зважаючи на те, що категорія інформаційних правовідносин має важливе значення не лише для теорії, а і для практичної діяльності органів виконавчої влади України як учасників цих правовідносин, виникає нагальна потреба у проведенні відповідних досліджень. Актуальність теми дослідження підтверджується ступенем її нерозробленості: на сьогодні практично відсутні системні наукові роботи, присвячені реалізації інформаційно-правового статусу суб'єктів інформаційного права в інформаційних правовідносинах. Також визначення структури правового статусу органів виконавчої влади як суб'єкта права, з теоретичної точки зору, потрібно визнати недостатньо дослідженим. У такому аспекті найбільш науково розробленими постають дослідження щодо їх адміністративно-правового статусу (тобто правового статусу як суб'єктів адміністративного права).

Проблемні питання структури та реалізації інформаційно-правового статусу органів виконавчої влади України були предметом наукових досліджень таких учених, як І.В. Арістової, О.А. Баранова, І.Л. Бачило, К.І. Беякова, В.М. Брижка, О.Ф. Скакун, І.М. Сопілко, В.С. Цимбалюка, А.В. Лавренюка, Д.Н. Бахраха та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності, ознак та структури інформаційно-правового статусу органів виконавчої влади України.

Насамперед необхідно усвідомлювати, що органи держави зазвичай визначаються як функціональні частини державного механізму (державного апарату), наділені державно-владними повноваженнями [1, с. 58]. При цьому державні органи постають, поряд із державою, суб'єктами права, виступаючи, як зазначає А.В. Лавренюк, офіційними представниками держави, тобто є суб'єктами, які діють від імені держави. Доречним також є зауваження О.Ф. Скакун, яка підкреслює: «На відміну від індивідуальних суб'єктів, правовий статус колективних суб'єктів – державних органів як суб'єктів правовідносин – обмежується тими цілями і завданнями, заради яких вони створюються» [2, с. 364].

На нашу думку, глибокому розумінню особливостей правового статусу державних органів, зокрема органів виконавчої влади (далі – ОВВ), має сприяти передусім врахування існування достатньо важливої проблеми – питання про співвідношення правосуб'єктності держави та державного органу, яке, як підкреслює А.В. Лавренюк, «часто залишається непоміченим у вітчизняній науково-ю-

ридичній літературі» [1, с. 58]. Продовжуючи, він зазначає, що спроби вирішити питання про співвідношення держави та її органів, які здійснювалися вченими-правознавцями, є не зовсім вдалими. До того ж можна визначити лише приблизний перелік відносин, суб'єктом яких є «держава загалом», а не її органи. Крім того, на думку А.В. Лавренюка, «не можна назвати вирішенням проблеми і позицію, згідно з якою права держави ототожнюються із правами її органів. Це, швидше, є відмовою від пошуку вирішення проблеми» [1, с. 59].

Наразі зазначимо, що у новітньому українському законодавстві поняття «орган виконавчої влади» вперше з'явилося у Декларації про державний суверенітет України [3]. Проведений доктринальний аналіз дає змогу навести декілька варіантів розуміння змісту поняття «орган виконавчої влади». Наприклад, «органи виконавчої влади» – це «різновид самостійних державних органів, призначених для здійснення виконавчо-розпорядчих функцій управлінського спрямування щодо безпосереднього та оперативного керівництва господарським, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом у державі» [4, с. 180].

Конструктивною, на нашу думку, є позиція Е.А. Уткіна, який зауважує, що ОВВ як організація розглядається у трьох значеннях: 1) організація – це правотворча, правозастосовна діяльність її суб'єктів із формування певних органів виконавчої влади; 2) організація – особливий колектив людей, зокрема посадових осіб; 3) організація органів виконавчої влади – це виключно управлінська діяльність відповідних органів [5, с. 36].

«Поняття «орган виконавчої влади» є похідним від ширшого поняття «державний орган» (або «орган державної влади»)), – підкреслює В.Б. Авер'янов [6, с. 200]. «У цьому розумінні орган виконавчої влади є окремим видом державних органів» і на нього «поширюються всі загальні риси поняття державних органів», – резюмує вчений [6, с. 200].

Водночас, аналізуючи розуміння змісту поняття «орган виконавчої влади», запропоноване В.Б. Авер'яновим, цілком погоджуємося з такими висновками [6, с. 202]. По-перше, це організаційно самостійний елемент державного апарату (механізму держави). По-друге, він наділений чітко окресленим обсягом повноважень (компетенцією) відповідно до покладених на нього завдань і функцій. По-третє, складається зі структурних підрозділів і посад, які обіймають державні службовці. По-чет-

верте, віднесений Конституцією і законами України до системи органів виконавчої влади [6, с. 202].

Отже, проведений аналіз дає змогу зробити висновки, що ОБВ – це «організаційно самостійний елемент державного апарату (механізму держави), який має низку сутнісних ознак. У роботі вважається за можливе приєднатися до конструктивної позиції щодо виділення серед сутнісних ознак поняття «орган виконавчої влади», по-перше, організаційну відокремленість; по-друге, функціональну відокремленість, які постають основними (ключовими) для визначення окремих видів органів виконавчої влади [6, с. 202–203].

Виходячи з вищезазначеного, доцільно водночас визначити загальні ознаки, які, на думку В.Б. Авер'янова, притаманні державним органам: 1) створюються з метою безпосереднього здійснення конкретного виду державної діяльності; 2) виконують діяльність, що характеризується чітко визначеною державною спрямованістю, цілями, завданнями та функціями, певним обсягом компетенції (прав і обов'язків); 3) реалізують свою діяльність за допомогою визначених державою методів і форм; 4) мають певну організаційно-правову форму, внутрішню структуру і зовнішні зв'язки [6, с. 200–201].

Водночас слід усвідомлювати і те, що зазначені органи мають і певні особливі ознаки, зумовлені їх належністю до відносно самостійної частини державного механізму (апарату) – системи ОБВ, яка, на думку В.Б. Авер'янова, має досить поширену назву – «апарат державного управління» (або управлінський апарат) [6, с. 201]. Учений зазначає, що «покликання цієї влади полягає у виконанні управлінської організаційної діяльності, спрямованої на виконання правових актів, ухвалених або безпосередньо народом, або його представницькими органами. Саме це становить сутність усієї діяльності виконавчої гілки влади і характер повноважень її органів, визначає підзаконність усіх рішень цієї влади» [7, с. 18–20]. Водночас вважаємо за необхідне зауважити, що тенденція до розбудови публічно-сервісної держави в Україні зумовлює важливість становлення та самостійного розвитку публічно-сервісної функції ОБВ. Очевидно, що у зв'язку із цим недостатньо коректним постає розгляд системи ОБВ лише як апарату державного управління. На нашу думку, оновлена концепція адміністративного права дає змогу активізувати діяльність зазначених органів у напрямі надання публічних послуг (зокрема, адміністративних, інформаційних, консультаційних).

Водночас В.К. Колпаков до особливих ознак ОБВ відносить: 1) вторинність і підвладність законодавчій владі; 2) універсальність існування в часі та просторі (виконавча влада здійснюється безперервно на всій підпорядкованій державі території); 3) професіоналізм (влада здійснюється спеціально утвореними і підготовленими, а також офіційно визнаними державою суб'єктами) [8, с. 35]. До речі, В.В. Лазарев також наполягає на тому, що виконавча влада має другорядний, похідний характер.

Учений зазначає, що «усі дії виконавчих органів ґрунтуються на законі, вони не повинні йому суперечити і мають бути спрямовані на виконання закону. Звідси і назва – «виконавча влада» [9, с. 13–15].

Варто також зазначити, що становлення та розвиток інформаційного суспільства в Україні вимагає розвитку, як самостійної функції, інформаційної функції держави. У роботі інформаційна функція держави розуміється як напрям діяльності держави щодо розвитку інформаційної сфери (сукупність відносин, пов'язаних з обігом інформації у всіх сферах життя суспільства: 1) соціальної; 2) правової; 3) економічної; 4) політичної та ін.). Очевидно, що інформаційна функція держави проявляється у діях усіх гілок органів державної влади (передусім ОБВ), що зумовлює розвиток інформаційної функції органів.

Узагальнюючи, слід, з одного боку, частково погодитися із В.Б. Авер'яновим, який об'єднує ОБВ поняттям «органи державного управління», а поняття «апарат державного управління» вважає ідентичним поняттю «система органів виконавчої влади». Крім того, цілком слушним постає зауваження вченого про необхідність усвідомлення того факту, що не всі органи державного управління можуть бути визначені як ОБВ: як приклад учений наводить адміністрації (органи управління) державних підприємств, об'єднань, установ та інших організацій державної форми власності. «Ці суб'єкти-керівники мають специфіку, пов'язану лише із внутрішньою – в межах відповідної організації – спрямованістю їх управлінських функцій та повноважень», – зазначає В.Б. Авер'янов, «отже, щодо подібних суб'єктів слід застосовувати тільки назву «органи державного управління», але не «органи виконавчої влади» [7, с. 201].

Із другого боку, нові умови сьогодення (зокрема, розбудова публічно-сервісної держави) потребують не лише управлінської діяльності, а і публічно-сервісної. Отже, це вимагає розгляду цих органів не лише як апарату державного управління, а й апарату державного забезпечення та надання публічних послуг. Також слід говорити про те, що ОБВ України в умовах розбудови інформаційного суспільства формують та реалізують державну інформаційну політику під час здійснення інформаційної функції. Таким чином, зазначені органи постають водночас апаратом державної інформаційної діяльності.

Достатньо системною постає позиція Д.Н. Бахраха, який запропонував виділяти три головні блоки, що становлять зміст правового статусу суб'єктів адміністративного права (до яких, очевидно, належать і ОБВ України): 1) цільовий; 2) структурно-організаційний; 3) компетенційний [10, с. 71].

Значення цільового блоку у змісті правового статусу полягає в тому, що наявність певної суспільно корисної мети – це обов'язкова ознака таких суб'єктів, оскільки, по-перше, цілі їх створення та діяльності чітко визначаються законом та не можуть виходити за межі правової діяльності; по-дру-

ге, саме зазначені цілі і визначають особливості їх правового статусу.

Структурно-організаційний блок у змісті правового статусу – це «нормативне регулювання порядку утворення, легалізації, реорганізації, ліквідації суб'єктів, їх підпорядкованості та порядок передачі з ведення одних організацій у підпорядкування інших, встановлення та зміни організаційних структур, <...> право на організаційне самовизначення і право на офіційні символи» [10, с. 71].

Натомість компетенційний блок постає, на думку багатьох науковців, чи не найголовнішим у змісті правового статусу, зокрема ОБВ України як суб'єктів адміністративного та інформаційного права і, відповідно, суб'єкта адміністративних, інформаційних та інших правовідносин.

Наразі зазначимо існування принаймні двох наукових підходів до розуміння змісту поняття «компетенція» стосовно державних органів (складовою яких є й органи виконавчої влади України).

Ю.Г. Басін виступає категоричним противником розуміння поняття «компетенція» як «сумування галузевих правосуб'єктностей» державного органу, оскільки поняття «компетенція» передбачає насамперед виконання владних функцій (тоді як, наприклад, цивільна правосуб'єктність такої можливості не передбачає). «Владна правосуб'єктність» державного органу, на думку Ю.Г. Басіна, можлива лише в одній галузі (у сфері адміністративного права) [11, с. 43]. Тобто у такому контексті правосуб'єктність є загальною передумовою правоволодіння, тоді як компетенція повинна бути цілком конкретною для кожного її носія» [11, с. 44]. Таким чином, для Ю.Г. Басіна компетенція – це не правомочність, а лише здатність до виконання владних функцій, тобто певна правоздатність, яка не тотожна жодному з видів правоздатності та характерна тільки для державного органу.

В.К. Мамутов вважає, що «правоздатність означає лише можливість правоволодіння, а компетенція втілюється у конкретних правах і обов'язках, які встановлюються безпосередньо через закон, а їх обсяг не може бути змінений за волі правовласника (на відміну від звичайних обов'язків і суб'єктивних прав)» [12, с. 16].

Завершуючи огляд деяких досліджень щодо розуміння змісту поняття «компетенція», зазначимо, що у роботі поділяється позиція А.В. Лавренюка, який наполягає на тому, що первинною складовою статусу суб'єктів публічного права (очевидно, що ОБВ України належать до них – до суб'єктів адміністративного та інформаційного права) і найважливішою категорією, що відрізняє їх правовий статус (зокрема, інформаційно-правовий статус) від правового статусу суб'єктів приватного права, є компетенція [1]. Крім того, слід погодитись із цілком слушною думкою С.С. Алексєєва, який стверджував, що «правосуб'єктність у галузі публічного права – це в основному питання юридичної субординації і підпорядкованості, тобто питання компетенції державних органів і посадових осіб»

[13, с. 9]. Таким чином, проведене дослідження допомагає отримати висновок, що за своєю сутністю та значенням компетенція ОБВ – це первинна складова (ядро) у змісті їх правового статусу. Тобто ми переконалися у чи не найголовнішій ролі компетенційного блоку у змісті правового статусу ОБВ України, зокрема у змісті інформаційно-правового статусу цих органів як суб'єктів інформаційного права.

Усвідомивши існування декількох наукових підходів щодо розуміння сутності поняття «компетенція», цілком логічним поставатиме з'ясування структурних елементів компетенції, зокрема ОБВ України, щодо яких також існують різні наукові позиції. Наприклад, Г. Шульце до компетенції органів державного управління пропонував включити такі елементи: 1) сфера завдань органу (цілі і зміст діяльності); 2) права та обов'язки (повноваження стосовно здійснення цих завдань); 3) територіальна, предметна та особиста відповідальність (обсяг об'єктів і справ, коло адресатів, на які поширюється керівництво) [14, с. 14–15].

Також Б.М. Лазарев виділив такі елементи: 1) обов'язок (перед державою) і право (стосовно об'єктів управління) виконувати певні управлінські завдання і функції стосовно цих об'єктів; 2) право здійснювати передбачені законом форми управлінської діяльності (видання актів управління, ведення офіційних переговорів, укладення адміністративних договорів та ін.) [15, с. 102].

В.Б. Авер'янов у 2002 р. зазначав, що компетенція – це певне коло повноважень (прав і обов'язків), закріплене в нормативно-правових актах певного виду, які характеризують як компетенційні [16, с. 59]. Згодом учений надав інше пояснення щодо компетенції ОБВ – «це юридичне відображення (опосередкування) покладених на них функцій у спеціальних, так званих компетенційних (або статусних) нормативно-правових актах, шляхом закріплення цілей, завдань і необхідного для їх реалізації комплексу прав і обов'язків, тобто державно-владних повноважень» [6, с. 96]. Зважаючи на останнє пояснення В.Б. Авер'янова щодо компетенції ОБВ, слід підкреслити, що серед функцій цих органів існує й інформаційна функція, що знаходить своє відображення у відповідних компетенційних нормативно-правових актах через закріплення, наприклад, цілі та завдань у сфері розбудови інформаційного суспільства, а також відповідних інформаційних прав та інформаційних обов'язків, тобто владних інформаційно-правових повноважень.

Намагання сформулювати цілісне розуміння поняття «компетенція», зокрема ОБВ України, значно сприятиме, на нашу думку, наукова позиція І.Л. Бачило, яка розглядала компетенцію у широкому та вузькому розумінні. І якщо у вузькому розумінні, на думку І.Л. Бачило, компетенція – це, власне, права та обов'язки (повноваження органу), то у широкому компетенція складається з багатьох елементів і визначається комплексом норм. Важливо, що широке розуміння компетенції дає змогу до-

статньо системно уявити її сутність та зміст. Таке уявлення про компетенцію вказує на такі важливі моменти у змісті правового статусу ОБВ України: 1) яке місце займає орган у системі управління; 2) які завдання на нього покладаються; 3) яка територія, сфера суспільних відносин або які об'єкти підлягають управлінню, які із цих об'єктів є безпосередньо підконтрольні, підвідомчі; 4) що може і зобов'язаний орган робити в межах своєї сфери (коло його діяльності); 5) якими юридичними правами й обов'язками (повноваженнями) володіє орган у своєму колі діяльності; 6) за що і як саме відповідає суб'єкт управління [17, с. 52–54].

Нарешті, цілком слушними постають пропозиції Г.Й. Ткач щодо необхідності розмежування у структурі компетенції, по-перше, елементів компетенції; по-друге, факторів, які її зумовлюють; по-третє, факторів, що впливають на визначення її обсягу [18, с. 188]. Так, основою компетенції (її ядром), на думку Г.Й. Ткач, постає система повноважень органу, тобто юридично закріплені можливості органу виконавчої влади вирішувати індивідуальні справи. Пояснюючи, автор зазначає, що «юридично закріплені можливості» – це конкретні права й обов'язки, реалізуючи які органи виконавчої влади діють від імені держави, здійснюють її завдання і функції [18, с. 188].

Проведені дослідження дають змогу дійти висновку, що основою інформаційної компетенції постає система інформаційно-правових повноважень ОБВ України.

Разом із тим усвідомлення змісту поняття «компетенція» вимагає чіткого визначення співвідношення понять «компетенція» та «предмет відання».

Слід враховувати, що у процесі діяльності органу його предмет відання може змінюватися, розширюватися або звужуватись. Водночас «приписи щодо предмета відання не є достатньою підставою для вчинення ОБВ владних дій. Для цього ще потрібні спеціальні уповноважені на владні дії приписи, які випливають із компетенції» [18, с. 191]. Тобто йдеться про так звані компетенційні приписи (містяться в законодавчих актах), які водночас: 1) встановлюють правовий статус (зокрема, інформаційно-правовий) ОБВ; 2) здійснюють регулювання в окремих сферах діяльності (зокрема, в інформаційній сфері) органу виконавчої влади.

Отже, компетенція вказує на те, який ОБВ є уповноважений на виконання тих чи інших (адміністративних та інформаційних) справ, а також окреслює дії, які повинен вчиняти орган для їх вирішення. Чітке визначення компетенції має дуже важливе значення насамперед для самої виконавчої влади, оскільки, окреслюючи межі самостійності і відповідальності органу, запобігає компетенційним спорам, а також для громадян, які хочуть і повинні знати, який орган має обов'язок вирішити ту чи іншу справу [18, с. 191].

Таким чином, компетенція у широкому тлумаченні (зокрема, інформаційна) ОБВ дає змогу системно уявити місце, завдання, сферу впливу

(зокрема, інформаційну), коло об'єктів, які знаходяться в управлінні (зокрема, підвідомчі та підконтрольні), повноваження (зокрема, інформаційні) в межах цієї сфери впливу, відповідальність ОБВ України.

Усвідомлено необхідність розмежування у структурі компетенції (зокрема, інформаційної), по-перше, елементів компетенції; по-друге, факторів, які її зумовлюють; по-третє, факторів, що впливають на визначення її обсягу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лавренюк А.В. Субъекты публичного права – теоретико-правовые исследования : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / А.В. Лавренюк. – М., 2007. – 198 с.
2. Скакун О.Ф. Теория держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/ZYPMli>.
4. Юридичні терміни : [тлумачний словник] / [В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.] ; за ред. В.Г. Гончаренка. – К. : Либідь, 2003. – 320 с.
5. Уткин Э.А. Государственное и муниципальное управление / Э.А. Уткин, А.Ф. Денисов. – М. : Ассоциация авторов и издателей «Тандем» ; Изд-во «ЭКМОС», 2001. – 304 с.
6. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / В.Б. Авер'янов. – К. : Юрична думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.
7. Виконавча влада й адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : ІнЮре, 2002. – 668 с.
8. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
9. Общая теория государства и права / под общ. ред. В.В. Лазарева. – М. : Юрист, 1994. – 360 с.
10. Бахрах Д.Н. Коллективные субъекты административного права / Д.Н. Бахрах // Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 70–76.
11. Басин Ю.Г. Правовые формы реализации оперативно-хозяйственной самостоятельности предприятий / Ю.Г. Басин // Правоведение. – 1967. – № 6. – С. 41–46.
12. Мамутов В.К. Компетенция государственных органов в решении хозяйственных вопросов промышленности / В.К. Мамутов. – М. : Юрид. литература, 1964. – 264 с.
13. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Изд-во «Норма; Инфра-М», 1998. – 711 с.
14. Шульце Г. Функциональное назначение, понятие и элементы компетенции органов государственного аппарата / Г. Шульце // СССР-ГДР: компетенция органов государственного управления. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1984. – С. 12–17.
15. Лазарев Б.М. Компетенция органов управления / Б.М. Лазарев. – М. : Юрид. литература, 1972. – 280 с.
16. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : ІнЮре, 2002. – 668 с.
17. Бачило И.Л. Функции органа управления (правовые проблемы оформления и реализации) / И.Л. Бачило. – М. : Юрид. литература, 1976. – 200 с.
18. Ткач Г.Й. Поняття компетенції органу виконавчої влади / Г.Й. Ткач // Вісник Львівського університету. Серія «Юрична». – 2004. – Вип. 40. – С. 188–192.

Кузнєцова М.Ю. ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЯК КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Статтю присвячено висвітленню однієї з актуальних проблем інформаційного права щодо аналізу доктринальних підходів до визначення понять «орган виконавчої влади» та «інформаційно-правовий статус». У роботі з'ясовано сутність, ознаки та структура інформаційно-правового статусу органів виконавчої влади України. Обґрунтовано, що реалізація інформаційної функції зумовлює існування інформаційно-правового статусу цих органів. Проаналізовано наявні наукові позиції щодо змісту поняття «компетенція» та структури компетенції. З'ясовано співвідношення понять «компетенція» та «предмет відання», а також тлумачення поняття «інформаційна компетенція».

Ключові слова: орган виконавчої влади, державний орган, орган державної влади, апарат державного управління, правовий статус, інформаційно-правовий статус, компетенція, предмет відання, інформаційна компетенція.

Кузнєцова М.Ю. ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ОРГАНОВ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ УКРАИНЫ КАК КОЛЛЕКТИВНОГО СУБЪЕКТА ИНФОРМАЦИОННОГО ПРАВА

Статья посвящена рассмотрению одной из актуальных проблем информационного права по анализу доктринальных подходов к определению понятий «орган исполнительной власти» и «информационно-правовой статус». В работе определены сущность, признаки и структура информационно-правового статуса органов исполнительной власти Украины. Обосновано, что реализация информационной функции обуславливает существование информационно-правового статуса указанных органов. Проанализированы существующие научные позиции относительно содержания понятия «компетенция» и структуры компетенции. Выяснено соотношение понятий «компетенция» и «предмет ведения», а также толкование понятия «информационная компетенция».

Ключевые слова: орган исполнительной власти, государственный орган, орган государственной власти, аппарат государственного управления, правовой статус, информационно-правовой статус, компетенция, предмет ведения, информационная компетенция.

Kuznetsova M.Y. INFORMATION AND LEGAL STATUS OF EXECUTIVE BODIES OF UKRAINE AS A COLLECTIVE LEGAL ENTITY OF INFORMATION LAW

The article is devoted to the coverage of one of the urgent problems of information law in analyzing doctrinal approaches to the definition of “executive body”, “information and legal status” and clarifying the nature, characteristics and structure of information and legal status of executive power of Ukraine. The author realized that the executive bodies of Ukraine are part of a more general concept of “state administrative bodies” which also includes administrations (governing bodies) of state enterprises, companies, institutions and other organizations of state ownership. The attention is paid to the fact that the information society develops informational function of executive bodies and transforms it into an independent feature that interacts with managerial and public service functions of these bodies. It is emphasized that the functions of the state and its bodies are not “frozen phenomena”: they may change, new functions may appear. Thus, the emergence of a new independent information function may require not only adjusting the existing bodies (executive bodies, in particular) but also the formation of new bodies in the system of executive power of Ukraine.

It is proved that the implementation of information function determines the existence of information and legal status of these bodies.

It was found that the position of D.N. Bakhrakh as far as the definition of the legal status structure is concerned contributes to the investigation of the content of the legal status of these bodies as entities of law (including information). Basing on the special role of the competency unit in the structure of the legal status, the theories of competence were investigated and it was found that this unit differentiates the legal status of public law entities (including executive bodies) from the legal status of private law entities. This conclusion also extends to the information and legal status. The author analyzed existing scientific points of view on the concept “competence” and its structures. The relationship between the concepts of “competence” and “sphere of competence” was found, as well as interpretation of the concept of “information competence”. It should be noted that in the course of a body’s activity its sphere of competence may vary, either expand or contract. However, requirements concerning the subject of jurisdiction are not a sufficient basis for the administration of authority by an executive body. To do so, they need specific enabling regulations arising out of competence. The author suggested a narrow interpretation of information competence. It is a system of information and legal authority of the executive bodies.

Key words: executive body, state body, public authority, apparatus of government, legal status, information and legal status, competence, sphere of competence, information competence.

УДК 342.951

**ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗБУДОВИ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» [1] визначає засади формування та реалізації національної політики розвитку інформаційного суспільства в Україні, особливе значення серед яких має законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства. Законом [1] закріплено необхідність створення цілісної системи законодавства, що має бути гармонізована з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства, зокрема здійснення кодифікації інформаційного законодавства. Положення Закону [1] акцентують увагу на важливості під час створення інформаційного законодавства керування загальними принципами Конституції України [2], базування на принципах інформаційного права та здійснення гармонізації інформаційного законодавства і всієї системи вітчизняного законодавства. Усвідомлюючи об'єктивну потребу в реалізації зазначених принципів, законодавець проголосив необхідність підготовки та прийняття Інформаційного кодексу України. Виходячи із зазначеного, виявляється очевидною актуальність теми статті.

Звертаючись до доктрини інформаційного права, слід зазначити, що до сьогодні серед науковців немає єдності щодо переліку та тлумачення принципів інформаційного права, які мають поставати вихідними засадами інформаційного права та інформаційного законодавства України в умовах інтеграції нашої країни у глобальне інформаційне суспільство. Проведені дослідження показали, що питанням удосконалення інформаційного законодавства, зокрема принципів інформаційного права та практики його застосування, присвячені роботи таких учених, як І.В. Арістова, О.А. Баранов, Ю.М. Батурін, І.Л. Бачило, К.І. Беляков, В.М. Брижко, В.Д. Гавловський, О.О. Городов, Р.А. Калужний, В.А. Копилов, Б.А. Кормич, О.В. Кохановська, А.І. Марущак, О.Г. Марценюк, А.М. Новицький, І.В. Панова, В.Г. Пилипчук, В.С. Цимбалюк та ін. Ґрунтуючись на працях зазначених науковців, а також використовуючи дослідження фахівців у галузі теорії держави і права (В.К. Бабаєва, Л.А. Луць, О.Ф. Скакун та ін.), у роботі здійснено спробу передусім дослідити найголовніші правові начала, на яких ґрунтується інформаційне право та національне інформаційне законодавство.

Метою роботи є обґрунтування важливості системної форми організації принципів інформаційного права, впливу цієї системи та міжнародних правових стандартів на формування норм-принципів ін-

формаційного законодавства України, які постають основними орієнтирами ефективного законодавчого забезпечення розбудови інформаційного суспільства України в умовах глобалізації.

Спеціальної уваги потребує питання щодо з'ясування співвідношення понять «правові принципи інформаційного права» та «норми-принципи інформаційного законодавства». Усвідомлюючи те, що дуже важливе значення мають принципи права для розвитку самого права — це «ціннісний стрижень правової матерії, своєрідне вище право» [3, с. 254], водночас варто визнати, що не всі вони набувають нормативного забезпечення, тобто закріплення свого змісту в конкретній нормі права. Розкриваючи це питання, вважаємо за доцільне навести думку В.К. Бабаєва щодо класифікації норм права за тими функціями, які вони виконують у механізмі правового регулювання: вихідні правові норми (норми-начала, норми-принципи, визначально-установчі норми, норми-дефініції); норми-правила поведінки; загальні норми; спеціальні норми [4, с. 290]. Враховуючи те, що норми-начала зосереджені в Основному законі держави, слід підкреслити, що вони отримують розвиток і логічне відображення в інших вихідних правових нормах і передусім у нормах-принципах. При цьому слід зазначити, що водночас норми-принципи — це законодавчі приписи, які виражають та закріплюють принципи права. Тобто, підтримуючи точку зору В.К. Бабаєва, варто зауважити, що регулятивна роль принципів права нерозривно пов'язана з їх законодавчим закріпленням, що перетворює їх у норми-принципи [4, с. 290].

Висловлюючись із цього приводу, але в межах інформаційного права, Б.А. Кормич відзначає, що залежно від регулятивних функцій, які виконують в інформаційному праві імперативні норми, слід говорити про: 1) норми-принципи; 2) норми-декларації; 3) норми-заборони; 4) норми-приписи [5, с. 43]. Підкреслюючи значення норм-принципів у інформаційному праві, автор відзначає, що «однією з особливостей сучасного інформаційного права є відносно широке, порівняно з іншими галузями, використання саме норм-принципів та норм-декларацій» [5, с. 43]. Дійсно, аналіз положень Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» [1] дозволяє переконатися, що Закон практично повністю складається із норм-принципів та норм-декларацій, що свідчить про підтвердження значної ролі правових принципів, норм-принципів у процесі законодавчого забезпечення розбудови інформаційного суспільства

в Україні, зокрема систематизації інформаційного законодавства, та водночас посилює актуальність нашого дослідження. Якщо згадати про позицію В.К. Бабаєва, то відстоювання її дозволяє нам точніше уявити місце норм-принципів інформаційного законодавства серед вихідних норм права у механізмі правового регулювання інформаційних відносин.

Водночас для реалізації ролі норм-принципів інформаційного законодавства передусім важливо визначити самі принципи інформаційного права. Конструктивно застосовуючи системний підхід задля дослідження принципів інформаційного права, можна переконатися у доцільності системної організації таких принципів: це цілісне утворення галузевих (міжгалузевих) та інституційних правових принципів, що тісно пов'язані між собою. Безперечно, зазначена система принципів інформаційного права ґрунтується також на загальноправових принципах права, які, наприклад, наведені у роботі [3, с. 255–256].

Аналіз доктринального розуміння галузевих принципів інформаційного права [6, с. 103–105; 7, с. 24–26; 8] дозволяє погодитися з позицією О.О. Городова, який підкреслює, що «у запропонованих системах принципів інформаційного права допущено змішування загальноправових (універсальних) принципів, які пронизують усю систему права, наприклад, принцип законності, міжгалузевих принципів, які притаманні декільком галузям, наприклад, принцип пріоритетності прав особи чи інтересів держави, і специфічних (галузевих) принципів власне інформаційного права» [9, с. 35]. Слід зазначити, що система інформаційного права, як і інформаційне законодавство України, вимагає чіткого визначення та розмежування принципів інформаційного права на загальноправові, галузеві (міжгалузеві) та інституційні.

Дослідження показали, що на сьогодні у науковому середовищі значний крок у цьому напрямку безпосередньо здійснив О.О. Городов, погляди якого також змінювалися із часом [10, с. 23–24]. Так, до галузевих принципів, які проявляються лише в інформаційному праві, автор відносить такі: 1) свободи пошуку, отримання, передачі, виробництва і розповсюдження інформації будь-яким законним способом; 2) встановлення обмежень доступу до інформації тільки федеральними законами; 3) відкритості інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування і вільного доступу до такої інформації, крім випадків, встановлених федеральними законами; 4) рівноправності мов народів Російської Федерації (далі – РФ) за створення інформаційних систем та їх експлуатації; 5) забезпечення безпеки РФ за створення інформаційних систем, їх експлуатації та захисту інформації, що міститься в них; 6) достовірності інформації та своєчасності її надання; 7) недоторканності приватного життя, неприпустимості збирання, зберігання, використання і поширення інформації про приватне життя особи без її згоди [10, с. 23–24]. Зауважимо, що це може бути корисним і для України як орієнтир

для формування системи принципів національного інформаційного права.

Що стосується інституційних принципів інформаційного права, то у роботі акцентується увага на тому, що йдеться про такі принципи, які постають ціннісними орієнтирами, та, у разі їх законодавчого закріплення, нормами-принципами для окремих інститутів інформаційного права (інформаційного законодавства). Усвідомлюючи необхідність дослідження інституційних принципів різноманітних інститутів інформаційного права, а також враховуючи обмежений обсяг статті, вважаємо за можливе визначити такі принципи для одного з інститутів інформаційного права – права масової інформації. Проведений аналіз дозволив дійти висновку щодо існування принаймні чотирьох правових принципів зазначеного інституту: принцип свободи масової інформації, принцип балансу інтересів, принцип пріоритетності договору, принцип ідеологічної багатоманітності. З'ясовано сутність наведених принципів та здійснено відповідні пропозиції задля забезпечення реалізації принципів інституту інформаційного права – права масової інформації – в інформаційному законодавстві України.

Водночас отримані висновки сприяли кращому розумінню необхідності розвитку принципів інституту інформаційного права – права масової інформації, що зумовило, серед іншого, проведення наукового пошуку в напрямку дослідження наявних міжнародних правових стандартів (зокрема, міжнародних правових принципів) у сфері масової інформації та доступу до інформації. Для досягнення зазначеної мети вважається необхідним здійснити ґрунтовний аналіз різноманітних наукових публікацій та міжнародних нормативно-правових актів.

Передусім слід акцентувати увагу на результатах діяльності міжнародної організації «Артикль 19 – Всесвітня компанія за свободу слова», якою було опубліковано серію міжнародних стандартів у період із 1996 р. по 2002 р., серед яких:

1. Йоганнесбурзькі принципи: національна безпека, свобода вираження поглядів та доступ до інформації (1996 р.).

2) Право громадян на доступ до інформації: принципи законодавства про свободу інформації (1999 р.).

3) Дифамация: спроба визначення – принципи свободи вираження поглядів та захисту репутації (2000 р.).

4) Доступ до ефіру: принципи свободи слова та регулювання мовлення (2002 р.).

Зазначені міжнародні стандарти – це результат тривалого процесу вивчення, аналізу і консультацій, що відбувалися під егідою компанії «Артикль 19». Вони базуються на міжнародному і регіональному праві, державній практиці і загальних принципах права, визнаних спільнотою націй [11]. До речі, окремі рекомендації зазначених стандартів вже імплементовано у чинне законодавство України. Наприклад, у Законі України «Про інформацію» закріплена дефініція поняття «оцінне судження», що

запозичене із серії стандартів «Дифамація: спроба визначення – принципи свободи вираження поглядів і захисту репутації».

Необхідно підкреслити, що міжнародна організація «Артикль 19» постійно здійснює моніторинг ситуації щодо появи нових міжнародних стандартів, наприклад, у 2008 р. було видано цією організацією збірник міжнародних стандартів забезпечення свободи вираження поглядів, який містить такі групи стандартів: 1) принципи законодавства про свободу інформації; 2) модельний закон про свободу інформації; 3) принципи свободи вираження поглядів і захисту репутації; 4) принципи свободи вираження та регулювання мовлення; 5) правила висвітлення виборчих кампаній електронними засобами масової інформації у країнах перехідної демократії; 6) Йоганнесбурзькі принципи національної безпеки, свободи вираження та доступу до інформації [11].

Враховуючи те, що усі зазначені вище міжнародні правові принципи потребують свого ґрунтового дослідження, а також розуміючи складність вирішення цього завдання у повному обсязі, у роботі вважалося за можливе насамперед проаналізувати групу міжнародних норм-принципів, пов'язаних із свободою масової інформації, серед яких такі: 1) принцип максимального оприлюднення інформації; 2) принцип обов'язковості оприлюднення; 3) принцип стимулювання відкритого уряду; 4) принцип обмеження сфери винятків; 5) принцип процедури сприяння доступу до інформації; 6) принцип вартості; 7) принцип відкритих засідань; 8) принцип переваги оприлюднення; 9) принцип захисту інформаторів. Вважаємо за корисне проаналізувати зміст окремих із зазначених норм-принципів, а також з'ясувати стан врахування їх у національному інформаційному законодавстві.

Принцип максимального оприлюднення встановлює презумпцію, яка визначає, що вся інформація, яку зберігають державні органи влади, підлягає оприлюдненню. Водночас зазначається, що цю презумпцію може бути подолано тільки в обмежній кількості випадків. Тобто цей принцип містить основне логічне обґрунтування, яке лежить в основі самої концепції свободи інформації [11]. Аналізуючи сучасний стан законодавчого забезпечення реалізації вказаного принципу, насамперед необхідно навести положення Закону України «Про доступ до публічної інформації» [12]. Наприклад, стаття 1 вказаного Закону визначає поняття публічної інформації. Важливим постає визначення способу правового регулювання публічної інформації, що наводиться у ч. 2 цієї статті: «Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом» [12].

Не менш важливим постає визначення принципів забезпечення доступу до публічної інформації, що наводяться у ст. 4 згаданого Закону: 1) прозорості та відкритості діяльності суб'єктів владних повноважень; 2) вільного отримання та поширення інформації, крім обмежень, встановлених законом; 3) рівноправності, незалежно від ознак раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та

соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак [12]. Тобто положення зазначеного Закону закріплюють основну ідею принципу максимального оприлюднення інформації – вся інформація, яку зберігають державні органи влади, підлягає оприлюдненню.

Для порівняння вимог принципу максимального оприлюднення інформації та положень зазначеного Закону необхідно проаналізувати положення Розділу 2 вказаного Закону. Питання обмеження оприлюднення інформації набуло належного законодавчого обґрунтування, про що свідчать норми статей вказаного Закону (ст. ст. 5–11). Крім того, у Законі чітко зазначені основні випадки обмеження щодо доступу до інформації. Для досягнення мети належного оприлюднення інформації тлумачення принципу містить корисну пропозицію – визначення «публічні органи» повинне виходити з типу послуги, яка надається, а не з формального статусу. Зрозуміло, що такий підхід потребує більш ґрунтового дослідження, пов'язаного з іншим науковим завданням – усвідомлення сутності, ролі, формування публічних органів.

Існують об'єктивні підстави для наукового обговорення щодо нормативного закріплення принципу максимального оприлюднення інформації на рівні Конституції України, оскільки це дозволить чітко визначити, що доступ до публічної інформації є основним правом людини та громадянина, що гарантується Основним Законом України, а також сприятиме розбудові публічно-сервісної держави в Україні. Крім того, правове забезпечення інформаційних відносин у сфері масової інформації повинне обов'язково враховувати вимоги принципу максимального оприлюднення.

Потребують відповідного нормативного закріплення положення ще одного принципу – стимулювання відкритості уряду [11], згідно з яким публічні органи повинні активно сприяти відкритості уряду. На підтвердження цієї позиції слід зазначити, що інформування громадян про їх права і сприяння культурі відкритості уряду є важливим для реалізації законодавства про свободу інформації. До речі, досвід різних країн показує, що державна служба, яка ігнорує законодавчі приписи, може підривати навіть найбільш прогресивне законодавство, тому відкритість урядової діяльності є основним компонентом режиму свободи інформації. Крім того, правовому забезпеченню підлягають питання підвищення рівня громадської освіти та поширення відомостей стосовно права на доступ до інформації. Необхідним також постає визначення сфери відкритої інформації і способів, якими це право може бути реалізоване [11].

Позитивним кроком щодо імплементації згаданого принципу у національне інформаційне законодавство постає Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» [13]. У Концепції підкреслюється, що електронне урядування є одним з інструментів роз-

витку інформаційного суспільства, який, серед іншого, сприяє формуванню необхідних умов для відкритого і прозорого державного управління. Разом із тим електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [13].

На жаль, обсяг статті не дозволяє викласти тлумачення інших принципів, а також коментарі із цього приводу. Водночас можливо акцентувати увагу на окремих висновках, які було зроблено у процесі дослідження. По-перше, окремі аспекти принципу обов'язковості оприлюднення інформації знайшли своє втілення. Наприклад, стаття 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» встановлює певні обов'язки розпорядників публічної інформації [12]. Водночас рівень правозастосування вказаної норми залишає бажати кращого. По-друге, аналіз тлумачення принципу обмеженої сфери винятків дозволив усвідомити: необхідність чіткого визначення легітимних цілей, що виправдовують винятки, та їх законодавчого закріплення; необхідність порівняння шкоди легітимній цілі та ступеня суспільного інтересу щодо оприлюднення відповідних відомостей, наприклад, приватної за походженням інформації, яка водночас розкриває дані щодо високого рівня корупції в уряді. По-третє, аналіз впровадження принципу захисту інформаторів у законодавство деяких країн дозволяє переконатися, що цей захист постає стандартною умовою, яка передбачається у встановленні обов'язку передачі інформації певним особам чи наглядовим органам.

Висновки. У роботі було проаналізовано основні принципи законодавства про свободу слова та інформації, визнані міжнародною спільнотою та викладені у документах, підготовлених під егідою міжнародної організації «Артикль 19. Всесвітня компанія за свободу слова» [11]. Проведено аналіз принципів, який доводить їх високий правовий рівень – саме на рівні міжнародних правових стандартів закріплені положення, які враховують необхідність досягнення балансу інтересів, зокрема балансу між правом на свободу інформації та правом на конфіденційність інформації. Водночас дослідження показали, що принципи законодавства про свободу слова та інформації, визнані міжнародною спільнотою, насправді формують систему відповідних принципів, оскільки усі складові системи тісно взаємодіють між собою, створюючи таким чином інтегративний ефект впливу на належне правове регулювання інформаційних відносин в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Зазначені принципи можуть стати основою розвитку інституту національного інформаційного пра-

ва – права масової інформації – і можуть бути включені до проекту Інформаційного кодексу України. Водночас такому кроку має передувати ґрунтовний аналіз доцільності нормативного закріплення цих принципів в інформаційному законодавстві України, що можна реалізувати, наприклад, шляхом включення відповідних положень до Щорічного плану адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, а також проведення відповідних наукових досліджень. До речі, такий висновок не лише повністю узгоджується з положеннями Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» [1], але і розвиває окремі напрями законодавчого забезпечення розвитку інформаційного суспільства.

Подальшого дослідження потребують правові способи та засоби імплементації міжнародних правових принципів в інформаційне законодавство України, враховуючи об'єктивну потребу в адаптації національного законодавства до міжнародних правових стандартів в умовах розвитку глобального інформаційного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр. : Закон України від 9 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-е вид. перероб і допов. – Х. : Еспада, 2009. – 752 с.
4. Бабаєв В.К. Общая теория права : [курс лекцій] / В.К. Бабаєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.goo.gl/ewjgR.
5. Кормич Б.А. Інформаційне право : [підручник] / Б.А. Кормич. – Х. : Бурун і К, 2011. – 334 с.
6. Копылов В.А. Информационное право : [учебник] / В.А. Копылов. – 2-е изд. перераб. и допол. – М. : Юристъ, 2003. – 512 с.
7. Рассолов М.М. Информационное право : [учебное пособие] / М.М. Рассолов. – М., 1999. – 400 с.
8. Чубукова С.Г. О принципах информационного права / С.Г. Чубукова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.elibrary.ru/item.asp?id=9163341.
9. Городов О.А. Основы информационного права России : [учебное пособие] / О.А. Городов. – СПб., 2003. – 305 с.
10. Городов О.А. Информационное право : [учебник] / О.А. Городов. – М. : ТК «Велби»; Изд-во «Проспект», 2008. – 248 с.
11. Всемирная кампания за свободу слова : сборник стандартов по свободе убеждений [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.goo.gl/LUFn7.
12. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.goo.gl/wtR5H.
13. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.goo.gl/4WwDn.

Ткаченко В.В. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті досліджено вплив національних принципів інформаційного права та міжнародних правових стандартів на створення та розвиток норм-принципів, які постають орієнтирами для формування інформаційного законодавства України в умовах інформаційного суспільства.

Ключові слова: принципи інформаційного права, норми-принципи інформаційного законодавства, міжнародні правові стандарти, інформаційне суспільство, глобалізація.

Ткаченко В.В. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

В статье исследовано влияние национальных принципов информационного права и международных правовых стандартов на создание и развитие норм-принципов, которые являются ориентиром для формирования информационного законодательства Украины в условиях информационного общества.

Ключевые слова: принципы информационного права, нормы-принципы информационного законодательства, международные правовые стандарты, информационное общество, глобализация.

Tkachenko V.V. LEGAL FRAMEWORK OF INFORMATION SOCIETY DEVELOPMENT IN UKRAINE

The author investigates the influence of national information law principles and international legal standards on the creation and development of rules-standards that are the benchmarks for the formation of information legislation of Ukraine in the framework of information society.

The article substantiates the importance of the systemic form of information law principles organization, the impact of this system and international legal standards on the formation of rules-standards of information legislation of Ukraine which have become major benchmarks of effective legislation to ensure the development of the information society of Ukraine in the context of globalization.

The basic internationally recognized principles of the law on freedom of expression and information are analyzed as set out in documents prepared under the auspices of an international organization "Article 19 of the Universal Campaign for free expression". The analysis shows the principles of a high legal level. There are legal provisions set out on the level of international legal standards that take into account the need to achieve a balance of interests, first and foremost, the balance between the right to freedom of information and the right to confidentiality of information. However, studies have shown that the internationally recognized principles of legislation on freedom of expression and information, in fact, form a system of relevant principles since all components of the system interact closely with each other, thus creating an integrative effect upon the proper regulation of information relations in the framework of information society development.

These principles can become the basis of National Institute of Information Law development – the rights of the media and can be included into the Draft Information Code of Ukraine. At the same time, this step should be preceded by a thorough analysis of the feasibility of the regulatory consolidation of these principles in the information law in Ukraine that can be implemented, for example, by including appropriate provisions in the Annual Plan of adaptation of national legislation to the EU legislation, as well as carrying out related scientific research. By the way, this conclusion is not only fully consistent with the provisions of the Law of Ukraine "On main principles of development of information society in Ukraine for 2007–2015", but also develops some areas of legislative support of the information society development.

Legal ways and means of implementation of international legal principles to information legislation in Ukraine require further studies, taking into account the objective necessity to adapt national legislation to international legal standards in terms of development of the global information society.

Key words: information law principles, rules-standards of information legislation, international legal standards, information society, globalization.

Чернадчук В.Д.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та фінансового права
Сумського державного університету*

УДК 347.73

ДО ПИТАННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПРАВОВІДНОСИН НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ БАНКІВ

У сучасних умовах розвитку банківської діяльності та адаптації банківського законодавства до європейського постає проблема подальшого вдосконалення банківського законодавства, його систематизації та оптимізації. Разом із тим в умовах економічної нестабільності та періодичних економічних криз постає й інша проблема – забезпечення стабільності банківської системи та банківської діяльності. Таке забезпечення стабільності має передбачати також забезпечення прав вкладників та інших кредиторів банку у разі визнання його неплатоспроможним. В останньому разі регулятивні банківські правовідносини трансформуються у правовідносини неплатоспроможності банків, де істотно змінюється правовий статус суб'єктів банківських відносин внаслідок застосування спеціального режиму діяльності неплатоспроможності банку, що передбачає його виведення з ринку.

До актуальних і проблемних питань суб'єктів правовідносин, зокрема галузевих, неодноразово зверталися у своїх працях науковці з теорії держави та права і галузевих юридичних наук. Однак, незважаючи на це, зазначені питання досі потребують подальших як загальнотеоретичних, так і галузевих досліджень, оскільки суб'єкти правовідносин є первинним, або основним, елементом правовідносин. Натомість питання суб'єктного складу правовідносин неплатоспроможності банків розглядалися та досліджувалися лише в окремих працях [1; 2; 3]. У зазначених працях розглянуто питання не лише особливостей суб'єктного складу, а низка інших, похідних або пов'язаних із ними питань, зокрема щодо визначень понять. Визначення понять «суб'єкт права неплатоспроможності», «суб'єкт правовідносин неплатоспроможності банків», «учасник правовідносин неплатоспроможності банків» є важливими з погляду розкриття інших проблемних питань теорії і практики правовідносин неплатоспроможності банків. Зазначені поняття мають різний зміст, хоча багато в чому співпадають. Недостатня висвітленість у фінансово-правовій літературі спеціальних наукових підходів щодо виявлення сутності суб'єктів указаних правовідносин потребує не лише уточнень визначення поняття зазначеної категорії, а і дослідження різних аспектів її прояву.

Метою статті є виявлення на підставі аналізу наукових поглядів, чинного законодавства та практики його застосування особливостей суб'єктного складу правовідносин неплатоспроможності банків, що дозволить запропонувати нові наукові положення

та рекомендації щодо вдосконалення законодавства про неплатоспроможність банків.

Правовідносини неплатоспроможності банків – це врегульовані нормами права відносини, які виникають між Національним банком України, Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, неплатоспроможним банком та іншими суб'єктами права неплатоспроможності щодо введення, здійснення та припинення тимчасової адміністрації, тобто із приводу організації виведення неплатоспроможного банку з ринку із застосуванням встановлених законодавством способів у межах здійснення процедури тимчасової адміністрації або його ліквідації внаслідок визнання неплатоспроможним.

Наявність різних загальнотеоретичних підходів щодо визначення поняття «суб'єкт правовідносин» вплинула на галузеві юридичні науки, зокрема фінансово-правову. Такий стан створює певні складності у застосуванні не лише цього поняття, а і суміжних із ним, які інколи застосовуються як синоніми. Їх відмежування уточненням наявних визначень дозволить розв'язати завдання досягнення термінологічної єдності. Однак це ще не означає вирішення такого завдання, оскільки йдеться про систему понять і співвідношення елементів цієї системи. Точне визначення змісту кожного із взаємозалежних понять необхідне не лише для стрижка теоретичних побудов, а і для правотворчої та правозастосовної діяльності. Свого часу, аналізуючи різноманіття поглядів щодо співвідношення понять, Р.Й. Халфіна справедливо звертала увагу на те, що назріла потреба їх приведення до певної системи [4, с. 116–118], що не втратило актуальності і в сучасних умовах.

У теорії права є два підходи щодо співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Згідно з першим ці поняття вважаються рівнозначними, тотожними, однопорядковими поняттями, а прибічники іншого підходу звертають увагу на необхідність їх розмежування. Найбільший рівень абстрактності з перерахованих категорій, як справедливо стверджує О.І. Харитонова, безумовно, має поняття «суб'єкт права». При цьому «право» трактується як частина цивілізації, об'єктивна категорія, яка охоплює всю сукупність загальнообов'язкових норм і правил поведінки, що існують у певному суспільстві, тобто виступає як категорія об'єктивна, що дає підстави зробити уточнення – «суб'єкт об'єктивного права». У такому трактуванні суб'єкти права виступають як особи, що мають пра-

восуб'єктність. Таким чином, логічним буде висновок, що «суб'єкт об'єктивного права має потенційну здатність вступати у правовідносини, для чого він наділяється об'єктивним правом, відповідною здатністю, яку іноді іменують «правоздатністю», але яка точніше, мабуть, може бути охарактеризована за допомогою більш широкої категорії – «правосуб'єктність» [5, с. 92].

Оскільки суб'єктами правовідносин можуть бути тільки особи, які наділені правосуб'єктністю, то поняття «суб'єкт права» та «особа, наділена правосуб'єктністю», загалом збігаються. Щоб стати суб'єктом правовідносин, така особа має пройти два етапи наділення юридичними якостями. По-перше, бути суб'єктом права неплатоспроможності як потенційним суб'єктом правовідносин неплатоспроможності банків через таке наділення. По-друге, набуті додаткових якостей юридичного характеру в конкретній юридично значущій ситуації – здатності реалізовувати суб'єктивні права та обов'язки, що власне і визначає правові зв'язки та взаємодію між суб'єктами.

Суб'єктами правовідносин неплатоспроможності банків є індивідуалізовані або конкретні суб'єкти права неплатоспроможності, які реалізують відповідну правосуб'єктність у правовідносинах, виступаючи «реалізаторами» повноважень. Незважаючи на наявність спільних рис і зв'язків між суб'єктом права неплатоспроможності та суб'єктом правовідносин неплатоспроможності банків, їх не можна вважати рівнозначними.

Суб'єкт права неплатоспроможності, наділений правовою можливістю вступати у правовідносини неплатоспроможності банків, перетворює таку можливість, реалізуючи правосуб'єктність, у правову дійсність і набуває нової якості – суб'єкта правовідносин. Правова можливість (правосуб'єктність) органічно та нерозривно поєднана із правовою реальністю (правовідносинами), будучи її «продуктом» і наслідком розвитку. Правова можливість характеризує стан правової реальності – правовідносин неплатоспроможності банків у їх розвитку і є проміжною ланкою між наявною реальністю (правовідносинами) та її майбутнім станом. Правосуб'єктність як абстрактна правова можливість має певну ймовірність реалізації і за наявності умов перетворюється у цю реальність внаслідок реалізації її суб'єктами. З іншого боку, абстрактна правова можливість за відсутності умов може зникнути, але водночас за наявності відповідних передумов (правових норм) і підстав її реалізації (юридичних фактів) перетворюється у правову реальність. Розвиток правовідносин перетворює абстрактну правову можливість (правосуб'єктність) у конкретну правову реальність (правовідносини), що змінює її, внаслідок чого суб'єкт права неплатоспроможності банків трансформується в суб'єкт правовідносин неплатоспроможності банків, одночасно залишаючись суб'єктом права.

У більшості наукових праць, де тією чи іншою мірою досліджуються суб'єкти правовідносин, поняття «суб'єкт правовідносин» та «учасник право-

відносин», як правило, вважаються тотожними, але вони, будучи багато в чому подібними, все ж таки потребують розмежування. Учасником правовідносин неплатоспроможності банків є конкретна особа, яка безпосередньо своїми діями реалізує власні повноваження, вступаючи у правовий зв'язок з іншими особами від імені державного органу (установи) чи юридичної особи-суб'єкта приватного права або від власного імені.

Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є юридичною особою публічного права, установою, що виконує спеціальні функції у сфері гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків із ринку і ліквідації банків. Повноваження Фонду щодо виведення неплатоспроможного банку з ринку визначені ч. 5 ст. 12 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [6], який, зокрема, визначає умови та порядок здійснення виведення неплатоспроможних банків із ринку та ліквідації банків, делегує і відкликає всі або частину своїх повноважень уповноваженій особі (кільком уповноваженим особам) Фонду в обсягах, визначених указаним Законом.

Відповідно до ч. 3 ст. 34 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» усі або частина повноважень Фонду, визначені Законом, можуть бути делеговані одній або кільком уповноваженим особам Фонду. У разі делегування повноважень кільком уповноваженим особам Фонд зазначає обсяг повноважень кожної з них, однак здійснення повноважень органів управління банку може бути делеговано тільки одній уповноваженій особі. Відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 2 зазначеного Закону уповноважена особа Фонду – це працівник Фонду, який від імені Фонду та в межах повноважень, передбачених Законом та/або делегованих Фондом, виконує дії із забезпечення виведення банку з ринку під час здійснення тимчасової адміністрації неплатоспроможного банку та/або ліквідації банку.

Повноваження Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у сфері виведення неплатоспроможних банків із ринку визначені як повноваження виконавчої дирекції Фонду у ч. 5 ст. 12 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [6], до яких належить делегування та відкликання всіх або частини своїх повноважень уповноваженій особі (кільком уповноваженим особам) Фонду в обсягах, визначених цим Законом. Таким чином, на перший погляд уявляється, що визначені указаною частиною повноваження можуть бути власними або делегованими. Однак аналіз згаданої частини свідчить про те, що визначені у ній повноваження не можуть бути передані уповноваженій особі і, крім п. 2 ч. 5 ст. 12 зазначеного Закону, усі вони є власними повноваженнями Фонду. Так, наприклад, відповідно до п. 8 ч. 5 ст. 12 указаного Закону виконавча дирекція Фонду погоджує умови відчуження всіх або частини активів та всіх або частини зобов'язань з урахуванням черговості згідно зі ст. 52 Закону банку, що приймає, усіх або частини зобов'язань з урахуванням черговості згідно із зазначеною статтею з ви-

платою премії банком, що приймає, умови продажу неплатоспроможного банку інвестору або утворення перехідного банку, передачу йому всіх або частини активів та всіх або частини зобов'язань з урахуванням черговості згідно зі ст. 52 Закону і його продажу інвестору.

Описана норма означає, що остаточне рішення приймає саме виконавча дирекція Фонду шляхом погодження, а розроблення умов відчуження та здійснення самого відчуження передається уповноваженій особі Фонду. Таким чином, Фонд у правовідносинах неплатоспроможності може бути безпосереднім суб'єктом правовідносин (погодження умов відчуження активів чи зобов'язань), а усі процесуальні дії задля досягнення визначеного Фондом результату здійснює безпосередній суб'єкт або, точніше, учасник правовідносин – уповноважена особа Фонду, яка і діє від імені і за дорученням Фонду.

Статтею 37 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» визначено, що Фонд безпосередньо або уповноважена особа Фонду у разі делегування їй повноважень має право:

- вчиняти будь-які дії та приймати рішення, що належали до повноважень органів управління й органів контролю банку;
- укладати від імені банку будь-які договори (вчиняти правочини), необхідні для забезпечення операційної діяльності банку, здійснення ним банківських та інших господарських операцій;
- продовжувати, обмежувати або припиняти здійснення банком будь-яких операцій;
- повідомляти сторони за договорами, зазначеними у ч. 2 ст. 38 Закону, про нікчемність цих договорів та вчиняти дії щодо застосування наслідків нікчемності договорів;
- заявляти від імені банку позови майнового та немайнового характеру до суду, зокрема позови про винесення рішення, відповідно до якого боржник банку має надати інформацію про свої активи;
- звертатися до правоохоронних органів із заявою про вчинення кримінального правопорушення в разі виявлення фактів шахрайства та інших протиправних дій працівників банку або інших осіб стосовно банку;
- залучати до роботи у процесі здійснення тимчасової адміністрації за рахунок банку на підставі цивільно-правових договорів інших осіб (радників, аудиторів, юристів, оцінювачів та ін.) у межах кошторису витрат, затвердженого виконавчою дирекцією Фонду;
- призначати проведення аудиторських перевірок та юридичних експертиз із питань діяльності банку за рахунок банку в межах кошторису витрат, затвердженого виконавчою дирекцією Фонду;
- приймати на роботу, звільняти з роботи чи переводити на іншу посаду будь-кого з керівників чи працівників банку, переглядати їх службові обов'язки, змінювати розмір оплати їх праці з додержанням вимог законодавства України про працю;
- зупиняти розподіл капіталу банку чи виплату дивідендів у будь-якій формі;

– вчиняти дії, спрямовані на виконання плану врегулювання відповідно до Закону та нормативно-правових актів Фонду.

З іншого боку, уповноважена особа Фонду діє від імені банку в межах повноважень Фонду і має право, зокрема, призначати на посаду, звільняти з посади чи переводити на іншу посаду будь-кого з керівників чи працівників банку, переглядати їхні службові обов'язки, змінювати розмір оплати праці з додержанням вимог законодавства про працю. Таким чином, уповноважена особа Фонду у правовідносинах неплатоспроможності банків виступає суб'єктом із подвійним статусом: як представник Фонду і як орган неплатоспроможного банку.

Правовідносини тимчасової адміністрації банку є складними, у яких виокремлюються первинні, похідні та завершальні правовідносини. Призначенням первинних є створення конструкції, на якій розвиваються похідні банківські правовідносини. Тому первинними у системі складного правовідношення неплатоспроможності банків є такі, без яких не можуть виникнути складні, а отже, і здійснюватися виникнення та розвиток похідних правовідносин. Це правовідношення є нібито «підставою виникнення» складних і, відбувшись, забезпечує подальший їх розвиток.

У разі порушення банками законодавства, нормативно-правових актів Національного банку України, його вимог або здійснення ризикової діяльності, яка загрожує інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, Національний банк України адекватно вчиненому порушенню або рівню такої загрози має право застосувати заходи впливу, зокрема віднесення банку до категорії неплатоспроможних. Не пізніше дня, наступного за днем прийняття рішення про віднесення банку до категорії неплатоспроможних, Національний банк України повідомляє про це рішення Фонд гарантування вкладів фізичних осіб для вжиття ним заходів. У вказаному сегменті правовідносин відбувається їх послідовна зміна: деліктне банківське правовідношення – правовідношення провадження у справі про банківське правопорушення – правовідношення банківсько-правової відповідальності – правовідносини тимчасової адміністрації. Особливістю правовідносин неплатоспроможності банків є те, що Національний банк України виступає суб'єктом як в основному, так і завершальному правовідношенні. В останньому він приймає рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку за пропозицією Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, що є, з одного боку, завершальним правовідношенням тимчасової адміністрації, а з іншого – первинним у системі складного правовідношення ліквідації неплатоспроможного банку. Враховуючи вищезазначене, можна вважати, що уповноваженим суб'єктом правовідносин неплатоспроможності банків у первинному та завершальному правовідносинах є Національний банк України, а у похідних – Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Науковий та практичний інтерес представляють так звані похідні правовідносини неплатоспроможності банків, що виникають та розвиваються у процедурі тимчасової адміністрації з погляду їх суб'єктного складу. Суб'єктами правовідносин тимчасової адміністрації банків є Національний банк України, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (уповноважена особа Фонду), Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг, Національна комісія із цінних паперів та фондового ринку, банки, вкладники та інші кредитори банку, інвестори, спеціалізована установа, залучені уповноваженою особою фахівці (радники, аудитори, юристи, оцінювачі) тощо [6].

У правовідносинах неплатоспроможності банків вкладником як суб'єктом таких відносин може бути виключно фізична особа (зокрема фізична особа-підприємець), яка уклала або на користь якої укладено договір банківського вкладу (депозиту), банківського рахунку або яка є власником іменного депозитного сертифіката. Юридичні або фізичні особи, які мають документально підтверджені вимоги до банку щодо його майнових зобов'язань набувають статусу кредиторів неплатоспроможного банку. Інвестором як суб'єктом цих правовідносин може бути виключно особа, яка виявила намір і надала Фонду гарантування фізичних осіб письмове зобов'язання про придбання акцій неплатоспроможного банку або перехідного банку у процесі виведення неплатоспроможного банку з ринку.

Потрібно відмітити, що станом на сьогодні правовий статус більшості з перерахованих суб'єктів правовідносин неплатоспроможності банків є недостатнім, що породжує низку інших, пов'язаних із суб'єктним складом цих правовідносин теоретико-прикладних проблем, які потребують свого вирішення.

Висновки. Суб'єктами правовідносин неплатоспроможності банків є уповноважені банківським законодавством особи (суб'єкти банківського права), які своїми діями реалізують суб'єктивні права та юридичні обов'язки у сфері визнання банку неплатоспроможним та його виведення з ринку, вступаючи, за наявності підстав, визначених гіпотезою норми банківського права, у правовий зв'язок із приводу досягнення певного результату. Залежно від

виду правовідносин неплатоспроможності банків нормами банківського права визначається суб'єктний склад таких правовідносин. У правовідносинах неплатоспроможності банків потрібно розмежовувати суб'єктів та учасників цих правовідносин. Учасником правовідносин неплатоспроможності банків є індивідуалізована особа, яка своїми діями реалізує суб'єктивні права та юридичні обов'язки, вступаючи в безпосередній зв'язок з іншими особами від імені опосередкованого суб'єкта правовідносин або від власного імені. У першому випадку відбувається розділення суб'єкта та учасника бюджетних правовідносин, а в останньому – їх збіг.

Суб'єктами правовідносин неплатоспроможності банків, залежно від виду цих правовідносин, можуть бути Національний банк України, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (уповноважена особа Фонду), Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг, Національна комісія із цінних паперів та фондового ринку, банки, вкладники та інші кредитори банку, інвестори, спеціалізована установа, залучені уповноваженою особою фахівці (радники, аудитори, юристи, оцінювачі) тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Собчук Ю.Г. Організаційно-правові засади регулювання відносин неплатоспроможності банків в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю.Г. Собчук. – К., 2014. – 206 с.
2. Чернадчук В.Д. Правове регулювання неплатоспроможності банків : [навчальний посібник] / В.Д. Чернадчук. – Суми : Університетська книга, 2007. – 280 с.
3. Чернадчук В.Д. Правове регулювання неплатоспроможності банків : [навчальний посібник] / В.Д. Чернадчук. – 2-ге вид. перероб. та допов. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. – 116 с.
4. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении : [монография] / Р.О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 345 с.
5. Харитонов О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади і правова природа : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.І. Харитонов. – Одеса, 2004. – 435 с.
6. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 50. – Ст. 564.

Чернадчук В.Д. ДО ПИТАННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПРАВОВІДНОСИН НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ БАНКІВ

У статті розглянуто актуальні питання суб'єктного складу правовідносин неплатоспроможності банків та з'ясовано співвідношення зазначеного поняття із поняттям учасника таких правовідносин. Описано модель трансформації суб'єкта права неплатоспроможності у суб'єкта правовідносин неплатоспроможності банків. Проаналізовано правовий статус окремих суб'єктів правовідносин неплатоспроможності банків, зокрема Фонду гарантування вкладів фізичних осіб та уповноваженої особи Фонду. Показано зв'язок між розвитком правовідносин неплатоспроможності банків та зміною їх суб'єктного складу.

Ключові слова: банк, Національний банк України, правовідносини неплатоспроможності банків, суб'єкт правовідносин неплатоспроможності банків, уповноважена особа Фонду, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Чернадчук В.Д. К ВОПРОСУ СУБЪЕКТНОГО СОСТАВА ПРАВООТНОШЕНИЙ НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ БАНКОВ

В статье рассматриваются актуальные вопросы субъектного состава правоотношений неплатежеспособности банков, а также установлено соотношение указанного понятия с понятием участника таких правоотношений. Описана модель трансформации субъекта права неплатежеспособности в субъект правоотношений неплатежеспособности банков. Проанализирован правовой статус некоторых субъектов правоотношения неплатежеспособности банков, в частности Фонда гарантирования вкладов физических лиц и уполномоченного лица этого Фонда. Показана связь между развитием правоотношений неплатежеспособности банков и изменением их субъектного состава.

Ключевые слова: банк, Национальный банк Украины, правоотношения неплатежеспособности банков, субъект правоотношения неплатежеспособности банков, уполномоченное лицо Фонда, Фонд гарантирования вкладов физических лиц.

Chernadchuk V.D. SUBJECT COMPOSITION OF LEGAL RELATIONS OF BANKS INSOLVENCY

Actual and problematic issues of legal relationships subjects, including branch relationships, were the sphere of interests of many scientists dealing with the state and law theory and branch juridical sciences. However, the above mentioned issues need further general theoretical and branch research, as legal relationships subjects are the primary or basic element of legal relationships. However, the issues of subject matter of legal relationships of banks insolvency were studied in some scientific works. These scientific works dealt not only with the peculiarities of subject matter, but with some derivative or connected with them issues, particularly with the issue of concept definition.

Legal relationships of banks insolvency – are relationships governed by the norms of law between the National Bank of Ukraine, the Physical Subjects' Deposit Guarantee Fund and insolvent bank concerning the implementation and termination of temporary administration, that is the withdrawal of an insolvent bank from the market using legal means within the procedure of temporary administration or its liquidation as a result of recognizing it insolvent.

The subjects of legal relationships of banks insolvency are individualized or specific law subjects of insolvency that act as corresponding legal personality in legal relationships and a power "implementator". Despite the existence of common features and relationship between the subject of insolvency law and the subject of bank insolvency legal relations, they cannot be deemed as equivalent.

The subject of insolvency law, empowered with legal opportunity to enter into legal relationships of banks insolvency, transforms this opportunity into legal reality and gain a new quality – the subject of legal relationships. Legal opportunity (legal personality) is inseparably connected with legal reality (legal relationships), being its "product" and development consequence. Legal opportunity characterizes the status of the legal reality – legal relationships of banks insolvency in their development; it is an intermediate between existing reality (legal relations) and its future status. Legal personality as an abstract legal opportunity has certain probability of realization and under certain conditions it is transformed into this reality in consequence of its implementation by subjects. On the other hand, abstract legal opportunity in the absence of conditions can disappear, but at the same time under relevant preconditions (legal norms) and grounds of its implementation (juridical facts) it is transformed into legal reality. The development of legal relationships transforms abstract legal opportunity (legal personality) into concrete legal reality (legal relationships) which changes it, thereupon the subject of law of banks insolvency is transformed into the subject of legal relations of banks insolvency, simultaneously being the subject of law.

The subjects of legal relationships of temporary administration of banks is the National Bank of Ukraine, the Physical Subjects' Deposit Guarantee Fund, the State Commission on Regulation of Financial Services, the National Commission on Securities and Stock Market, banks, depositors and other bank creditors, investors and others. In legal relationships of banks insolvency a depositor as the subject of these relationships can be only natural person (including natural person-entrepreneur), who entered into a deposit contract, banking account contract or possesses registered deposit certificate. Juridical or legal persons with documentary confirmed claims to the bank concerning its property liability acquire the status of creditors of the insolvent bank. The investor as the subject of these legal relationships can be the person who expressed an intention and provided the Physical Subjects' Deposit Guarantee Fund with written commitment to purchase the shares of the insolvent bank or transition bank in the process of the insolvent banks' withdrawal from the market.

Key words: Bank, National Bank of Ukraine, legal insolvency of banks, bank insolvency legal entity, authorized person of the Fund, Fund guarantee deposits of natural persons.

Чернадчук Т.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

УДК 340.13

ІНФОРМАЦІЙНО-БАНКІВСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

Складні умови, у яких сьогодні знаходиться Україна, обравши шлях демократичної, соціально орієнтованої, правової держави, ставлять одним із першочергових завдань проведення правової реформи, яка би передбачала, зокрема, приведення чинного законодавства у відповідність до вимог сучасності. Безперечно, важливу роль у політичному й економічному стані держави відіграє фінансова і банківська діяльність, адже саме в цих галузях динамічно й активно знаходять відображення всі позитивні та негативні явища, що відбуваються в економіці. Також фінансова і банківська діяльність відносяться до тієї області, де традиційно широко використовуються сучасні інформаційні технології та системи автоматизації. Так, досягнутий високий рівень автоматизації банківської діяльності, її подальший розвиток зумовлюються, зокрема, такими чинниками: великий об'єм розрахункових операцій, накопичений досвід автоматизації фінансових операцій, забезпеченість інформаційними та обліковими програмними комплексами і системами. Відповідно, подальший розвиток банківських відносин залежить від ефективного застосування суб'єктами банківської діяльності відповідної інформації, яка є обов'язковою умовою здійснення ними будь-яких дій. Застосування новітніх інформаційно-комп'ютерних засобів, розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій сприяли підвищенню ролі інформації у функціонуванні банківської системи, появи нових відносин, що відбивають особливі умови і правила поведінки суб'єктів у сфері банківської діяльності, тобто інформаційно-банківських відносин. Таким чином, постає питання важливості створення правового фундаменту розвитку інформаційного суспільства у сфері банківської діяльності, яке потребує глибокого та різнобічного розуміння інформаційних правовідносин у банківській сфері.

Відзначаючи існування наукових досліджень, присвячених теоретико-методологічним засадам правового регулювання інформаційних відносин, що проводяться у різних галузях права такими фахівцями, як І.В. Арістова, В.А. Копилов, О.В. Кохановська, М.М. Рассолов, О.М. Селезньова та ін., слід зазначити про недостатність комплексних напрацювань із питань правового регулювання інформаційних відносин у банківській сфері.

Метою статті є аналіз стану правового регулювання інформаційних відносин у банківській сфері в умовах сучасної України й окреслення напрямків їх подальшого розвитку.

У сучасних умовах розвитку інформатизації економіки регулювання банківської діяльності та організації і функціонування банківської системи країни набувають нового змісту. Такий стан нерозривно пов'язаний з економічною та правовою природою визначених елементів, оскільки банківська система відноситься до центральних ланок господарського механізму ринкового типу. Нові умови і якісно новий характер взаємодії елементів банківської системи передбачають реформування організації діяльності Національного банку України як її центральної ланки, створення та вдосконалення системи банківського регулювання і банківського нагляду, що відповідають сучасним вимогам і забезпечують стабільне і прозоре функціонування національної економіки, а також проблеми, пов'язані із правовим забезпеченням діяльності банківських установ [1, с. 4].

Проблеми, що виникають у процесі правового регулювання інформаційно-банківських відносин, привертають увагу науковців. Так, О.М. Селезньова вважає, що регламентація інформаційно-банківських відносин має уривчастий характер. Тому, на думку автора, для удосконалення нормативно-правового регулювання є актуальним розроблення та прийняття Закону України «Про банківську інформацію», який мав би міжгалузевий характер [2, с. 415]. Безумовно, така пропозиція заслуговує на увагу, але, на нашу думку, вдосконалювати правове регулювання інформаційних відносин у банківській сфері потрібно у двох напрямках: тактичному та стратегічному.

Вирішення тактичного завдання передбачає внесення змін до інформаційного та банківського законодавства і насамперед це повинно стосуватися інформації, віднесеної до банківської таємниці.

Вирішення стратегічного завдання передбачає вироблення сучасної інформаційної ідеології, формування сучасної інформаційної політики у банківській сфері з урахуванням не лише вітчизняної, а і світової економіки.

Аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок про те, що банківська таємниця належить до такого виду інформації, як інформація з обмеженим доступом. За загальним правилом банківською таємницею є інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відома банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин із ним чи третіми особами за надання послуг банку. Частиною 2 ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [3] надано неповний перелік відомостей,

які становлять банківську таємницю. Крім перерахованих відомостей, у цій частині статті банківську таємницю становить інформація, яка залишилася у банку після смерті особи. Такий висновок слідує зі змісту ч. 3 ст. 62 Закону: довідки за рахунками (вкладами) у разі смерті їх власників надаються банком особам, зазначеним власником рахунку (вкладу) в заповідальному розпорядженні банку, державним нотаріальним конторам або приватним нотаріусам, іноземним консульським установам у справах спадщини за рахунками (вкладами) померлих власників рахунків (вкладів). Банківську таємницю становить також інформація про клієнтів інших банків навіть у випадках, якщо їх імена (найменування) зазначені у документах, угодах та операціях клієнта, оскільки частиною 4 ст. 62 Закону банкам заборонено надавати таку інформацію.

Таким чином, проведений системний аналіз законодавства, що регулює інформаційні банківські відносини, свідчить про те, що перелік відомостей, які становлять банківську таємницю, потрібно розширити. На нашу думку, частину 2 ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» потрібно доповнити: «Банківською таємницею, зокрема, є: <...>

9) персональні дані про наявних клієнтів банку, отримані банком офіційно;

10) відомості про майно, яке перебуває на зберіганні банку (про власника майна, перелік майна та його вартість, види банківського збереження);

11) інформація про осіб, які хотіли стати клієнтами банку, але за наявності певних причин ними не стали;

12) інформація про клієнтів, які припинили свої відносини з банком.»

Потребують більш докладного правового регулювання питання охорони та захисту інформаційних прав суб'єктів інформаційних банківських правовідносин і насамперед стосовно банківської таємниці. Охорона інформаційних прав реалізується застосуванням відповідних засобів захисту.

Важливе значення для захисту інформаційних прав суб'єктів банківських правовідносин має спосіб їх захисту, тобто «передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист суб'єктивних інформаційних прав». Під способом захисту суб'єктивних інформаційних прав розуміються закріплені в законі матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких відбувається поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і впливів на правопорушника.

Загальні способи захисту цивільних прав визначені ст. 16 Цивільного кодексу України [4], але не усі з них можуть бути застосовані щодо захисту суб'єктивних інформаційних прав. У банківській сфері можуть бути застосовані такі цивільні способи захисту суб'єктивних інформаційних прав, як визнання права на банківську інформацію, якщо воно порушене чи оспорується; припинення дій, що порушують суб'єктивне інформаційне право; вчинення позитивних дій, які спрямовані на усунення наслідків порушення і забезпечують відновлення права; від-

шкодування збитків; визнання банківського правочину недійсним; визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади або органу місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Стосовно захисту банківської таємниці можуть бути застосовані такі способи: визнання права на банківську таємницю; припинення дій, які ведуть до порушення режиму банківської таємниці; відшкодування збитків, заподіяних розголошенням чи неправомірним використанням банківської таємниці; незастосування судом акту державного органу, який суперечить закону; відшкодування збитків. З метою забезпечення ефективного захисту банківської таємниці потрібне чітке законодавче визначення суб'єктів інформаційних банківських відносин у Законі України «Про банки і банківську діяльність». Верховний суд України за результатами узагальнення судової практики запропонував такі дефініції:

– власник банківської таємниці – клієнт банку, який у відносинах із банком надає йому відомості, що становлять банківську таємницю;

– утримувач банківської таємниці – особа, яка за виконання своїх обов'язків отримує, зберігає та використовує відомості, які становлять банківську таємницю. Утримувачами банківської таємниці є Національний банк України, банки, органи державної влади, перелік яких надано в п. п. 2–7 ч. 1 ст. 62 Закону [5].

Така пропозиція Верховного Суду України заслуговує на увагу, але потребує уточнення.

На нашу думку, запропонований суб'єкт – утримувач – включає в себе банк як зберігач інформації та інші державні органи як одержувачі і деякою мірою зберігачі банківської таємниці, а у ширшому розумінні – банківської інформації. Тому вважається доцільним виокремити серед суб'єктів такі групи: власник банківської таємниці, зберігач банківської таємниці та одержувач банківської таємниці.

Власник банківської таємниці – це особа (фізична чи юридична), яка у відносинах із банком надає відомості, що становлять банківську таємницю.

Зберігач банківської таємниці – це банківська чи інша установа, яка, виконуючи свої обов'язки, отримує, зберігає та використовує відомості, що становлять банківську таємницю.

Одержувач банківської таємниці – це визначена банківським законодавством особа, яка з метою реалізації повноважень отримує та використовує відомості, що становлять банківську таємницю.

Проведене дослідження проблемних питань банківської таємниці дозволяє зробити висновок. У процесі вдосконалення правового регулювання правовідносин, пов'язаних із банківською таємницею, необхідно враховувати три аспекти. По-перше, законом має бути визначений вичерпний перелік відомостей та інформації, що становлять банківську таємницю та технічних засобів її захисту. У будь-якому разі не може становити банківську таємницю інформація про банк, його керівників та учасників (засновників) та інформація, що підлягає

обов'язковому опублікуванню; інформація про умови надання кредиту; умови залучення вкладів.

По-друге, оскільки банківська таємниця є одним із елементів правового режиму, то має бути визначене обмежене коло осіб, докладно врегульовані процедури збереження, використання та захисту відомостей (інформації), що становлять банківську таємницю, а також питання застосування спеціальних технічних засобів захисту. Вважається, що збереження банківської таємниці може бути забезпечене шляхом: встановлення кола осіб, які мають доступ до банківської таємниці; застосування спеціального режиму діловодства та організації документообігу; застосування технічних засобів із метою запобігання несанкціонованому доступу до електронних та інших носіїв інформації; застосування застережень щодо збереження банківської таємниці та відповідальності за її розголошення у договорах та угодах між банком та клієнтом. Станом на сьогодні ці питання у законі майже не врегульовані, натомість нормативно-правовими актами Національного банку України окремі питання знайшли своє нормативне закріплення. Наприклад, організаційно-правові заходи захисту та збереження банківської таємниці визначені Правилами зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці. Вимоги стосовно приміщення центрального апарату, структурних підрозділів і одиниць, територіальних управлінь, навчальних закладів Національного банку України, банків України та їх відокремлених підрозділів, у яких обробляються електронні банківські документи, що містять відомості із грифом «Банківська таємниця», та інша електронна інформація, доступ до якої обмежений банком, а також на приміщення банків, що заново будуються, реконструюються, встановлені Правилами з технічного захисту для приміщень банків, у яких обробляються електронні банківські документи.

По-третє, забезпечення дотримання вимог щодо банківської таємниці повинне знаходитися у площині системи правових засобів, які встановлюються законодавством із метою належного захисту прав клієнтів [1, с. 127–131].

Здійснення банківських операцій та банківської діяльності загалом передбачає отримання, переробку, зберігання та використання економічної, організаційної, статистичної, правової та іншої інформації, яка необхідна для прийняття управлінських, фінансових та інших рішень. Крім того, банківським законодавством передбачені підстави та порядок надання банком окремих видів інформації (відомостей). Тому постає проблема визначення сутності банківської інформації.

У загальному вигляді під банківською інформацією розуміються будь-які відомості про банк та його діяльність, які можуть вплинути на прийняття рішення про вибір банку для обслуговування. Таке узагальнене визначення потребує доповнення, зокрема банківська інформація повинна мати адресата, якими можуть бути потенційні клієнти або уповноважені державні органи (треті особи). Органи держави реалізують свою компетенцію в інтересах

суспільства, тобто в інтересах необмеженого кола потенційних клієнтів банку. Однак за прийняття рішення ймовірним клієнтом вирішальне значення має не лише банківська інформація у класичному розумінні, а й інша фінансова, економічна, політична тощо інформація, аналіз якої впливає на прийняття рішення про вступ або невступ у банківські правовідносини. Така інформація стосується, зокрема, економічного стану держави, наявності кризових симптомів, зовнішньоторговельного балансу, стану виконання бюджету, політичної стабільності тощо.

Аналіз банківського законодавства дав підстави окремим авторам для висновку про те, що до банківської інформації можна віднести сукупність відомостей, пов'язаних зі: статутними документами керівництва банку; організаційно-правовою формою банківської установи; зовнішнім виглядом банківської установи та її службовців; видами та формами банківського обслуговування; кількістю та складом клієнтів; операціями за рахунками клієнтів; наявністю кореспондентських відносин; технічним забезпеченням банку.

На нашу думку, запропонований перелік видів інформації потребує уточнення, зокрема незрозумілим є такий вид банківської інформації, як «відомості про зовнішній вид банківської установи та її службовців». Натомість запропонований перелік потребує і доповнень, наприклад, відомості щодо банківських послуг, відомості щодо банківських операцій (перелік банківських операцій, наявність ліцензій), відомості щодо місця банку у банківській системі тощо.

Враховуючи наведені міркування, можна запропонувати таке визначення банківської інформації у широкому розумінні. Банківська інформація – це будь-які відомості, безпосередньо або опосередковано пов'язані з банком, банківською діяльністю та банківською системою, які необхідні для прийняття відповідного рішення банком або клієнтом. У вузькому розумінні банківську інформацію можна розглядати як відомості про банк та його діяльність [1, с. 133].

Банківська інформація є різною за змістом, значенням та правовим режимом. Правова оцінка банківської інформації має враховувати насамперед правові режими залежно від змісту та призначення її використання.

Серед напрямів удосконалення регулювання інформаційних відносин у сфері банківської діяльності, на нашу думку, мають бути стандартизація та уніфікація. Стандартизація інформаційної діяльності у банківській сфері, на нашу думку, є діяльністю, що полягає у встановленні положень та правил для багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань із метою досягнення оптимального ступеня впорядкування інформаційної діяльності у банківській сфері, результатом якої є уніфікація банківських послуг, підвищення ступеня відповідності банківських послуг їх функціональному призначенню, підвищення інформаційного забезпечення банківської діяльності та банківської безпеки.

Результатом уніфікації банківської інформації та документації має стати комплекс стандартів банківської діяльності, зокрема такі банківські стандарти, як «Банківська інформація. Загальні положення». У вказаному стандарті має бути визначена сфера застосування стандартів, правова основа стандартів, основні терміни та їх визначення. Другий стандарт «Вимоги до банківської інформації», де мають бути сформовані вимоги до такої інформації з їх тлумаченням та з урахуванням функціонування електронної інформації. На нашу думку, позитивним у стандартизації банківської діяльності має стати комплекс так званих процесуальних стандартів, які містили би низку уніфікованих процесуальних положень щодо створення та розповсюдження первинної та вихідної банківської інформації, формування банківських інформаційних ресурсів, підготовки банківських інформаційних продуктів, надання інформаційних послуг банком, а також застосування інформаційних систем та інформаційних технологій у банківській сфері, створення та застосування механізмів інформаційної безпеки. Вважається, що найбільш оптимальною буде така структура зазначених «процесуальних стандартів»: сфера застосування; нормативна база; терміни та визначення; стандартизована модель процесу (процедури, операції) та вимоги до процесу; оцінка процесу.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу законодавства, що регулює інформаційні банківські відносини, можна зробити висновки про необхідність внесення змін до інформаційного та банківського законодавства. Так, на нашу думку, Закон України «Про банки і банківську діяльність»

має бути доповнений окремою главою «Банківська інформація». У зазначеній главі має бути визначене поняття банківської інформації, визначені види банківської інформації, окреслено коло суб'єктів та їх правовий статус, принципи інформаційної діяльності у банківській сфері, порядок надання, користування та збереження банківської інформації, спеціальні інформаційні режими, питання захисту банківської інформації та відповідальність за порушення законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чернадчук Т.О. Актуальні питання інформаційних правовідносин у банківській сфері : [монографія] / Т.О. Чернадчук. – Суми : СНАУ, 2011. – 162 с.
2. Селезньова О.М. Банківська інформація: концептуальні засади та пропозиції до нормативно-правової регламентації / О.М. Селезньова // Держава і право : збірник наукових праць. – Вип. 51. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 412–417.
3. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/paran390#n390>.
4. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2001 р. № 435-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/435-15>.
5. Судова практика розгляду справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб : Узагальнення Верховного Суду України від 21 грудня 2009 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/cclients/vs.nsf/0/D48EE1653B8A0C2EC22576F900413C23?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=D48EE1653B8A0C2EC22576F900413C23&Count=500&>.

Чернадчук Т.О. ІНФОРМАЦІЙНО-БАНКІВСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

У статті здійснено аналіз сучасного стану правового регулювання інформаційних відносин у сфері банківської діяльності, запропоновано напрямки його вдосконалення.

Ключові слова: інформаційно-банківські правовідносини, банківська інформація, банківська таємниця, банківська стандартизація й уніфікація.

Чернадчук Т.А. ИНФОРМАЦИОННО-БАНКОВСКИЕ ПРАВООТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ: ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ

В статье проведен анализ современного состояния правового регулирования информационных отношений в сфере банковской деятельности, предложены направления его усовершенствования.

Ключевые слова: информационно-банковские правоотношения, банковская информация, банковская тайна, банковская стандартизация и унификация.

Chernadchuk T.O. INFORMATION AND BANKING LEGAL RELATIONS IN TODAY'S UKRAINE: SELECTED ISSUES

The article analyzes the current state of the legal regulation of information relations in banking. Attention is paid to the problems arising in the course of legal regulation of information and banking relationships. Conducted systematic analysis of the current legislation led to the conclusion that it is necessary to expand the list of information constituting bank secrecy. Namely, Part 2 of Art. 60 of the Law of Ukraine "On Banks and Banking Activity" should be supplemented by the following paragraphs: "Banking secrecy comprises: 9) officially received personal data on existing bank customers; 10) information about the property, which is in the possession of the bank (property owner, the list of property and its value, types of bank safekeeping); 11) information about persons who would like to become the bank customers, but they did not become due to certain reasons; 12) information about customers who terminated their relationship with the bank". The definition of banking information in a broad sense is suggested. Banking information is any information directly or indirectly related to the Bank, the banking activity and the banking system and that are necessary to make a decision by the bank or the customer. In a narrow sense, banking

information can be treated as information about the bank and its activities. Attention is paid to the fact that the issues of protection of information rights of the subjects of information and banking legal relations require more detailed regulation, primarily in respect of bank secrecy. Moreover, the way to protect the information rights of the subjects of banking legal relations banking relationships is important. Emphasized that it is necessary to improve the legal regulation of information relations in the banking sector in two directions: tactical and strategic. The solution of a strategic task provides the development of modern information ideology, formation of modern information policy in the banking sector taking into account not only national but also the global economy. The solution of a tactical task provides the amendment of the information and banking legislation. Namely, the Law of Ukraine “On Banks and Banking Activity” should be supplemented by a separate chapter “Banking Information”. This chapter should provide a definition of the concept of banking information; determine certain types of banking information; outline the range of subjects and their legal status; present principles of information activities in the banking sector; determine the procedure for the provision, use and conservation of banking information; establish special information regimes; provide the protection of banking information and responsibility for the violation of the law.

Key words: information and banking relationships, banking information, bank secrecy, bank standardization and unification.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Шульженко А.В.,
старший викладач кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету

УДК 343.13

ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА І ПОНЯТТЯ АДЕКВАТНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Об'єктивність судово-експертних досліджень є важливою стороною кримінальної процесуальної діяльності, тому що завдяки їй визначається напрямок розслідування і доказування. Серед завдань кримінального провадження є не тільки захист від кримінальних правопорушень на всіх рівнях суспільства, але і забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду. Метою такого забезпечення є притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності і гарантія того, що жодна невинувата особа не буде покарана.

Під час розслідування окремих категорій злочинів, якими є, наприклад, злочини проти життя і здоров'я, злочини проти волі, честі і гідності, злочини проти статеві недоторканості, виникає необхідність призначення і проведення судово-психіатричної експертизи. Метою її є визначення осудності особи, тобто усвідомлення цією особою під час скоєння злочину своїх дій і можливості ними керувати.

Підставою для проведення судової психіатричної експертизи є постанови органів досудового слідства або ухвали суду, а метою призначення – відповіді на запитання, які виникають під час кримінального провадження і безпосередньо стосуються психічного стану особи.

Питання призначення, проведення і використання судових психіатричних експертиз досліджували такі науковці, як В.М. Абрамова, Ю.М. Антонян, О.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, О.М. Духенюк, А.Ф. Зелінський, І.І. Карпець, О.А. Ревенко, М.Г. Щербаковський та ін. У їх працях відобразились різноманітні аспекти використання висновків судових експертів-психіатрів під час встановлення вини або невинності особи, осудності або неосудності.

Однією із причин, чому слідство або суд залучає експерта-психіатра для визначення стану особи, є неадекватна поведінка під час вчинення кримінального правопорушення або після нього.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) визначає обставини, за яких потрібне обов'язкове призначення психіатричної експертизи, які пов'язані з неадекватністю людини. Коментарі до кримінального процесуального законодавства не містять пояснення, що саме визначається терміном «неадекватність».

Метою статті є аналіз і дослідження поняття адекватності як специфічного фактора, який викликає

сумніви у психічному здоров'ї особи, і вплив цього фактора на призначення психіатричної експертизи під час досудового слідства і судового провадження.

Притягнення до кримінальної відповідальності, як зазначають положення КПК України, базується на отриманих під час досудового розслідування доказах і здійснюється відповідно до «міри вини» (ст. 2 КПК України). Вина ж особи являється обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину і виступає умовою кримінальної відповідальності.

Вина є складним утворенням і характеризується змістом, сутністю, формою і ступенем. Вина – це об'єктивна категорія, тому що вона входить до змісту предмета доказування. Під доказуванням ми розуміємо процесуальну діяльність органів розслідування, прокурора, слідчого судді, суду, яка полягає у збиранні доказів, їх закріпленні, перевірці, оцінці й одержанні обґрунтованих висновків у кримінальному провадженні. Серед обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, обов'язково зазначається винуватість обвинуваченого, форма вини, мотив і мета вчинення суспільно-небезпечних дій (ст. 91 КПК України).

Зміст вини складають співвідношення інтелектуального і вольового компонента. Усвідомлення обставин злочину та наслідків його може бути повним або частковим. Вольовий компонент розкривається через свідоме спрямування фізичних і розумових зусиль на досягнення мети, або через вчинення певних дій, або через утримання від них.

Питання щодо змісту вини стосується осудності особи. Осудність складається з двох частин: юридичної (психологічної) і медичної (біологічної). Юридична складова осудності характеризує її як здатність особи усвідомлювати фактичний характер скоєного суспільно небезпечного діяння і керувати ним. Медична (біологічна) складова осудності означає відповідний рівень розвитку психічних функцій особи, який обумовлює здатність особи під час скоєння злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Така складова охоплює психічний стан здорових осіб, а також тих, у психіці яких є відхилення, що межують із патологією, але які не виключають здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними. За наявності вказаної складової до кримінальної відповідальності притягується не тільки практично здорова людина, але й особа з

граничними розладами психіки, які не виключають її осудності.

Доцільним вважаємо розгляд питання щодо призначення і проведення психіатричної експертизи. Така експертиза проводиться на підставі медичної документації, яка підтверджує в особи розлади психічної діяльності або психічне захворювання. Другою підставою є неадекватна поведінка особи або під час вчинення суспільно-небезпечного діяння, або після нього, що включає в себе затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті тощо.

У кримінальному процесуальному законодавстві ми не знаходимо обов'язкового призначення психіатричної експертизи, наприклад, у випадку вбивства або спричинення підозрюваним чи обвинуваченим важких тілесних ушкоджень, що потягли за собою важкі наслідки, якими можуть бути або інвалідність, або смерть потерпілого. Це суттєва прогалина у законодавстві, оскільки немає чіткого визначення для підозрюваних, обвинувачених і підсудних, у разі суспільно небезпечних дій якої кваліфікації потрібно призначати психіатричну експертизу. Під час судового розгляду діяльність адвоката спрямована на виправдання особи або пом'якшення її відповідальності. Тому нерідко заявляються клопотання про проведення психіатричної експертизи щодо особи, дії якої кваліфікуються за ознаками ст. ст. 115, 121 КПК України. Тобто лівова доля підозрюваних, обвинувачених і підсудних за вказаними статтями так чи інакше підлягає експертному дослідженню на предмет їх осудності.

Метою клопотань адвокатів є можливість встановлення стану афекту, який суттєво впливає на міру покарання особи. Якщо таке клопотання про призначення судової психіатричної експертизи задовольняється судом безпосередньо під час судового розгляду, воно може мати певні негативні наслідки поряд із позитивними. По-перше, час судового розгляду подовжується до отримання експертного висновку. Закон передбачає проведення психіатричної експертизи до двох місяців, що пов'язано із тривалим спостереженням за поведінкою особи у разі неможливості винесення остаточного висновку про психічний стан та осудність особи. По-друге, це віддаляє саме покарання від скоєного злочину, уповільнює темпи судового розгляду, дає можливість винній особі вигадати нові способи задля уникнення покарання. Тому і виникають найчастіше під час судового слідства нові обставини, які потребують перевірки і часу. А це суперечить завданням кримінального провадження про швидкий судовий розгляд. Позитивним моментом є повнота розслідування, але це завдання може реалізувати себе на стадії досудового слідства.

Також у законодавстві немає чіткої вказівки на те, хто повинен призначати експертизу: слідчий, слідчий суддя, прокурор, суд або інші. Це питання потребує законодавчої регламентації. Ми вважаємо, що така експертиза повинна призначатись на стадії досудового слідства.

Щодо кожної особи існує презумпція психічного здоров'я, тому постає питання, чи не порушує проведеної такої експертизи прав людини. Особа вважається психічно здоровою, доки не буде доведено зворотній факт. Доведеність, у свою чергу, полягає лише у позитивному експертному висновку, що містить докази наявності в особи психічних відхилень.

Разом із поняттям осудності у кримінальному процесі використовується поняття адекватності, але не знаходить свого роз'яснення. Це поняття найчастіше використовується у філософії і психології.

Адекватність у філософському розумінні (від лат. *Adaequalus*) – «відповідний, рівний, еквівалентний. У теорії пізнання адекватним вважають образ, знання, які відповідають своєму оригіналу – об'єкту, завдяки якому вони є достовірними, мають характер об'єктивних істин» [1, с. 8]. Якщо тлумачити поняття відповідності, виходимо на те, яке «підходить, потрібно для даного випадку» [2, с. 177].

Адекватність під кутом зору психології – це поведінка, яка зрозуміла, яку можна пояснити, яка підпадає під дію моральних, законодавчо закріплених і естетичних норм. У психології адекватність є ступенем відповідності поведінки людини певним схемами та моделям поведінки. У поведінці людини не завжди можна чітко виділити модель, якої необхідно дотримуватися. Саме із цієї причини не можна з упевненістю стверджувати, що та чи інша поведінка буде адекватною чи ні. Адекватність – поняття багато в чому суб'єктивне. Неадекватною є поведінка, яка відрізняється від поведінки більшості і несе негативне навантаження.

Тому поняття адекватності тісно пов'язане із соціалізацією, соціумом. «Соціальна адаптація, приведення індивідуальної і групової поведінки у відповідність із панівною в певних суспільстві, класі, соціальній групі системою норм і цінностей. Здійснюється у процесі соціалізації, а також за допомогою механізмів соціального контролю, що включають заходи суспільного і державного примусу» [3, с. 9]. Вважаємо, до поняття адекватної поведінки у правовій площині відноситься поведінка неспричинення шкоди собі та іншим. Виключенням може бути лише самозахист, захист життя інших осіб, що має законодавче закріплення і виправдовує завдання шкоди іншій особі.

На нашу думку, будь-яка поведінка, яка посягає на життя і здоров'я іншої людини без фактору загрози життю або здоров'ю, є невідповідною до ситуації і вже може вважатись неадекватною. Законодавство чітко визначає обставини, які виключають злочинність діяння і якими є: необхідна оборона (ст. 36 КПК України), уявна оборона (ст. 37 КПК України), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КПК України), крайня необхідність (ст. 39 КПК України), фізичний або психічний примус (ст. 40 КПК України), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КПК України), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КПК України), і виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності (ст. 43 КПК України).

Законодавець чітко формулює неадекватність як затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті тощо. Але чітко не зазначає, яким чином це порушення у кожному конкретному випадку проявляється. Відповіді на такі запитання і з'ясовуються у разі призначення психіатричної експертизи.

Сумніви щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого або підсудного або щодо його адекватності можуть виникати під час проведення процесуальних дій, оцінки його поведінки, зовнішнього вигляду. Під час проведення допиту доречно, наприклад, ставити питання про перенесені хвороби, спадковість, наявність травм, операційних втручань, звичайну поведінку, коло спілкування, відносини з оточенням, що допоможе скласти цілісну картину про суб'єктивний світ особи. Також суб'єктивний світ особи є частиною суб'єктивної сторони злочину і потребує доведеності.

Усі сумніви, які виникають щодо психічного стану підозрюваного, повинні вирішуватись лише під час проведення судово-психіатричної експертизи.

Затьмарення свідомості полягає у тимчасовій нездатності усвідомлення особою характеру і наслідків своїх дій. Затьмарення передбачає тимчасовий стан неусвідомлення того, що відбувається, того, що вчиняє особа. Тобто саме затьмарення передбачає і ясність – повне усвідомлення того, що відбувається. Найчастіше таке затьмарення проявляється у вигляді сильного душевного хвилювання, яке називається афектом. Таке затьмарення характеризується звуженням свідомості і впливає на послаблення контролю за своїми діями. Стан афекту впливає на емоції, волю, свідомість і активність.

Порушення сприйняття супроводжуються найчастіше ілюзіями: викривлено сприймаються реальні об'єкти. Також може йтися про галюцинації, тобто про сприйняття об'єктів, яких не існує в реальності. Галюцинації можуть спонукати до вчинення певних дій, зокрема дій насильницького характеру. Ще одним із проявів, який може знайти відображення в об'єктивній стороні злочину як наслідок порушення сприйняття, є агнозія – розлади впізнавання.

Порушення мислення проявляються в осіб у втраті здатності до узагальнення, абстрагування, знижується критичність до власних дій. У деяких випадках особи знаходяться під впливом маячних, доміантних або нав'язливих ідей. Нав'язливі ідеї найчастіше проявляються як спогади, думки, які особа не здатна контролювати, але здатна усвідомлювати і намагається їх позбутись, і які впливають на її волю. Доміантні ідеї викликають у особи фізичне напруження і впливають на напрям поведінки і мають сильний емоційний фон. Маячні ідеї не відповідають дійсності. Особу, яка одержима маячною ідеєю, неможливо переконати у протилежному.

Порушення волі проявляються у нездатності особи керувати своїми діями. Розлади вольової сфери мають місце за наркоманії, алкоголізмі, але при цьому особа зберігає здатність усвідомлення того, що вчиняє.

Порушення емоційного стану пов'язані з переживаннями особи щодо ставлення до навколишнього середовища. На ці порушення можуть впливати як зовнішні, так і внутрішні фактори, пов'язані із процесами обміну. Такими порушеннями вважаються страх, тривога і стан гострого афекту, про який згадувалось вище. Також у медичній літературі згадуються маніакальний і депресивний синдроми, які теж пов'язуються із розладом емоцій.

Порушення інтелекту супроводжується зниженою пізнавальною здібністю, а також зниженням здатності до вирішення проблем та зниженням адаптивності до оточення. Інтелектуальний критерій у разі визначення питання про неосудність, разом із медичним, є вирішальним, тому що вказує на нездатність особи усвідомлювати свої дії, їх характер і наслідки. Прикладом розладу пам'яті й інтелекту є психоорганічний синдром, внаслідок перебігу якого спостерігається зниження уваги, послаблення інтелекту, нездатність до творчої діяльності. Також порушення інтелекту ілюструє деменція, яка проявляється у погіршенні пам'яті, послабленні пізнавальних процесів, нездатності критично оцінювати свої дії. Деменція може супроводжувати алкоголізм, ВІЛ, сифіліс.

Серед порушень пам'яті можна назвати недостатню концентрацію, розсіяність, нестійкість, уповільнення переключення пам'яті. Одним із проявів є амнезія, тобто порушена здатність запам'ятовувати, відтворювати і зберігати інформацію. Таке порушення чітко проявляє себе під час проведення допиту, коли особа не може відповісти на питання слідчого.

Серед інших порушень виділяються порушення мовлення, яке пов'язане із процесами мислення. Найчастіше під час досудового слідства особі з діагнозом заїкання (логоневроз) признається судово-психіатрична експертиза. Аналогічно органи досудового слідства вчиняють щодо хворих на алалію – вроджену нездатність говорити.

Розлади уваги теж є суттєвими порушеннями адекватності сприйняття і проявляються у вигляді розсіяності, недостатньої концентрації.

Законодавчо не закріплено, на якій стадії доведення винуватості особи (під час судового або досудового слідства) має проводитись така експертиза, що спричиняє свої незручності, які були описані вище.

Аналізуючи викладене, підводимо підсумки. Осудність характеризується двома критеріями – медичним і юридичним. Медичний критерій визначає здоровий стан психіки, а юридичний – здатність особи усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними.

Адекватність поняття ширше за осудність, тому що охоплює не тільки волю й інтелект індивіда, але й інші процеси: пам'ять, свідомість, уяву тощо. Визначення поняття адекватності важливе у зв'язку з вирішенням питання про осудність. Спочатку питання про адекватність, а потім, на підставі відповіді, про осудність.

Пропонуємо такий виклад адекватної поведінки як кримінального правового поняття: адекватною поведінкою слід вважати таку, яка відповідає нормам соціалізації, не викликає сумнівів у психічному

здоров'ї особи, а також супроводжується нормальним функціонуванням свідомості, прийняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту, пам'яті та інших процесів особи. Також пропонуємо внесення таких змін у кримінальне процесуальне законодавство:

1. Чітко визначення стадії кримінального провадження, на якій потрібно призначати психіатричну експертизу.

2. Визначити і законодавчо закріпити коло статей, за якими проведення психіатричної експертизи під час досудового слідства носить обов'язковий характер.

3. Внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України про призначення психіатричної

експертизи за фактами вчинення важких злочинів: проти життя і здоров'я, злочини проти волі, честі і гідності, злочини проти статевої недоторканості, тому що вчинення важкого злочину стосовно іншої людини розцінюємо як неадекватну поведінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. – 3-е изд. – М., Политиздат, 1975. – 496 с.
2. Терия юридического процесса / под ред. В.М. Горшенева. – Х. : Вища школа, 1985. – 192 с.
3. Яковлев А.М. Злочинність і соціальна психологія / А.М. Яковлев. – М., 1971. – 297 с.

Шульженко А. В. ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА І ПОНЯТТЯ АДЕКВАТНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена аналізу поняття «адекватність» і його значення для призначення і проведення психіатричної експертизи під час кримінального провадження з метою доведення вини або невинуватості особи. Стаття містить аналіз змісту вини як об'єктивної категорії, її складових, розкриває, яким чином ці категорії можуть бути відображені у висновку судового експерта-психіатра. Автор розглядає доказування на підставі експертного висновку, проводить паралелі між змістом вини й осудністю особи.

Ключові слова: адекватність, вина, доказ, експертний висновок, осудність, оцінка доказів, психіатрична експертиза, суб'єктивна сторона злочину.

Шульженко А. В. ПСИХИАТРИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА И ПОНЯТИЕ АДЕКВАТНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Статья посвящена анализу понятия «адекватность» и его значения для назначения и проведения психиатрической экспертизы во время уголовного расследования с целью доказывания вины или невиновности личности. Статья содержит анализ содержания вины как объективной категории, ее составляющих, раскрывает, каким образом эти категории могут отображаться в заключении судебного эксперта-психиатра. Автор рассматривает доказывание на основании экспертного заключения, проводит параллели между содержанием вины и вменяемостью личности.

Ключевые слова: адекватность, вина, доказательство, экспертное заключение, вменяемость, оценка доказательств, психиатрическая экспертиза, субъективная сторона преступления.

Shulzhenko A.V. PSYCHIATRIC EXAMINATION AND THE CONCEPT OF ADEQUACY IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article deals with the problems of sanity and proving mens rea of the offence of the perpetrator. The author's attention is concentrated on the grounds and purpose of the forensic psychiatric examination, the subjects who make a decision to conduct the examination, as well as the main problems that arise in connection with these matters. Among these issues it is mentioned that there is no clear indication who requires the examination of the psyche state: the suspect, the accused or the defendant. Who should make procedural decisions on the appointment of forensic psychiatric examination: the investigator, the investigating judge, the prosecutor or the court. The article contains the analysis of the content of guilt as an objective category, its components, and how these categories can be reflected in the conclusion of a court expert psychiatrist. The author examines the evidence on the basis of expert opinion, parallels between the content of guilt and sanity of the person. The article also analyzes the concept of adequacy, and if the investigator or the court questions the adequacy it will lead to the appointment and carrying out the forensic psychiatric examination to decide on a person's sanity. The authors also suggested its own definition of adequacy as a criminal legal category for a better understanding of its essence. In his opinion, adequacy is a kind of behavior that conforms to the rules of socialization, does not question person's mental health, as well as is accompanied by the normal functioning of perception, emotions, mind, will, intellect, memory, etc. The article also discusses the main current problems during the pre-trial investigation and the trial associated with the uncertainty of the procedural steps of the psychiatric examination appointment, the uncertain range of offences, on suspicion or accusation of which the forensic psychiatric examination must necessarily be appointed. Among the proposals to improve criminal law legislation and to solve existing problems arising in the course of investigation and proving the guilt or innocence, to resolve the problems of justice and to form certain algorithms of action, there are amendments to the Criminal Procedural Code that would clearly define the mechanism and forensic psychiatric examination at a certain stage of pre-trial investigation in relation to well-defined categories of serious crimes, which are the offences against a person's life and health, offences against the dignity and integrity, and offences against sexual inviolability.

Key words: adequacy, guilt, evidence, expert opinion, sanity, evaluation of evidence, psychiatric examination, mens rea.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Рожкова Л.І. ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ.....	3
Ясинок М.М. СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	7

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бондар Н.А. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА АДАПТАЦІЯ ОСНОВНИХ МАТЕРІАЛЬНИХ КОДЕКСІВ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	13
Коробка О.С. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	18
Кузьменко Н.М. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ.....	22
Мироненко Т.Є. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	26

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Котвяковський Ю.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОРЯДОК ВЗАЄМОДІЇ ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДОЧИНСТВА ІЗ СИСТЕМОЮ ЗАГАЛЬНИХ СУДІВ УКРАЇНИ.....	32
Паскар А.Л. РОЛЬ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	37

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Горбачова К.М. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО І СПЕЦІАЛЬНОГО НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН.....	41
Запара С.І. ПЕРСПЕКТИВА СТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ СУДІВ В УКРАЇНІ.....	47
Ладика Ю.В. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	52

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Нежевелю В.В. СУЧАСНИЙ ПОРЯДОК РЕЄСТРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОЦЕДУРИ ОФОРМЛЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ.....	55
Стрельник В.В. СИСТЕМА ВНУТРІШНЬОГО ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ВИДОБУВНОЇ ГАЛУЗІ.....	59

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Кравцова Т.М., Гречана Т.В. РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ІНСТРУМЕНТУ ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ.....	63
Кравченко І.О. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	68
Кузнєцова М.Ю. ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЯК КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА.....	72

Ткаченко В.В. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	77
Чернадчук В.Д. ДО ПИТАННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПРАВОВІДНОСИН НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ БАНКІВ.....	82
Чернадчук Т.О. ІНФОРМАЦІЙНО-БАНКІВСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ.....	87

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Шульженко А.В. ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА І ПОНЯТТЯ АДЕКВАТНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	92
---	-----------

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Rozhkova L.I. LEGAL ASPECTS OF REHABILITATION OF POLITICAL REPRESSION VICTIMS OF SOVIET TIMES.....	5
Yasynok N.M. FORMATION PSYCHOLOGY AS SCIENCE AND ITS INFLUENCE IN SHAPING THE PROCEDURAL LAW: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS.....	12

CONSTITUTIONAL RIGHT; MUNICIPAL LAW

Bondar N.A. IDENTIFICATION AND ADAPTATION OF BASIC SUBSTANTIVE CODES OF UKRAINE AND POLAND TO THE EUROPEAN UNION LAW.....	17
Korobka O.S. PROBLEMATIC ISSUES OF THE JUDICIAL POWER REFORM IN UKRAINE.....	21
Kuzmenko N.M. HISTORICAL EXPERIENCE OF LOCAL GOVERNMENT IN THE CITIES OF UKRAINE AND MODERN PROBLEMS OF REFORM.....	25
Myronenko T.E. PROBLEMS OF UKRAINE'S NATIONAL SECURITY STRATEGY DEVELOPMENT....	31

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Kotvyakovskiy Y.O. ON THE ORDER OF INTERACTION OF ARBITRATION WITH THE SYSTEM OF GENERAL COURTS OF UKRAINE.....	36
Paskar A.L. ROLE OF CIVIL PROCEDURE ADJUSTMENT MECHANISM IN PROMOTING EFFECTIVENESS CIVIL PROCEEDING.....	40

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Gorbachova K.M. RELATIONSHIP BETWEEN GENERAL AND SPECIAL REGULATORY SUPPORT OF LABOUR RELATIONS.....	46
Zapara S.I. PROSPECTS FOR LABOUR COURTS IN UKRAINE.....	50
Ladyka Y.V. THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF SOCIAL SUPPORT AND WARRANTIES OF THE NATIONAL POLICE.....	54

LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Nezhevelo V.V. CURRENT PROCEDURE OF LAND REGISTRATION AS AN ELEMENT OF LAND TITLING.....	58
Strel'nyk V.V. INTERNAL ENVIRONMENTAL CONTROL IN EXTRACTIVE INDUSTRIES.....	62

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATIONAL LAW

Kravtsova T.M., Grechana T.V. REFORMING THE LEGAL INSTRUMENT OF REIMBURSEMENT OF VALUE-ADDED TAX (VAT) IN UKRAINE.....	67
Kravchenko I.O. ESSENCE AND FEATURES OF INTERACTION OF THE PENSION BOARD OF UKRAINE WITH MASS MEDIA.....	71
Kuznetsova M.Y. INFORMATION AND LEGAL STATUS OF EXECUTIVE BODIES OF UKRAINE AS A COLLECTIVE LEGAL ENTITY OF INFORMATION LAW.....	76

Tkachenko V.V. LEGAL FRAMEWORK OF INFORMATION SOCIETY DEVELOPMENT IN UKRAINE.....	81
Chernadchuk V.D. SUBJECT COMPOSITION OF LEGAL RELATIONS OF BANKS INSOLVENCY.....	86
Chernadchuk T.O. INFORMATION AND BANKING LEGAL RELATIONS IN TODAY'S UKRAINE: SELECTED ISSUES.....	90

**CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS;
FORENSICS; OPERATIONAL ACTIVITIES**

Shulzhenko A.V. PSYCHIATRIC EXAMINATION AND THE CONCEPT OF ADEQUACY IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	95
--	----

ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

№ 2/2017

Виходить чотири рази на рік

Українською та російською мовами

Коректор – Н.В. Пирог
Комп'ютерна верстка – Н.С. Кузнєцова

Підписано до друку 24.04.2017 р. Формат 60х84/8. Обл.-вид. арк. 11,96, ум.-друк. арк. 11,63.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0312-17.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4392 від 20.08.2012 р.)
Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua